

ВАСИЛЕНКО В. А.

**Герберт Веллс
про роль освіти
у науково-технічному та
соціальному прогресі людства:
монографія**

*Рекомендовано Вченою радою
Центральноукраїнського національного технічного університету
(19 січня 2026 р, протокол № 6)*

Рецензенти:

Радул Ольга Сергіївна, доктор педагогічних наук, професор кафедри дошкільної та початкової освіти, Центральноукраїнський державний університет імені Володимира Винниченка

Комар Ольга Анатоліївна, доктор педагогічних наук, професор кафедри початкової освіти, Уманський національний університет

Шандрук Світлана Іванівна, доктор педагогічних наук, професор кафедри педагогіки вищої школи та соціально-гуманітарних дисциплін, Українська державна льотна академія

В. Василенко

Герберт Веллс про роль освіти у науково-технічному та соціальному прогресі людства: монографія. Кропивницький: ЦНТУ, 2026. 370 с.; іл..

Монографія є фундаментальним дослідженням літературної спадщини видатного письменника та мислителя висвітлюючи еволюцію освітніх ідей Веллса від його ранніх художніх творів до масштабних соціальних проєктів та розкриваючи їхній зв'язок із технологічними та історичними викликами кінця ХІХ – першої половини ХХ століття. Спираючись на архівні документи, публіцистику та художню прозу, продемонстровано, як освіта у баченні Веллса ставала інструментом подолання глобальних загроз — від війн до соціальної нерівності. Монографія пропонує системне висвітлення педагогічної філософії письменника через призму міждисциплінарного підходу, що поєднує літературознавчий, історичний та соціологічний методи.

Особливий акцент зроблено на дослідженні концепції «світового мозку» як прообразу сучасних цифрових освітніх систем. Монографія адресована науковцям у галузі педагогіки, економіки, технічних наук, фахівцям з модерністської літератури та історії освіти, а також усім, хто зацікавлений взаємодією науки, економіки, техніки, технологій і суспільства.

Володимир Аркадійович Василенко, 2026

ПЕРЕДМОВА

Декілька слів про побудову цієї книги. Нам хотілося якомога наглядніше показати формування та еволюцію педагогічних поглядів Герберта Веллса на фоні подій у його житті та навколишньому світі. Для цього розгляд кожного року його життя ми починаємо з десяти найбільш важливих подій, які, на нашу думку, могли вплинути на згадані процеси. Просимо читача з розумінням поставитись до цих новацій і з задоволенням ознайомитись з ідеями видатного письменника, оригінального мислителя та оптимістичного мрійника.

У сучасній гуманітаристиці творчість Герберта Веллса традиційно розглядається через призму наукової фантастики та соціальної утопії, тоді як його педагогічні ідеї залишаються периферійним об'єктом дослідження. Фундатора наукової фантастики, оригінального мислителя і соціального реформатора Герберта Джорджа Веллса без перебільшення можна назвати і видатним педагогом ХХ століття. Освіта лежала в основі всіх його проектів щодо вдосконалення життя, була засобом наближення бажаного майбутнього. У його бестселері «Нариси Історії» є слова, які афористично відобразили сутність багатьох процесів минулого, сучасності та майбутнього: «Людська історія все більше нагадує гонку між освітою і катастрофою». Сам письменник невтомно брав участь в цій гонці на стороні освіти і цивілізації. Підтвердження тому ґрунтовні трактати, десятки статей, лекцій і виступів педагогічного змісту. Пророчий дар Веллса багато в чому визначив дивовижну актуальність багатьох його ідей і сьогодні. Роздуми великого фантазера і прагматика про людську природу, сутність навчання і виховання будуть цікаві не тільки фахівцям, але і самому широкому колу читачів.

Ця монографія заповнює істотну лакуну, пропонуючи комплексний аналіз освітньої концепції письменника як інтегрального елемента його світогляду. Джерельна база дослідження охоплює 23 художні твори, 118 публіцистичних статей, лекцій та архівних документів, що дозволило простежити еволюцію

поглядів Веллса від критики вікторіанської шкільної системи до проектування глобальної освітньої мережі.

Робота набуває актуальності у світлі зростаючого інтересу до історичних освітніх моделей на тлі сучасних економічних, технологічних та соціальних трансформацій. Веллс, прогностичний геній якого передбачив атомну еру та кібернетику, розглядав освіту як механізм запобігання катастрофам через формування критичного мислення. Його ідеї про «відкритий університет», «світову енциклопедію» та міждисциплінарність знань знаходять несподівані паралелі в концепціях масових відкритих онлайн-курсів (МООС) та цифрових архівів.

Методологія дослідження ґрунтується на поєднанні біографічного аналізу, історико-культурного контекстуалізування та компаративного літературознавства. Хронологічний принцип викладу, доповнений аналізом десяти ключових подій кожного періоду життя Веллса, дає змогу простежити діалектику між особистим досвідом письменника (робота вчителем, участь у Фабіанському товаристві) і його теоретичними інноваціями.

Важливим аспектом стало залучення до наукового обігу унікальних матеріалів, раніше не опублікованих, знайдених в архівних фондах Інституту Співів у Лондоні. Серед них — цінні документи, зокрема листування Веллса з відомими педагогами та впливовими політичними діячами тієї епохи. Відкривають нові горизонти для розуміння його зусиль щодо реформування освітньої системи Великобританії. У своїх листах він чітко окреслював наміри сприяти зміні освітньої політики, пропонуючи впровадження інноваційних і нестандартних методик розробки навчальних програм, які б відповідали як актуальним суспільним потребам, так і швидкоплинним викликам часу.

Монографія не лише аналізує минуле, але й пропонує інструменти для осмислення сучасних освітніх викликів. У епоху штучного інтелекту та інформаційних перевантажень веллівський заклик до «гонки між освітою і катастрофою» набуває нового резонансу, роблячи цю працю актуальною для широкого кола читачів — від академіків до реформаторів освіти.

ОСВІТА В ЖИТТІ ТА ТВОРЧОСТІ ГЕРБЕРТА ВЕЛЛСА

1866

Грегор Мендель, австрійський чернець, який десять років витратив на схрещування різних сортів гороху в монастирському саду, сформулював основні закони спадковості. У Женеві почав роботу перший конгрес Першого Інтернаціоналу. У Південній Африці знайдені алмази. Альфред Нобель отримав нову вибухову речовину, якій він дав назву «динаміт» (давньогрец. — «сила»). У США 14-а поправка до Конституції надала неграм громадянські права. Вийшов перший том «Великого універсального словника ХІХ століття» П'єра Ларусса. Лондонський Любительський клуб легкої атлетики провів перший в світі чемпіонат країни. Англійський лікар Томас Олбут винайшов медичний градусник. Е. Гаскел: «Кренфорд». Т.М. Рід: «Вершник без голови».

21 вересня — в Бромлі, передмісті Лондона, у Джозефа Веллса і його дружини Сари народився син Герберт Джордж. У Герберта було два брата, Френк Чарльз (1857) і Фредерік Джозеф (1862). Сестра, Фанні (1855) померла від апендициту в 1864 році.

1867 (Г. Дж. Веллсу — 1 рік)

Продаж Аляски — угода між урядами Російської імперії та Північно-Американських Сполучених Штатів, в результаті якої Росією за 7,2 млн. доларів були продані її володіння в Північній Америці (загальною площею 1 518 800 км²). Через Суецький канал пройшов перший корабель. Революція Мейдзі (япон., букв. — освічене правління) в Японії: останній сьогун клану Токугава відрікся від престолу і передав владу імператорові. Всесвітня виставка в Парижі. Люсьєн Б. Сміт з Огайо запатентував колючий дріт, що спочатку використовувався як огорожа для худоби. Опублікований «Капітал» К. Маркса. Англійський хірург Джозеф Лістер ввів в медичну практику застосування антисептиків. Британський парламент відхилив закон Джона Стюарта Мілля про надання жінкам виборчих прав. Г. Ібсен: «Пер Гюнт». Ж. Верн: «Діти капітана Гранта».

Майбутній видатний письменник, мислитель і громадський діяч народився в небагатій родині так званого «середнього класу». У батьків був бізнес — лавка з усякою всячиною, і свій будинок, який пізніше Веллс буде описувати не дуже дружелюбно, згадуючи «небезпечні сходи» і клопів.

1868 (Г.Дж. Веллсу — 2 роки)

В Японії Юкіті Фукудзава в Токіо заснував перший приватний вуз — університет Кейо. У Нью-Йорку розпочав роботу другий в світі метрополітен. Американський Конгрес прийняв закон про восьмигодинний робочий день для співробітників федеральних служб. С.Ч. Армстронг заснував в Хемптоні (штат Вірджінія) «Учительський і сільськогосподарський інститут» для підготовки вчителів з дітей негрів, а згодом також і індіанців. Ч. Дарвін опублікував свою другу працю на тему еволюції — «Зміна тварин і рослин в домашньому стані». У Манчестері відбувся перший конгрес тред-юніонів. Лекція Томаса Генрі Хакслі «Про шматочок крейди» на засіданні Британської Асоціації Розвитку Науки. У Лондоні встановлено перший світлофор. Американський винахідник Томас Едісон запатентував електричний пристрій для підрахунку голосів. У.У. Коллінз: «Місячний камінь».

Про раннє дитинство Герберта Веллса можна дізнатися практично тільки з його книги «Експеримент в автобіографії: Відкриття та висновки одного цілком пересічного розуму (починаючи з 1866 року)». Як бачимо, автор хотів почати з самого народження, але зміг представити тільки враження від пізніших дитячих фотографій: «Моє уявлення про себе складалося з таких непримітних штрихів, а кожне нове відчуття так повно зливалося з попередніми, що важко сказати, коли і що до мене прийшло. Перші мої враження досить безладні і розкидані по часу. Тому краще просто-напросто згадати, в яких умовах я отримував свої перші життєві уроки. Умови ці здаються зараз абсолютно жахливими, але тоді представлялися мені єдино можливими. Я був крихкотілою білявою дитиною з кирпатим носом і по-дитячому пухкою верхньою губою, волосся у мене було кучеряве і довге, локони мої зістригли лише після моїх наполегливих прохань. Перші фотографії відобразили мене похмурою істотою в білих шкарпетках, з

голими руками і ногами, в спідничці з шнурками і лямками на плечах. Видно, це був мій парадний костюм. Повсякденне убрання спливає в моїй пам'яті лише з часу, коли я вже неабияк підріс. Пригадується полотняний дитячий фартух; такі фартухи і зараз носять хлопчики у Франції, тільки мій був не чорний, а коричневий» [5].

1869 (Г.Дж. Веллсу — 3 роки)

В Єгипті урочисто відкритий Суецький канал, який дозволив скоротити час у дорозі для пароплавів з Європи до Індії на 24 дні. За імператорським законом про народні школи в Австрії встановлено 8-річний термін навчання, відвідування школи вважалося обов'язковим для дітей від 6 до 14 років. В Японії новий вид транспорту — рикша (візок (найчастіше двоколісний), який тягне за собою, взявшись за голоблі, людина (також називається рикшею). Гонка між командами Оксфорда і Гарварда на Темзі на четвірках з рульовим принесла перемогу британцям, викликавши в США бум аматорського (зокрема університетського) академічного веслування. В Парижі пройшла перша виставка велосипедів. Х.Т. Ватлер, студент Гарвардського університету, сконструював велосипед-танDEM. У містечку Промонторі на півночі штату Юта (США) був забитий золотий костиль — закінчилося будівництво першої американської трансконтинентальної залізниці (2900 км), що тривало шість з половиною років. Д.І. Менделєєв сформулював періодичний закон хімічних елементів, один з фундаментальних законів світобудови. Т.Г. Хакслі ввів у вживання слово «агностик». Ж. Верн: «20 000 льє під водою».

Матір. Їй в автобіографії Г. Веллса повністю присвячені два розділи глави «II. Походження»: «Сара Ніл (1822-1905)» і «Сара Веллс в Атлас-хаусі (1855-1880)». Складається враження, що Веллс не дуже добре знав свою матір, або недооцінював її значення в його становленні. Коли він почав працювати над автобіографією, зібрав необхідні матеріали, він був вельми здивований, почавши читати щоденник, який його мати почала вести, коли їй не було і восьми років. Дочка трактирника прагнула до кращого. І судячи з іронічного опису сина, добре вчилася: «Того часу не було обов'язкового шкільного навчання, але, судячи з

усього, дехто із сусідів, ті, що серйозніше, поговорили з моїм дідом і вселили йому, що дівчина її віку потребує освіти. У 1833 році мій дід отримав невелику спадщину після смерті свого батька і відіслав дочку в школу міс Райлі, в Чичестері. За рік або два, проведені в цій школі, моя мати показала чудові здібності до наук; вона навчилася писати ясным прямокутним почерком, що личив в ті дні особам жіночої статі, читати, додавати невеликі числа, ділити, вивчила назви європейських країн і їхніх столиць, англійських графств і їхніх головних міст (особлива увага приділялася річкам, на яких стояли ці міста), а з підручника історії, написаного місис Маркем, дізналася все, що треба, про англійських королів і королев. Крім того, вона витягла з запитальника Магнела назви чотирьох стихій (чому вона в належний час навчила і мене), відомості про сім чудес світу (а може, їх було дев'ять?), про три хвороби пшениці і багато інших фактів, які, на думку міс Райлі, повинні були стати в нагоді в житті. (Зате їй так і не вдалося запам'ятати імена дев'яти муз і зрозуміти, які мистецтва вони уособлювали, і, хоча вона благала батька, щоб він віддав її вчитися французькій, той вважав, що це вже занадто, і вона свого не домоглася.) Протестантська побожність, успадкована від хворої матері, у неї ще зростає. За порадою своєї наставниці вона прочитала кілька повчальних книг, але її застерегли проти порожньої белетристики, так само як і проти ересей і вивертів Римської Католицької Церкви, проти французької кухні, чоловічої підступності, успішно підготували до святого таїнства конфірмації і, тим самим зміцнивши її душу і давши їй всі необхідні знання, в 1836 році повернули додому» [5].

Уславлений письменник, читаючи щоденник матері, не міг пройти повз «красоти стилю», і того, що «сповнено радості і інтересу до життя і відображає розум допитливий, хоча і дещо банальний». Але ця рано постаріла жінка, «прислуга для всіх», двадцять п'ять років тягнула на собі будинок і трьох дітей і, звичайно, заслужила справедливую оцінку з його боку: «Вона шалено боялася нашої появи на світ, але потім любила нас і для нас надрилася. Не буду приховувати, вона була жінкою невмілою, від неї часом була одна шкода — їй не вистачало знань і життєвої хватки, однак її не можна було перевершити в силі

материнської любові. Вона в кров колола пальці, пораючись з нашим одягом. Вона фанатично вірила у риб'ячий жир і наполягла на тому, щоб ми, молодші, приймали його — хотілося нам того чи ні; і таким чином позбавила нас від долі нашого старшого брата, який так і залишився недоростком з запалими грудьми» [5].

До того ж вона була і першим учителем: «Мати дала мені початки освіти. З великого аркушу паперу з друкованими буквами, що висів у нас на кухні, я засвоїв алфавіт. З нього ж я затвердив перші дев'ять цифр; потім вона навчила мене усно лічити до ста, а перше слово, яке я написав, було «масло», причому я його скопіював з написаного нею пальцем на шибці. Вона ж вчила мене читати. Але коли вона відчула, що я потребую ширшого кола знань, мене віддали в школу, яка містилася в кімнаті одного з котеджів, розташованих біля Дрил-холу; викладали в ній некваліфікована стара леді місіс Нот і її не менше некваліфікована дочка міс Селмон, я ходив туди з моїм братом Фредді, якому було суворо наказано всю дорогу тримати мене за руку; в цій школі я вивчив таблицю мір і ваг, став читати багатоскладні слова і додавати числа або, принаймні, робити вигляд, що я їх додаю, оскільки заняття це виявилось мені не по розуму, та й ніхто мені додавання як слід не пояснив» [5].

1870 (Г.Дж. Веллсу — 4 роки)

У США Бюро погоди (пізніше перейменоване в Національну метеорологічну службу) робить свій перший офіційний метеорологічний прогноз. Франко-пруська війна. Компанія «Сіменс» завершила створення Індоевропейської телеграфної лінії, яка поєднала Лондон і Калькутту через Берлін, Варшаву, Тегеран. М.М. Пржевальський здійснив свою першу експедицію в Центральну Азію. Промислова продукція Англії становила 32% світового виробництва, США — 23%, Німеччини — 13%. У Глазго (Шотландія) Джон Юл сконструював вантажний автомобіль. З'явилося водне поло, правила якого були складені Лондонським товариством плавців. У Великобританії Семюель Уебб Томас запатентував жіночий велосипед. В Англії після введення Закону про початкову освіту обов'язковість відвідування школи стала неухильною вимогою.

У Великобританії в числі дипломованих шкільних вчителів — 6400 чоловіків і 6000 жінок.

Батько. Згадуючи своє раннє дитинство Веллс писав: «Мій духовний світ в такій мірі будувався на відштовхуванні від материнських ідей, уявлень і почуттів, що я вважаю за необхідне починати розповідь про власну освіту з намагання зрозуміти її, поневолену впродовж двадцяти п'яти років посудною лавкою. Ніякі няньки або гувернантки не стояли між мною і матір'ю; вона не спускала мене з рук, поки я не став бігати на своїх ногах, і я розвивався фізично і розумово як би з неї. Але це був процес відчуження, бо я був сином не тільки моєї матері, а й батька» [5].

Джозеф Веллс був дуже допитливим, багато читав і йшов з дому після вечері. Його життя було присвячене садівництву і крикету і «до останніх днів своїх він весь час проводив на свіжому повітрі». І поза дітей, з якими став дружити значно пізніше. Веллс писав: «Про життя батька в ту пору я знаю дуже небагато. Взагалі-то, судячи з усього, він був недолугим невдахою, але при цьому веселим, з легким характером і значну частину своєї енергії витрачав на те, щоб відгородитися від усього неприємного» [5]. На жаль, стереотипи поведінки повторюється. І через багато років друга дружина Герберта Веллса писала йому: «Джип* каже про тебе тільки три речі: тато приїжджає, тато їде і тато спить».

1871 (Г.Дж. Веллсу — 5 років)

У Версальському палаці під Парижем, після закінчення програної французами Франко-пруської війни, проголошено про створення Німецької імперії. Англійський парламент прийняв закон про реєстрацію всіх рецидивістів з обов'язковим фотографуванням і докладним їхнім описом. Журналіст Генрі Стенлі знайшов пропавшого в Центральній Африці шотландського дослідника Девіда Лівінгстона. У лондонському Кришталевому палаці пройшла перша Всесвітня виставка кішок і котів. М.М. Миклухо-Маклай висадився на узбережжі Нової Гвінеї для проведення наукових досліджень. У селі Юзівка (нині Донецьк, Україна) почалася робота металургійного заводу, побудованого англійським підприємцем Джоном Юзом. У Лондоні вперше організовано продаж товарів

поштою. Ч. Дарвін: «Походження людини і статевий відбір». Л. Керролл: «Аліса в Задзеркаллі». Ф. Гальтон: «Стадність у худоби і людей».

В «Експерименті в автобіографії» Гербер Веллс писав: «Я народився через два з лишком роки після смерті сестри, в 1866 році, і мати вирішила, що я прийшов у всьому замінити Фанні. Але доля і на цей раз її обдурила. Маленькі хлопчики не схожі на маленьких дівчаток, і з перших днів я виявився зовсім іншим, зокрема, і в своєму ставленні до релігії. Я народився безбожником і бунтарем. Навіть коли мене хрестили, я, за словами матері, так верещав, що це залишилося в сімейних анналах» [5]. Слова про безбожника і бунтаря дуже подобаються більшості біографів письменника. Але це — тільки красиві слова. Попереду складні і неоднозначні відносини з Всевишнім, релігійні трактати, богошукання і богобудівництво.

А поки мати намагалася долучити маленького Берті до віри. Так було потрібно. Як же жити без цього. Але вразлива дитина більше боялася, ніж вірила. Він так боявся пекла, що навіть якийсь час намагався не обзивати своїх братів дурнями. І в помсту за страх почав сумніватися, про що через багато років написав: «Я був і справді жадливим нечестивцем. Я боявся пекла, спочатку не ставив під сумнів існування Отця Небесного, але ніякі страхи і ніякий переляк не могли змусити мене відмовитися від думки, що Всевидяче Око — це Старий Шпигун і що Спокута, за яку я повинен був підносити хвалу, — це або обман і фальш, або кошмарне марення. Я відчував хибність цих понять ще до того, як почав про них міркувати. Однак був час, коли я вірив в Спасителя, наскільки його історія була мені доступна, як не сумнівався і в існуванні диявола, хоча змалку вся ця матерія викликала в мене відразу» [5].

Не були доступні його розумінню і богословські тонкощі. Що таке Свята Трійця? Любов до Бога в трьох особах здавалася йому неприродною. Згадуючи про свої безуспішні спроби раціоналізувати віру, Веллс писав: «Але чому люди як і раніше продовжують обманювати один одного? Християнська віра не витримує випробувань війною, хворобами, соціальною несправедливістю і іншими реальними нещастями і лише плодить тих, хто розчарувався і втратив,

подібно до моєї матері, надію. Ісус був, можливо, хорошою людиною, єврейське уявлення про Месію компенсувало нужду в вожді, але Спаситель як частина Трійці — це всього лише причепурена видимість, втілена непослідовність при всій її благодаті, жахливий гібрид людини і нескінченності, що проголошує туманні обіцянки про чудесну допомогу і тим самим вводить в оману довірливі душі» [5].

А причастя? Що це таке? До чого зводиться цей обряд прийняття божественного тіла під виглядом хліба і вина? Пізніше мислитель Веллс визначить його як «поєднання поганої метафізики і матеріалістичних забобонів», а тоді, відповідаючи на запитання матері, яка хотіла почути відповідно до англійського катехізису — «хліб і вино, запропоновані Господом», він, хіхікнувши, сказав: «Хліб з маслом».

1872 (Г.Дж. Веллсу — 6 років)

У США відкрили перший в світі національний парк — Єллоустонський. Корнельський університет (Ітака, штат Нью-Йорк) почав приймати жінок і організував для них спеціальну програму. Урядом Японії видано указ про створення нової системи освіти на основі французької (в кожному з 8 округів планувалося заснувати університет, а в кожному з 32 районів — середню школу). Перший офіційний міжнародний футбольний матч, зіграний між національними збірними Шотландії та Англії, за яким спостерігали 4000 глядачів, завершився нульовою нічиєю. Ряд неврожайних років, дешеві імпортовані продукти, а також використання північноамериканських прерій для вирощування зернових викликали в англійському селі економічну кризу, через яку до кінця століття 40% селян-чоловіків кинули землю. В Англії введено таємне голосування на виборах. З'єднання австралійської телеграфної мережі з усім світом за допомогою підводного кабеля до острова Ява. Ч. Дарвін: «Вираження емоцій у людини і тварин». Ж. Верн: «Навколо світу за 80 днів». Л. Толстой: «Азбука».

Герберту вже шість. Небагато подіями, розмірено одноманітне життя. Але були в ньому і свої особливості. Мати величезну увагу приділяла дотриманню зовнішніх пристойностей і була впевнена, що яким би не був реальний стан

речей, сім'я повинна справляти враження забезпечених представників вищого прошарку слуг і орендарів. Вона хотіла вірити, що нікому не відомо про відсутність в будинку прислуги, і що їй доводиться все робити самій. Тому Герберту було наказано не відповідати на розпитування і ні в якому разі не видавати цю таємницю. Не рекомендувалося також знімати сюртук. Сорочка не була рвана, але не відповідала якості сюртука. Безумовно, це ускладнювало участь в дитячих іграх.

Положення сім'ї визначало і коло спілкування. З простими дітьми водитися не можна, так як вони можуть навчити поганим словам. Діти сусідів, які були методистами, теж не найкраща компанія. І так далі.

1873 (Г.Дж. Веллсу — 7 років)

В Іспанії проголошено республіку. У США П. Ремігтон удосконалив друкарську машинку і організував серійне виробництво. Американська суфражистка Сьюзен Ентоні була оштрафована на 100 доларів за спробу проголосувати на президентських виборах в США (штраф вона так і не заплатила). У США вийшла перша ілюстрована щоденна газета — «Нью-Йорк Дейлі Графік». Британський дослідник В.Л. Камерон першим перетнув Африку зі сходу на захід по довготі озера Танганьїка. Почалася світова економічна криза, що охопила Австрію, Німеччину, потім Великобританію. У Петербурзі вийшла складена Ф.Ф. Павленковим «Наочна азбука для навчання і самонавчання грамоті», удостоєна почесного відгуку на Віденській всесвітній виставці, в якому підкреслювалося, що запропонований наочно-звуковий метод навчання грамоті заслуговує впровадження в інших країнах. Г. Шліман знайшов скарб, який помилково приписав легендарному троянському царю Пріаму. П.А. Кропоткин: «Чи повинні ми зайнятися розглядом ідеалу майбутнього ладу?» Л. Толстой: «Анна Кареніна».

Життя неминуче змінювалася. Лондон наступав на Бромлі. Розвивалася транспортна мережа, стало легше їздити до Лондона, зокрема, і за покупками. В окрузі з'явилися фургони перших універсальних магазинів. І стало зрозуміло, що і так не прибутковому сімейному бізнесу Веллсів скоро прийде кінець.

Діти бачили, як поступово наростало відчуження між батьком і матір'ю, вони жили в різних світах. Джозеф все частіше йшов з дому, їхав грати в крикет або тренувати шкільні команди. А Сара все більше рятувалася від реальності в світі мрій. Про що вона мріяла, сидючи вечорами з шиттям в руках біля згасаючого вогня, Герберт міг тільки здогадуватися. Потім він напише: «Для величезного числа людей подібні вигадки — справжній порятунок. Мріяння — це кращий опіум. І я впевнений, що мрії заповнювали рідкісні години її дозвілля. Віра і любов, хіба що крім материнської прихильності до дітей, мало-помалу пішли з її життя, залишивши одні фантазії. Колись вона мріяла про розділену любов і милість Божу, але розраду знайшла тільки в країні мрій. Для батька головним був крикет, і у неї рік від року міцніла впевненість, що Отець Небесний і Спаситель, на яких вона колись так непомірно сподівалася, теж пішли від неї, щоб пограти в крикет десь в далекій частині зоряного неба» [5].

1874 (Г.Дж. Веллсу — 8 років)

У Берні на Міжнародному поштовому конгресі представники 22 держав підписали Загальну поштову конвенцію і створили Загальний поштовий союз, завдання якого спочатку обмежувалися пересиланням листів та бандерольних відправлень. У США штат Массачусетс першим ввів закон про обмеження тривалості робочого дня дітей і жінок 10 годинами. У Філадельфії (США) зафіксовано перший випадок викрадення дитини з метою отримання викупу. Заснований університет в Аделаїді (Австралія). У Росії почалися масові «ходіння в народ» соціалістів-народників: тисячі молодих людей, переважно з середовища інтелігенції, добровільно оселялися в селах, щоб вести революційну пропаганду. У Парижі пройшла перша виставка художників-імпресіоністів. Німецький композитор Ріхард Вагнер закінчив свій наймасштабніший твір — оперну тетралогію «Кільце Нібелунгів». Острови Фіджі (Океанія) приєднані до Великобританії. На бавовнопрядильних фабриках працювало понад 67 тисяч англійських дітей молодше 13 років. Ж. Верн: «Таємничий острів».

Зламати ногу — добре це чи погано? Для більшості абсолютно ясно, що нічого хорошого. Принайні, боляче. А ось для тих, хто писав про Герберта

Веллса, нещасний випадок, коли «між сім'ю і вісьма роками» він зламав ногу — поворотний пункт, вирішальна подія, що визначила все в подальшому житті.

Правда, Веллс сам дав привід для цього, коли в автобіографії написав: «Може бути, я живий донині і пишу свою автобіографію, а не помер виснаженим і звільненим прикажчиком єдино тому, що колись зламав ногу. Посланцем долі був «молодий Саттон», дорослий син власника готелю «Дзвін». Я грав під тентом позаду крикетного майданчика, а він з найдобріших намірів підхопив мене і підкинув у повітря. «Малюк, ти чий будеш?» — крикнув він, але я сіпнувся, вислизнув у нього з рук і вдарився гомілковою кісткою об стійку тенту. Скільки було шуму, коли мене на руках принесли додому! Як було боляче і незручно, від міцно прибинтованих до ноги за тодішнім звичаєм деревинок кісточка і коліно неймовірно розпухли, але зате мене потім урочисто поклали на диван у вітальні, і там я пробув кілька тижнів як головна особа в будинку, завалений надзвичайними солодощами, фруктами, шинкою і курчатами, які надсилала мені з незліченними вибаченнями за сина місіс Саттон, і я міг просити що хотів — книги, папір, олівці, іграшки, але вимагав головним чином книги» [5]. Зверніть увагу, винуватця події автор називає «посланцем долі»! Чого ж ми хочемо від біографів.

Головним підсумком «декількох тижнів в якості головної особи в будинку» стала пристрась до читання і її наслідки: «Світ швидко розширювався ...». На зміну нудному і сірому Бромлі прийшов прекрасно ілюстрований світ без кордонів: «Назв і імен авторів я зараз навіть не пам'ятаю, бо тоді це все уявлялося мені прикрою перешкодою, табличкою на дверях, що закривала доступ в світ чарівництва. Був двотомник, складений, як мені здається, з переплетених разом двотижневих випусків журналів; там розповідалося про різні країни. Ця книга, ілюстрована гравюрами на дереві (фотографії не увійшли ще в ужиток), переносила мене в Тибет, в Китай, на Скелясті гори, в бразильські ліси, в Сіам і добру дюжину інших країн. Я спілкувався з індіанцями і голими неграми, освоював ремесло китобоя, дрейфував на крижинах разом з ескімосами» [5].

З книгами пов'язані і перші еротичні переживання героя. Читання переплетених номерів «Панча» і «Фан» багато в чому формувало його політичні уявлення під впливом фігур Джона Буля і Дядька Сема, різних імператорів, російського ведмедя, британського лева і бенгальського тигра, які постійно змагалися і не завжди зрозуміло висловлювалися. А поруч було те, що дійсно хвилювало: «І на цій політичній арені виступали також високі і прекрасні жіночі фігури Британії, Ірландії, Америки, Франції з голими руками і викотомом на сукні, що не приховував грудей; фасони ці, що підкреслювали стегна, були досконалим відкриттям в століття незліченних воланів і кринолінів. Мене вперше потягнуло до жінок, в мені в перший раз ворухнулося бажання при спогляданні цих героїчних богинь. Жінками я став цікавитися з тих самих днів» [5].

У липні Герберт вирушив до школи містера Морлі. Письменник допомагає нашій уяві: «Я був тоді блідою дитиною в полотняному фартусі із зеленою полотняною торбою для книг, і між мною і великим світом стояв холодний протестантський Бог; він відгороджував мене від снігових гір, Арктики, негрів і дикунів з островів, від тропічних лісів, прерій, пустель і глибоких морів, міст і армій, горил, людоджерів, слонів, носорогів і китів, про яких я міг говорити і говорити, а в глибинах моєї свідомості жили безіменні, улюблені мною богині, про які я не обмовився і словом жодній живій душі» [5].

1875 (Г.Дж. Веллсу — 9 років)

У США налічувалося 2240 публічних бібліотек. Німецький вчений Оскар Гертвіг дав перший точний опис процесу запліднення (злиття яйцеклітини і сперматозоїдів). Жінки отримали доступ в університети в Данії. Легалізація страйків в Великобританії. Ф. Гальтон запропонував метод близнят — зіставлення психологічних особливостей пари близнят, що дозволяє визначити ступінь впливу спадкових факторів і середовища на формування тих чи інших психічних якостей. Великобританія купила у Єгипта його 44% акцій Суецького каналу. Англійський капітан Метью Уебб переплив Ла-Манш (39 миль) за 22 години. У Великобританії закон заборонив використовувати хлопчиків як сажотрусів. Англійський парламент прийняв закон Дізраелі про громадську

охорону здоров'я, який сприяв значному поліпшенню санітарних умов в містах. Заснований університет в Чернівцях (Україна).

Комерційна академія містера Морлі. Опис своєї нової школи Веллс починає зі слів: «Ця подорож по Хай-стріт до академії містера Морлі знаменує нову фазу в розвитку інтелекту, яким обдарували світ Дж. В. і його Седді» [5]. Далі він зауважує, що в академії дотримувалися старих традицій, зате роки його навчання з успіхом завершилися в найсучаснішому на ті часи освітньому закладі — Нормальній науковій школі в лондонському Південному Кенсінгтоні. І це був контраст, характерний для того часу, коли поступово стала усвідомлюватися необхідність змін в освіті.

Правлячі класи прийшли до висновку, що неосвічений народ — неконкурентоспроможний. У суспільній свідомості визріло розуміння того, що елементарна грамотність необхідна кожному. Так з'явився Закон про початкове навчання 1870 року, згідно з яким передбачалося навчання читанню, письму і рахунку в державних школах. Школи різних конфесій були реорганізовані в державну систему. Закон Фостера (У.Е. Фостер був його автором) мав велике значення і для майбутнього письменника Г.Дж. Веллса, так як вимагав обов'язкового навчання всіх дітей до тринадцяти-чотирнадцяти років, і відповідно, значно розширював коло потенційних читачів.

У Бромлі була побудована державна школа. Але його жителі, особливо представники, так званого середнього класу, до якого відносили себе і Веллси, вважали за краще маленькі приватні платні школи, які існували по всій Англії ще з XVIII століття. Академія містера Морлі належала до такого типу шкіл, і Сара Веллс зробила свій вибір.

Багато в чому традиційна, школа містера Морлі все ж намагалася крокувати в ногу з часом. Спочатку в її рекламному проспекті значилося, що дітей будуть вчити письма «простим почерком, а також з прикрасами, математичній логіці та історії, в першу чергу історії Стародавнього Єгипту». Але до моменту вступу Герберта більшість згаданих предметів зникли зі списку і були замінені потрібними для життя - краснописом, математикою і бухгалтерією.

1876 (Г.Дж. Веллсу — 10 років)

Винахідник О. Белл продемонстрував телефон під час святкування 100-річчя незалежності США в Філадельфії. Заснований університет Джона Хопкінса (штат Меріленд). Німецький конструктор Ніколаус Август Отто створив перший практично придатний чотиритактний двигун внутрішнього згорання. За офіційними даними в Константинополі виходить 81 газета (16 на турецькій, 1 арабською, 1 перською, 1 німецькою, 1 англійською, 12 на грецькій, 13 на вірменській, 4 на болгарській, 2 на єврейсько-іспанській, 1 на італійській і 29 французькою мовою). Указ Олександра II заборонив видання українських фольклорних матеріалів та історичних документів, публічне виконання народних пісень, вивезення та ввезення з-за кордону українських видань. Заснований університет в Брістолі (Англія). Г. Спенсер: «Основи соціології». У Лондоні відкрилася перша в світі штучна ковзанка. Чезаре Ломброзо: «Злочинець». Марк Твен: «Пригоди Тома Соєра».

Школа — одна велика кімната зі столами і лавками. В клас виходило вікно спальні, під яким стояла велика пляшка чорнила, з якої наповнювали чорнильниці. Там же були складені аспідні дошки «і відкривалася очам палиця, що ніколи не залишалася без діла, і йшла в хід або просто під настрій, або після винесення вироку, або взагалі без зайвих формальностей». Удари наносилися по долоні, по спині і по дупі. Учитель міг обходитися і без неї, хапаючи все, що потрапляло під руку, супроводжуючи свої виховні дії повчальною лайкою.

Письменник, не без іронії, зауважував: «Таким шляхом він всіх нас, людей двадцять п'ять, а то й тридцять п'ять, вів по шляху навчання і готував до успішних іспитів, які повинна була приймати за спільною згодою асоціація приватних вчителів, іменована Коледжем наставників; вони мали право видавати бухгалтерські дипломи і улаштовувати випускників клерками» [5].

Настільки незлий опис застосування тілесних покарань наводить на думку, що Герберту не часто перепало, а, може бути, він завжди був стороннім спостерігачем. За винятком випадків неакуратного поводження з пером при підведенні балансу, «коли пальцям моїм неабияк діставалося».

Заняття починалися о 9 і закінчувалися о 12. Потім знову вчилися з 14 до 17.

Про шкільну гігієну, мабуть, ніхто і не чув. Класна кімната практично не провітрювалася. У автобіографії письменник зазначав: «Описуючи дні, проведені мною в цій задушливій, погано освітленій, курній кімнаті, я розумію, що сьогодні не знайдеться кваліфікованого вчителя молодше п'ятдесяти, якому подібні умови не здалися б жахливими. Але в мій час такі школи не викликали ані найменшого подиву» [5]. А далі дуже важливий абзац, який показує нам Герберта Веллса як педагога-теоретика і знавця історії освіти: «Далеко не всі в наші дні розуміють, які грандіозні зміни відбулися за минуле сторіччя в народній освіті. Тут змін було більше, ніж в містобудуванні або транспорті. Перш ніж пробилосся світло в цій галузі, до того ж світло ще і в наш час досить тьмяне, більшість населення в усьому світі взагалі не відвідувало школу, та й ті деякі, хто доторкнувся до навчання, були людьми швидше грамотними, ніж освіченими.

В Індії, Китаї, арабських країнах, так само як і в Європі, збиралися або в приміщеннях, наспіх пристосованих під класи, як у Морлі, або в мечеті, а то і просто під деревом або під тинном, як в Ірландії, учні ж набиралися з дітей обох статей і найрізноманітнішого віку від шести до шістнадцяти років. Школи, гідні цього імені, були винятком і рідко коли нараховували більше одного-двох вчителів. Будівель, від самого початку призначених для школи, майже не існувало. Спеціально побудований і обладнаний клас, в якому б займалася не дуже велика група дітей однакового віку і розвитку, — явище відносно нове навіть у вищих шарах суспільства.

Зазвичай навчання носило спорадичний характер, а вчителю доводилося пристосовуватися до самих різних вікових груп та особливостей сприйняття одночасно; він змушений був придумувати вправи для одних, поки сам займався з іншими, тим самим зберігаючи хоч якийсь порядок в класі. Цей вчитель нагадував не дуже-то досвідченого шахіста, що грає одночасно на тридцяти дошках. Він був схожий на невправну акушерку, яка працює в переповненому пологовому будинку» [5].

1877 (Г.Дж. Веллсу — 11 років)

Американський астроном Асаф Хол відкрив два супутника планети Марс (Фобос і Деймос). Німецький терапевт Адольф Куссмауль вперше описав дислексію. Американський винахідник Т. Едісон сконструював перший у світі побутової фонограф — прилад для запису і відтворення звуків. Заснований Токійський університет. Заснований університет в Стокгольмі (Швеція). У Чилі жінки допущені до університетів. Великобританія анексувала республіку Трансвааль і оголосила її своєю колонією. У Вімблдоні відбувся перший тенісний турнір. Почалася еміграція з теренів заходу України за океан. Олена Блаватська: «Викрита Ізіда». Льюїс Генрі Морган: «Стародавнє суспільство, або Дослідження ліній людського прогресу від дикості через варварство до цивілізації».

У третьому розділі автобіографії «Школяр» Г.Дж. Веллс підвів підсумки: «Школа була старомодна, претензійна, поверхнева, давала мало знань. Все ж вона пішла мені на користь, і тому варто сказати кілька добрих слів про старину Морлі» [5]. Спочатку звучить як вирок, потім стає зрозуміло, що вирок цей — виправдувальний. Завдяки «старині Морлі»! Ясно і не професіоналам, що школа — це, перш за все, вчитель. І якщо він чесний, не одягає педагогічної личини і залишається самим собою, діти йому багато чого прощають, і значить він на своєму місці.

На початку опису «не дуже освіченому шотландцеві» була дана не дуже схвальнана характеристика: «Морлі був огрядний, лисий, червононосий очкарик з сивиною в рудих скронях, який вважав, що йому самому і школярам слід носити циліндри, сюртуки, білі краватки і частіше вживати слово «сер». За винятком допомоги, яку йому зрідка надавали діти і дружина, огрядна дама в чорних шовках, кільцях і з золотим ланцюжком на шиї, він з усім справлявся сам» [5].

Таким чином, Морлі був центром цієї освітньої системи, здійснюючи найрізноманітніші функції: директора, вчителя, наставника, контролера і екзакутора. Для письменника його викладач майже повністю відповідав карикатурному опису у Діккенса. Він так само просторікував про найрізноманітніші речі з кафедри, когось вихваляв, когось паплюжив, був

емоційний і абсолютно незбагнений, коли мова йшла про його симпатії і антипатії.

А далі «добрі слова»: «Мені здається, він чесно намагався, всупереч традиції, чогось нас навчити» [5]. Коледж наставників, до якого належав Морлі, займався серйозною методичною роботою, стимулюючи вчителів до самовдосконалення. Система його іспитів передбачала наполегливу роботу по оволодінню теорією і практикою викладання і вимагала написання рефератів. До того ж містер Морлі багато чому навчився за 25 років з дня, коли він відкрив свою школу, і до часу, коли в неї вступив Герберт. Одне те, що він якось справлявся з класом в 35 чоловік, говорить про те, що він не завжди «нагадував не дуже-то досвідченого шахіста, що грає одночасно на тридцяти дошках».

Морлі намагався також здійснювати індивідуальний підхід до учнів. Коли він виявив у Геберта інтерес до розбору складних речень і математичних завдань, він став приділяти йому більше уваги за рахунок дітей «які більше мого опиралися його недолугій, середньовічній, агресивній і нетерплячій системі викладання». До того ж: «Він ніколи не давав мені образливих прізвиськ і не ляв мене».

І як висновок: «Я думаю, що його система, при всіх її недоліках, була все ж краще, ніж система жадібних претендентів на гранти, нашвидку навчених вчителів державної школи — єдиної альтернативи школі містера Морлі, і що інтуїція не підвела мою матір, коли вона обрала для нас цей старомодний заклад» [5].

У цьому році сталася також подія, яка мала великі наслідки для Веллса. Батько зламав ногу. І якщо для Герберта його нещасний випадок був «найщасливішою подією мого дитинства», то цей перелом робив розорення сім'ї неминучим. Стало ясно, що з крикетом покінчено, а значить і з усіма додатковими заробітками.

1878 (Г.Дж. Веллсу — 12 років)

Закінчення російсько-турецької війни, підписання Сан-Стефанського мирного договору. Туреччина поступилася Великобританії Кіпром. У Петербурзі

відкриті Бестужевські курси — перший жіночий університет в Росії. У Нью-Хейвені (США) створена перша в світі телефонна станція і видано телефонний довідник, що містив номери телефонів 50 абонентів. Польський лікар Людвік Заменгоф розробив штучну мову есперанто. У Великобританії вперше членом парламенту стала жінка (Сесілія Франс, леді Норткот). У Лондоні британський священник-методист Вільям Бут реорганізував створену ним раніше благодійну організацію і дав їй назву «Армія Порятунку» (сьогодні представлена в 127 країнах світу). Лондонський університет почав приймати жінок. У Шеффільді (Великобританія) відбувся перший футбольний матч, освітлений прожекторами. Ж. Верн: «П'ятнадцятирічний капітан».

Містер Морлі був живою людиною, і зі своїми слабкостями. «Педагогічне завзяття, - як відзначав Веллс, - нападало на Морлі нерегулярно ...». Бувало й так, що після обіду він марив наяву або просто засипав. І тоді діти «робили все що завгодно, окрім предписаного» — базікали один з одним, розповідали різні історії, змагалися в непристойних жестах і багато іншого, що насправді теж є частиною навчання.

Веллс також писав: «Не думаю, що він багато читав. Його цікавість не тягнулося дуже далеко. Звичку до читання я придбав вдома, і мені не пригадується, щоб Морлі привернув мою увагу до якої-небудь книги, окрім як до дешевого підручника, потрібного за програмою. Часом він вичитував щось цікаве з ранкової газети, і тоді ми слухали міркування про північно-західний кордон з екскурсами в бік вицвілої карти Азії, що висіла на стіні, або ж стежили за маршрутами Стенлі, який шукав Лівінгстона в Тропічній Африці» [5]. Обговорення відомостей сенсаційного характеру з ранкової газети, з використанням карти, на наш погляд, свідчить про новаторський підхід.

Цікаво, що Веллс визнав вплив на становлення його політичних поглядів з боку вчителя, який «був трошки радикалом і співчував республіканцям». Морлі обурювався тим, що парламент дозволяв витратити величезні гроші на утримання королівської сім'ї і не перешкоджав невиправданим витратам на армію та флот. І щиро вірив у добрі наміри прем'єр-міністра Вільяма Гладстона. І нескінченно

повідомляв про це своїм учням. І в результаті: «Всі такого роду радикальні принципи просочилися в мій сприйнятливий розум з цих побічних міркувань» [5].

Коли автор першої біографії письменника Джеффри Вест жорстко розкритикував Морлі, Г.Дж. Веллс висловився в його захист, підкресливши, що не можна педагога, що сповідував настанови XVIII століття, оцінювати з точки зору століття XX. Напевно, погано, що Морлі займався з кількома старанними учнями, а на інших не звертав уваги. Але такі реалії навчального процесу, з чим Веллс повністю згоден: «Сьогодні кожен учитель все ще «віддає перевагу» хлопчику, який хоче вчитися. Такий вид фаворитизму триватиме до кінця часів» [5].

Веллс не погодився також і з оцінкою, яку біограф дав Закону про освіту 1870 року. На думку письменника, закон не передбачав рівних освітніх можливостей і був спрямований на те, щоб більш ефективно підготувати представників нижчих класів до трудової діяльності в умовах наростаючої індустріалізації. Про це свідчить і те, що працювати в нових школах повинні були вчителі, які не мали університетських дипломів. «Весту здається, — підкреслював письменник, — що державні школи були школами «демократичними», подібно до загальнодоступних шкіл в Америці, але це не так. За своїм духом, тенденціями і устроєм вони були навчальними закладами, спеціально призначеними для «нижчих» класів, і направити дитину в таку школу означало заздалегідь визнати, як добре розуміла моя мати, її соціальну неповноцінність» [5].

1879 (Г.Дж. Веллсу — 13 років)

Американський винахідник Томас Алва Едісон випробував свою першу лампу розжарювання. У Бразилії жінки отримали доступ до вищої освіти. В Індії відкрився перший коледж для жінок. Французький мікробіолог Луї Пастер розробив теорію імунітету. В. Вунд заснував в Лейпцигу першу у світі психологічну лабораторію. У Нігерії встановлено британське панування. Німецький гігієніст Макс Петтенкофер відкрив в Мюнхені перший в Європі

Гігієнічний інститут. Іван Тургенєв отримав почесне звання доктора цивільного права в Оксфордському університеті (на думку ректорату, правдиво написані Тургенєвим картини життя селян зіграли надзвичайно важливу роль у скасуванні кріпацтва в Росії). Макс Мюллер почав видання «Священних книг Сходу» (монументальної 50-томної серії перекладів релігійних писань Азії на англійську мову, випущеної видавництвом «Оксфорд Юніверсіті Прес» в 1879-1910 роках). Д.Ч. Харріс: «Казки дядечка Римуса».

Це був останній рік навчання в школі Морлі. Якщо підвести підсумки, використовуючи методику складання балансу, якій навчався Герберт, то в графі «Прибуток» отримаємо: завоював перше місце по знанню бухгалтерії в Англії (принаймні, в тій її частині, на яку поширювалася влада Коледжу наставників), освоїв правильну англійську (хоча від акценту «кокні» поки позбутися не вдалося), вивчив на хорошому рівні математику, опанував евклідовою геометрією і основами тригонометрії, дізнався дещо про диференціальне числення. У графу «Видаток» точно потрапляє знання французької. Письменник не без жалю зазначив: «Старина Томмі вчив нас французькій за примітивним підручником, і навіть при тому, що йому сталося кілька разів побувати в Булоні, говорити на цій непростій мові він не вмів, я ж не пішов значно далі відмінювання дієслів і довгого списку винятків, потрібних при складанні іспитів, але абсолютно непотрібних в повсякденному житті. Він занапастив мою французьку на все життя. І до того ж прищепив страх перед будь-якими іншими іноземними мовами» [5].

Але крім отриманих та недоотриманих знань, школа була важливим місцем для особистісного становлення Герберта. Письменник зізнався, що в дитинстві його стосунки зі старшими братами «коливалися між мстивим обуренням та крикливою агресією». Подружитися з ними він зможе набагато пізніше, а поки він «зростав і розвивався, немов був єдиною дитиною». «Дитина з шаленим характером», як він сам себе пізніше назвав, була здатна на багато що: «Я піднімав неймовірний крик, якщо чіпали мої іграшки або втручалися в мої ігри, і виявляв величезну наполегливість у спробах відняти їх набагато привабливіше

майно. Я кусав і дряпав братів, брикався, оскільки був міцним хлопцем і повинен був за себе постояти, їм же доводилося поводитися зі мною куди делікатніше, так як я був все-таки слабкіше і молодше, міг поранитися і вже у всякому разі підняти рев. Якось раз я, сидячи за столом, не знаю вже з якого приводу, запустив виделкою у Френка, і, пам'ятається, мало не рік на лобі у нього залишалися три подряпини, і добре ще, що цим все обмежалося, і так само чітко я пам'ятаю, яка піднялася паніка, коли я розбив вікно за спиною мого брата Фредді, кинувши в нього дерев'яної конячкою, і як в кімнату увірвався холодний вітер. Під кінець брати знайшли хороший спосіб мене втихомирювати і карати. Вони стали заганяти мене на горище і душити подушками. Мені не вдавалося підняти крик і доводилося поступатися. Я до сих пір пам'ятаю, як мене душили. Не розумію, чому я взагалі залишився живий. Адже перевірити, як я там почуваюся під подушкою, вони не могли» [5].

Для Герберта школа стала місцем самореалізації і самоствердження. Тим більше що його статус серед однокласників одразу був досить високий: «У сім'ях, з яких походили ці хлопчики, не читали книг, так що з самого початку у мене був порівняно більший кругозір. Я знав багато цікавого про чужі землі, далекі часи і невідомих звірів, а вони про це й гадки не мали. До того ж я виявив здібності до малювання, які у них ще не розвинулися. Тож мене вважали надзвичайно розумним і кмітливим хлопчиком, і вчитель ставив мене, семирічного малюка, в приклад старшим «телепням». У них вистачало виховання не ставити це мені в провину. Серед дітей з більш культурних сімей я б нічим не виділявся, але я, природно, увірував в свою вроджену перевагу, що додавало мені деякого самовдоволення» [5].

Герберт був популярним і невтомним оповідачем, що, безумовно, теж зміцнювало його авторитет.

Він заслужено був першим у навчанні, і завжди хотів бути першим, що не могло не позначитися на формуванні самоповаги і виправданих амбіцій: «Я вважав, що бути першим в класі краще, ніж бути останнім, і що хлопчик, що витримав іспит, краще тих, хто провалився» [5].

У школі у нього з'явилися друзі, у яких він багато чому навчився. І з вдячністю згадував про це: «Більше значення для мого інтелектуального розвитку мало спілкування з деякими шкільними товаришами, моїми однолітками. Мені потрібно було з кимось дружити, не всі ж тільки читати і мріяти ... У мене був дивний союз із сином лондонського шинкаря Сіднеєм Боукетом. Почалося у нас з бійки, коли нам було по вісім років; ми били один одного мало не годину, після чого перейнялися такою взаємною повагою, що вирішили надалі не розлучатися. І стали великими друзями. Ми розробили тактику спільного нападу на рослих хлопців, що зробило нас шкільними ватажками задовго до нашого переходу в старший клас.

Ми багато розмовляли в школі і після уроків, але про що саме — зовсім не пам'ятаю. Можливо, ми вихвалялися один перед одним нашими майбутніми життєвими успіхами. Хлопчики ми були самовпевнені, оскільки серед однолітків виділялися розвитком, що породжувало в нас невиправдане переконання, що здібності у нас видатні. Боукет був красивіше, привабливіше, швидше розумом, агресивніше і авантюрніше; пам'ять у нього була краще, ніж у мене, він швидше рахував, був акуратніше, але поступався мені у всьому, що стосувалося малювання, арифметики і кількості проковтнутих книг, що зветься загальним кругозором» [5].

Практично, цей рік — початок письменницької кар'єри Г.Дж. Веллса. Він закінчив пригодницьку жартівливу повість «Пустельна маргаритка», на сторінках малюнків і тексту. Через багато років, в 1957, бібліотека Іллінойського університету, який придбав архів письменника, видала факсимільний варіант, можливо, першої роботи великого фантаста і соціального мислителя.

1880 (Г.Дж. Веллсу — 14 років)

Закінчено будівництво Сен-Готардського залізничного тунелю в Альпах, який з'єднав Швейцарію та Італію. У будівлі банку Нью-Хейвена (штат Коннектикут) встановлено перший платний телефон. В ході маневрів в Олддершоті (графство Гемпшир) вперше в Англії використовувався пілотований аеростат. Через 632 роки завершено будівництво Кельнського собору, перший

каміннь у фундамент якого був закладений в 1248 році. В Ірландії фермери припинили будь-які відносини з відставним капітаном Чарльзом Бойкотом, агентом одного з лендлордів (капітан стане першою жертвою цієї кампанії, впаде в злидні, а його прізвище увійде в усі мови для позначення подібних акцій протесту). Засновано Амстердамський вільний університет. У Південній Африці почалося повстання бурів проти англійського панування. У Франції прийнято закон про свободу преси і зборів. В Англії прийнятий Закон про початкову освіту, який вимагав обов'язкового відвідування шкіл дітьми у віці 5-10 років. Перші чотири випускниці Лондонського університету отримали дипломи бакалавра мистецтв.

У третій главі автобіографії є розділ «Світ в сприйнятті підлітка», в якому Веллс спробував розібратися, з якими світоглядними уявленнями йому довелося вирушити у великий світ. Письменник не без роздратування зазначив, що був в значній мірі заражений вірусом шовінізму і винятковості: «Все навколо повинні були пишати мною, тому що я англієць. Незадовго до того видана книга Дж.-Р. Гріна «Коротка історія англійського народу» (1874) прийшла до мене у всій своїй чарівності, не пам'ятаю вже точно, чи то прямим шляхом, то чи через чиєсь посередництво, і я із захопленням сприйняв думку, що я білявий, блакитноокий представник нордичної раси і тому — кращий зразок людської породи» [5].

Однобоке викладання історії непомітно зробило свою справу: «Мене не вчили загальної історії, а тільки історії Англії, країни, яка після кількох століть, коли нею правили злочинні королі, після громадянських конфронтацій і воєн з Францією, піднялася до Реформації і розквітла як імперська держава; я майже не знав географії — лише географію Великобританії. Тільки з випадково потрапивших в руки книг я дізнався, що за межами Англії існує чимало цікавого. Але я розглядав зображення Тадж-Махала, Колізею і пірамід з тим же почуттям, з яким слухав розповіді про розумність тваринного світу (про бобрів, бджол, пташині гнізда, шлюбні звичаї лососів і таке інше). Все це не могло похитнути мого глибокого задоволення собою, своїм містом, своєю країною, своїм народом, своєю імперією і власним своїм світоглядом» [5].

Зазначив письменник і свої, начебто, безневинні мілітаристські фантазії, коли він уявляв себе Олівером Кромвелем, Джорджем Вашингтоном або Наполеоном. На своєму прикладі він показав, що тенденційне викладання історії, переусім, формує такий псевдогероїчний погляд на речі: «В ті дні моя голова була вщерть набита подібною нісенітницею. Але цікаво відзначити, що, розмірковуючи про міжнародні конфлікти, союзи, військові кораблі і гармати, я в той же час нічого не знав про фінансові відносини і економіку. Я ніколи не мріяв про будівництво гребель, прориття судноплавних каналів, зрошення пустель або повітроплавання. Я не мав жодного уявлення про проблему шляхів і засобів; я нічого не знав і тому мене не хвилювало, як будуються будинки, купуються товари тощо. Гадаю, це було тому, що не існувало нічого, що могло б захопити та спрямувати мою уяву в цьому напрямку. Та й літератури про все це не було. Я не вважаю, що у обдарованого багатою уявою підлітка існує природна тяга до кровопролиття, але битви і перемоги були самим живим і надихаючим, що я витягнув з історії» [5].

Герберт Веллс звернув увагу на дуже важливий результат штучно зупиненої освіти-дорослішання: «Але навіть при тому, як важко зосередитися і все згадати, не можна просто минути роки, на яких закінчилося моє дитинство. З формальної точки зору моя освіта перервалося саме в цей час, і знадобилися два з лишком роки, перш ніж я знову зміг приступити до навчання, причому я тоді вже був у тому віці, коли для більшої частини англійців розумовий розвиток добігає кінця, та й не тільки для англійців — для всіх на світі. Ця незліченна кількість людей, що зупинилися на підлітковому рівні, грає сьогодні визначальну роль в більшості тривожних політичних і соціальних подій» [5].

Так і не стали дорослими, зупинилися в розумовому розвитку. Пророчо звучать слова, написані в 1934 році: «У ті часи я мав уявлення про арійців, надзвичайно схожі на уявлення містера Гітлера. Чим більше я чую про нього, тим більше переконуюся, що його розум майже близнюк мого тринадцятирічного розуму 1879 року; але почутий через мегафон і... втілений у життя.... Насправді

Адольф Гітлер — це не що інше, як одна з моїх тринадцятирічних фантазій, що стала реальністю. Ціле покоління німців не змогло подорослішати» [5].

Мілітаристські марення дуже довго не проходять. І властиві вони не тільки диктаторам. «У своєму дорослому житті, — писав Веллс, — я багато років не міг позбутися цих згасаючих войовничих фантазій. Аж до 1914 року у мене зберігався жвавий інтерес до військових ігор з іграшковими солдатиками і гарматами, і я отримував від них таке ж задоволення, як і від своїх дитячих вигадок. Я вів вельми цікаві зразкові військові дії, основні правила яких виклав в маленькій книжечці «для хлопчиків і дівчаток різного віку» «Маленькі війни». Я зустрічав чоловіків на відповідальних посадах, наприклад, Л.Ч. Емері, Вінстона Черчилля, Джорджа Тревельяна, Ч.Ф.Г. Мастермана, чия уява явно будувалася на такій же основі, і чиї політичні погляди залишалися недорозвиненими саме через її стійкість. Здається, я переріс цей стан між 1916 і 1920 роками і навчився думати про війну, як годиться відповідальній дорослій людині» [5].

У червні Герберт залишив школу містера Морлі. Закінчилося дитинство. Яким воно було? Письменник не зовсім позитивно оцінював умови, в яких проходило його становлення. Якось він поскаржився, що у нього не було дитячої та багато чого іншого, що потрібно дітям. Але тут можна пригадати про Дж.Б. Шоу, який через чотири дні після смерті письменника в замітці для журналу «Г.Дж. Веллс: людина, яку я знав» написав: «До однієї категорії, однак, я можу віднести його. Він був самою зіпсованою дитиною, яку я коли-небудь знав. Це спантеличувало людей, які вважали Веллса генієм, якого в юності переслідували бідність і безвість. Насправді він рано пройшов шлях від підніжжя сходів до вершини. Він ніколи не залишався без обіду, ніколи не блукав вулицями без копійки в кишені, не носив пошарпаний одяг, ніколи не був безробітним, і завжди вигравав від свого становища майже вундеркінда» [2].

У липні Герберт вирушив у Віндзор, де став учнем продавця тканин в магазині «Роджерс і Денайер». Два місяці кар'єри сукнаря він назвав «першим випробуванням рабством». Все було йому не до душі. Він просто не хотів виконувати свої обов'язки. Він ховав книги біля каси і розв'язував потайки

алгебраїчні задачі зі старого підручника. Він постійно помилявся при підрахунку грошей, і все закінчилося ревізією і судилищем. До того ж він примудрився побитися з вантажником і його професійна непридатність стала остаточно очевидною.

Тому, коли з'явився дядько Вільямс з пропозицією попрацювати молодшим учителем в невеликій школі, яку він збирався відкрити, відразу ж було вирішено відправитися з Віндзора в Сомерсет. Отже, в чотирнадцять років почалася вчительська кар'єра Герберта Веллса. Як «учня-викладача» у школі містечка Вукі. «У ті часи, — писав Веллс, — вчительські обов'язки в початкових класах здебільшого доручилися дітям не набагато старшим, ніж їхні учні. Після закінчення школи вони не поступали на роботу, а ставали «учнями-викладачами» і через чотири роки здобували право пройти річний або дворічний курс вдосконалення, що давало їм право тягнути лямку до кінця своїх днів. Якщо тодішній учитель початкової школи ставав чимось більшим, ніж натасканим роботягою, він був зобов'язаний цим виключно власному старанню» [5].

Дядько Вільямс «був радше розумною та авантюрною людиною, ніж правдивою та надійною». Свого часу він запатентував вдосконалену шкільну парту з вбудованою чорнильницею і кришкою, що загвинчувалася, але «сангвінічний склад характеру» не дозволив йому сповна скористатися плодами свого винаходу. Дядько отримав вчительський диплом на Ямайці і, на жаль, його не визнавали англійські чиновники від освіти. Довелося дещо ухильно скласти папери, що і дозволило протриматися якийсь час. Веллс писав: «Ця ж ухильність звела обіцяну мені вчительську кар'єру до двох або трьох місяців. Втім, і в цей період в мені встигла зародитися думка, що я зможу чогось досягти в учительській професії і що куди приємніше стояти перед класом, ділитися знаннями і призначати покарання, ніж сидіти за конторкою або стояти за прилавком, коли тебе підганяє всяк, хто стоїть вище» [5].

Удвох вони і були всім педагогічним колективом. Іноді вони поділяли клас за допомогою завіси, і тоді Герберт вів урок самостійно, намагаючись застосувати все, чого навчився у досвідченого дядька. Веллс згадував:

«Учительство давалося мені нелегко, але я вважав його краще сидіння за конторкою. Підтримувати дисципліну було непросто; деякі хлопчики були моїх років, та до того ж міцніше, а мій кокнійській говір ображав їхні сомерсетські вуха. Але зате говір цей був самим що ні на є англійським. Зрідка дядько Вільямс давав мені якісь вказівки, але в основному я сам пристосовувався до справи. Я скільки міг натаскував учнів в читанні, географічних назвах, додаванні, відніманні і змушував зубрити таблицю мір і ваг. Я боровся зі своїм класом, роздавав стусани направо і наліво, і неприємностей у мене з ними вистачало. Я вимагав, щоб від призначеного мною покарання не ухилялися, і якимось переслідував порушника дисципліни до його дому, але був зустрінутий його обуреною матусею, яка з ганьбою погнала мене назад в школу, а за нами бігли учні різного віку. Мій дядько Вільямс сказав, що мені бракує такту» [5].

Знавець в питаннях педагогічного такту був і дуже цікавим співрозмовником, що, безумовно, було важливим для підлітка, що «другий раз вступає в життя». Веллс писав: «Дядько Вільямс був великим насмішником і зневажав Церкву і церковників. За столом він говорив без упину. Він розмовляв зі мною зовсім відверто, як з дорослим. Вперше так говорила зі мною доросла людина, і це підносило мене у власних очах. Особливо цікаво було його слухати, коли він ділився своїми думками про Церкву і віру, розповідав про Вест-Індію і про все, що побачив на білому світі. Він дав мені новий кут зору на всесвіт. До цього я не думав, що світ навколо — безглуздість, гідна лише висміювання. Такий підхід багато в чому розкріпачує, допомагає протистояти жахливим неминучостям існування і терпіти жорстокість життя» [5].

Зрештою, у відомстві освіти більш уважно прочитали папери дядька Вільямса і прийшли до висновку, що він не мав права викладати в англійській школі. Надії, пов'язані зі школою, загинули швидко і несподівано. Але цей короткий період закінчився для Герберта якісними змінами, про які він пізніше написав: «Я дорослішав. Мені вже минуло чотирнадцять, я ставав міцніше, і мене більше не тягнуло піти в мрії. Підліток, якого дядько Вільямс винувато повернув моїй матері, може бути, і був схожий на того, що проник через бічні двері в

магазин Роджерса і Денайера, щоб спробувати себе в якості сукнаря, але насправді став куди обережніше і ґрунтовніше. Він дізнався про дещо, чому раніше уникав дивитися в очі, — говорилося про це просто і прямо, називалося все своїми іменами. Замість нудного підпорядкування механічній роботі, в якій він нічого не тямив, він спробував зайнятися справжньою справою. Він наблизився до життя на захоплююче близьку відстань і зрозумів, що сміх куди краще допомагає пізнати реальність, ніж занурення в мрії. Він куди більше зобов'язаний своєму другому вступу в життя, ніж першому. Жартівливий скептицизм, який згодом визначив його погляди, він багато в чому почерпнув у дядька Вільямса» [5].

1881 (Г.Дж. Веллеу — 15 років)

У Санкт-Петербурзі вибухом кинуті в нього бомби убитий Олександр II (з нагоди коронації дав амністію декабристам, учасникам Польського повстання, петрашевцям; в його царювання були здійснені реформи: селянська (1861), університетська (1863), земська і судова (1864), міська (1870), військові (1860-70) та ін.). У Вашингтоні на залізничному вокзалі смертельно поранений президент США Джеймс Гарфілд (чоловік, який вчинив замах звинувачував президента в тому, що не може отримати роботу). Єврейські погроми на Україні, в Білорусії і Польщі. У Судані почалося повстання під керівництвом Махді Муххамеда Ахмеда, спрямоване проти єгиптян і аглічан. У Берліні вийшов на маршрут перший електричний трамвай. У Франції прийнятий закон про обов'язкову світському початкову освіту. У Грейсайді (Великобританія) побудована перша електростанція. Вперше опублікована казка Карло Коллоді «Пригоди Піноккіо. Історія дерев'яної ляльки». У Німеччині Климент Адер запатентував стереофонічну систему звуку. Американець Девід Хендерсон Х'юстон запатентував першу фотоплівку.

На Різдво Герберт приїхав до матері в Ап-парк, де вона була домоправителькою. Господарі маєтку дозволили йому на якийсь час залишитися. Чому посприяла і двотижнева снігова буря. У бібліотеці сера Гаррі Фетерстоноу було багато просвітницьких книг, які було дозволено брати до себе в кімнату.

Твори Вольтера, Томаса Пейна, повне видання «Мандрів Гуллівера» і — «Республіка» Платона. «Ця книга, — писав Веллс, — стала для мене справжнім розумовим звільненням. У дядька Вільямса я перейняв звичку сміятися над звичаями і законами, і потім, думаю, ще більше в цьому досяг успіху, навчившись малювати карикатури, але ця книга повела мене далеко за межі простого насміхання. У ній містилася вражаюча і надихаюча думка, що всі закони, що здавалися вічними, звичаї і авторитети можуть бути кинуті в плавильний котел і створені заново» [5].

В автобіографії, згадуючи цей період свого розвитку, Веллс приходить до висновку, що завершення освіти в отроцтві, що і відбувається в більшості випадків, вкрай невірно. Підліток ще не готовий до свідомого вибору життєвого шляху, не може «визначитися в якості економічної одиниці суспільства». Уподобання батьків, які, як правило, роблять за нього цей вибір, дуже часто прирікають його на життя невдахи, який все життя буде з нетерпінням дивитися на годинник і чекати закінчення осоружної нетворчою роботи. Здається, написане Веллсом не втратило своєї актуальності: «Ми з братами, подібно переважній більшості дітей з нижчих і середніх верств, були «визначені на службу» і прив'язані до неї до того, як у нас з'явилася найменша можливість вибору. Але ж ми були зовсім дітьми. Якби мова йшла лише про моїх братів і про мене, це навряд чи заслуговувало б великої уваги. Нам не пощастило, та й годі. Зовсім як пуголовкам, яких витягли з води до того, як у них відросли кінцівки і розвинулися легені. Але ця передчасна зміна в житті була і залишається досі долею багатьох. І вона має далекосяжні соціальні наслідки. Через занадто коротку початкову освіту велика частина англійців і англійок кінця минулого століття були залучені до справи, яку вони не самі вибрали. Майже весь народ став на кшталт пуголовків, яких поспішили витягнути з води. Подібно до того як старі цивілізації були засновані на праці рабів або кріпаків, нова індустріальна цивілізація, в якій всі ми живемо, базується на праці людей, що зупинилися в розумовому і духовному розвитку, тільки-но вони досягли чотирнадцятирічного віку. Зараз основну частину населення не можна, як раніше, назвати людьми

безграмотними або не піднявшимися вище тваринного рівня, як це було у феодально-залежних предків, але й освіченими, як це повинно бути в здоровому індустріальному суспільстві, їх не назвеш. Так би мовити, неповна метаморфоза» [5].

У січні — третій вступ в життя. Мати вирішила, що Герберт може стати фармацевтом. Менше місяця він провів в аптеці містера Кауепа в Мідхерсті. Все начебто було добре. Містечко йому сподобалося. Наймач до нього добре ставився. Аптеку з її шухлядами і різними речовинами він полюбив. Але матері він пояснив, що навчання на фармацевта перевищує скромні фінансові можливості сім'ї, і вона не стала з ним сперечатися.

У Мідхерсті з'ясувався один явний недолік його освіти. Він не знав латини. Було вирішено, що він буде брати уроки у директора місцевої граматичної школи. Веллс згадував: «Ця чітко організована мова припала мені до душі, як до цього евклідові «Начала». Виявляється, можна було будувати мову зовсім інакше. Чогось подібного я давно вже чекав. Латина відразу ж допомогла мені впоратися з англійською мовою» [5]. Цікаво, що в подальшому він буде постійно і невтомно виступати проти вивчення мертвих мов, і використає при цьому всю свою письменницьку майстерність.

Містер Хорес Байет не тільки високо оцінив здібності і старання Герберта, але і побачив деякі перспективи для незначного поліпшення свого фінансового становища. Справа в тому, що британське міністерство освіти почало створювати систему вечірніх класів, які з часом розвинулися в відповідні школи. Учні відвідували ці класи взимку, а в травні складали іспити. Праця вчителя оплачувалася залежно від кількості учнів і їхніх оцінок на іспитах. Пішовши з аптеки, Герберт став пансіонером в школі, а в травні, успішно склавши іспити, заробив для директора гроші і похвалу.

Веллс досить високо оцінював цей період в своєму розвитку. Систематична підготовка, письмові іспити, вимоги точності і доказовості поступово привели його знання в досить організоване ціле. Він підкреслював: «Все, що я придбав в ранні роки в результаті свого безсистемного читання, розташувалося в

належному порядку, коли перед моїми очима виникла цілісна картина світу. Наука тоді наполягала головним чином на закономірностях. Ніщо, здавалося, не могло зупинити поступу прогресу, і моє звільнення від влади забобонів теж було закономірним. Сьогодні освіченій людині важко зрозуміти, що повинен був відчувати п'ятнадцятирічний хлопчисько з бідної сім'ї, коли суворий синовбивець Небесний позбувся останньої опори в його свідомості і розчинився в небесній висі, а непереборні, як тоді здавалося, соціальні бар'єри, покликані тримати його в межах, визначених йому самим Господом, раптом перетворилися на хиткі огорожі, за які можна було зазирнути, а згодом навіть, як про те мріялося, їх можна було перестрибнути або порушити» [5].

Четвертий вступ в життя. Герберта відправили вчитися на торговця тканинами в магазині на Кінгс-роуд в Саутси. Договір був підписаний на чотири роки.

1882 (Г.Дж. Веллсу — 16 років)

У Росії почалася політика контрреформ. Італія почала завоювання Еритреї та Сомалі. Біолог і патолог Ілля Мечников відкрив явище фагоцитозу. У Росії прийнятий закон про обмеження дитячої праці і заснована Фабрична інспекція. Британські колоніальні війська окупували Єгипет. Німецький лікар і бактеріолог Р. Кох відкрив збудника туберкульозу (паличку Коха). За проектом Т. Едісона в Нью-Йорку побудована перша в світі електростанція для громадського користування. У Києві вийшов щомісячний журнал з історії, археології, етнографії та літератури України «Киевская старина». У Берліні Вернер фон Сіменс продемонстрував сконструйований ним тролейбус. Марк Твен: «Принц та жебрак».

І знову нудна і ненависна робота, коли тринадцять годин на день зайнятий тим, що зовсім не до душі. Нові наймачі були досить прогресивними людьми. У них була навіть читальня для працівників з кількома сотнями книг. Але для Герберта «дні в Саутсі тяглися нескінченно». «Самим нестерпним, - писав Веллс, - було те, що я не відчував, що маю право думати про щось своє. Мені належало безперервно міркувати про шпильки, обгортковий папір і про те, як що

упакувати. Якщо мені не знаходилося справи, я сам повинен був її для себе відшукати, і якомога швидше. Але та радість, яку я відчув у Мідхерсті, успішно займаючись наукою, в мені не згасла. Протягом деякого часу для мене, як для Джуда Непомітного* у Гарді, латина була символом духовного звільнення. Я намагався просунути в латині; я хотів підготуватися до нових іспитів. Я більше не шукав притулку в мріях, навпаки, у мене рідко коли не було книги в кишені, і я намагався читати замість того, щоб розчісувати вовняну ковдру для вітрини, якщо мені вдавалося сховатися за купою товарів і опинитися, як я уявляв, поза полем зору чергового адміністратора» [5].

Молодші учні носили чорні короткополі сюртуки, а з другого року — чорні сюртуки з довгими фалдами. У шістнадцять років Герберт переодягнувся в це вбрання, що засвідчувало його зрілість. Але це не зробило його справжнім продавцем. Клієнтів як і раніше він обслуговував погано і з роботою не справлявся.

Згадуючи цей невеселий час Веллс писав: «Не варто ховатися за тріскучою фразою, ніби я був призначений до чогось більшого. Але якщо вже вживати слово «призначений», то я був призначений до іншого. Не думаю, що я снобістськи зневажав білизняну тканину в порівнянні з латиною, але в тривалій низці принижень мене втішала думка, що в кінці кінців я легко і з рідкісною швидкістю освоїв «Начала» Евкліда і «Principia» Сміта, а також безліч підручників з інших наук. І ця втішна думка висвітлювала мені горизонт все яскравіше, у міру того як згасала надія домогтися успіху в світі торгівлі або хоча б досягти становища процвітаючого прикажчика. Очевидно, у мене не було жодного шансу стати торговцем тканинами, адміністратором, менеджером, комівояжером або співвласником мануфактурної крамниці. Я слухав історії, якими ділилися зі мною старші, про все більш зростаючий розпач, про важкі пошуки «місця», про занепалі крамниці, про те, як страшно втратити «рекомедації», і в мені міцніло переконання, що все це чекає і на мене. І, розмірковуючи про свої плани на майбутнє, я неминуче мав згадати приємне авторитетне відчуття диктування знань класу, і все частіше я питав себе, невже

для мене з такою жагою до знань, у світі не знайдеться премій та стипендій, а також якоїсь ніші ерудиції, яку я міг би заповнити. Можливо, я і сам по собі прийшов би до подібних думок, але мене підхльостувала фраза містера Кея: «Я ніколи не бачив такого хлопця! Ну що з тебе вийде?» І справді, що з мене могло вийти? І невже немає на світі іншого Вукі, де у директора папери були б в порядку?» [5].

1883 (Г.Дж. Веллсу — 17 років)

У Нью-Йорку відкрився Бруклінський міст — найдовший підвісний міст у світі загальною довжиною 2065 м, із середньою висотою над річкою 41 м. Відкрито рух поїздів між Парижем і Константинополем (бл. 2740 км); згодом поїзд, що ходив по цьому маршруту, став називатися «Східний експрес». Великобританія встановила свій протекторат на південному сході Нової Гвінеї. У Великобританії налічувалося 125 муніципальних публічних бібліотек. У Німеччині, за ініціативою канцлера Отто фон Бісмарка, парламентом введено страхування здоров'я. В Барселоні архітектором Антоніо Гауді розпочато будівництво церкви Саграда Фамілія (триває досі). У Ньюкаслі (Великобританія) Джозеф Сван отримав перше штучне волокно — шовк з целюлози. Перші сміттєві ящики на вулицях встановлені в столиці Франції за наказом префекта поліції. Ф. Гальтон: «Дослідження людських здібностей і їхній розвиток». Р.Л. Стівенсон: «Острів скарбів».

З травня 1881 по липень 1883 Герберт пробув учнем в магазині тканин в Саутсі. Більше двох років. І він повстав. Йому прийшла щаслива думка написати директору школи в Мідхерсті, який незабаром відгукнувся і запропонував місце асистента-практиканта і двадцять фунтів річних, пообіцявши через рік збільшити оплату до сорока.

У липні, недільного ранку, пройшовши 17 миль пішки до Ап-парку, де його мати була домоправителькою, Герберт заявив про закінчення торгової кар'єри і пригрозив самогубством, якщо йому не дозволять влаштується в школу Хореса Байета. В кінці місяця він покинув Саутсі.

У серпні жив в Мідхерсті, чекаючи відкриття школи. «Місяць завзятого читання».

У вересні почав працювати асистентом-практикантом в граматичній школі. Герберту — 17 і це був, за його словами, — «п'ятий вступ в життя».

В автобіографії Веллс написав: «Мідхерст завжди приносив мені щастя. Думаю, що там теж йшов іноді дощ, але мені запам'яталися лише сонячні дні» [5]. Оселився він у кімнаті над маленькою кондитерською лавкою біля готелю «Ангел». Господиня місіс Волтон «любила готувати і годувати», що, поза всяким сумнівом, йшло на користь міцніючому організму майбутнього письменника.

Серйозні зміни відбувалися і у внутрішній конституції. Намагаючись надолужити згаяне, натхненний новими перспективами і усвідомленням, що він, нарешті, тримає долю в своїх руках, Герберт почав безкомпромісну роботу над собою: «У романі «Любов і містер Льюїшем», в якому йдеться про того самого вчителя з граматичної школи, яким я тоді був, розповідається, як я пришпилював на стінці «Схему», де було розплановано, як мені треба з найбільшою ефектом використовувати свій час і можливості. Я педантично найменовував цей листок «Схема», замість того щоб назвати його просто «розклад». Кожен момент життя мав своє призначення. Поки я не спав, мені не потрібно було ні хвилини відпочинку. Це, як і відмова від читання романів і від гри, аж ніяк не означало, що я мав сильний і зосереджений розум; навпаки, показувало, що я відчував, наскільки розум у мене розсіяний, неуважний, а тому і потребує концентрації. Подібні зусилля і самоконтроль не були засобом підпорядкувати собі світ, а всього лише відчайдушною спробою уникнути впливу вулиці і магазинів. Я з усіх сил намагався себе приборкати» (5).

Тривало і професійне становлення Веллса як педагога. Він вів класи в найбільшій кімнаті разом з Байетом, у якого багато чому навчився на ходу. Говорити переконливо і роз'яснювати незрозуміле. Письмово готуватися до уроку, акуратно записуючи найважливіше на окремих аркушах. А також мистецтву «управлятися з малюками». «Я був дуже вже суворим учителем, — писав Веллс, — і мене часом важко було стерпіти, але я ж був суворий і до

самого себе; я дозволяв собі роздавати стусани і ляпаси, тому що учні, як і я сам, вважали за краще швидко розправу, але всякий раз, коли мені ставало відомо про труднощі, з якими доводилося стикатися моїм підопічним, я полегшував їхнє існування» [5].

1884 (Г.Дж. Веллсу — 18 років)

Англієць Чарлз Алджернон Парсонс винайшов першу придатну для промислового застосування парову турбіну. Оксфордський університет погодився допускати жінок-студентів до іспитів. У Лондоні засновано Національне товариство з запобігання жорстокості по відношенню до дітей. У Великобританії засновано «Фабианське товариство», що стояло на позиціях еволюційного розвитку до соціалізму. Британці захопили частину Сомалі. У Берліні пройшла конференція з колоніальних питань, що визначила сфери європейського впливу в Африці. Міжнародна конференція у Вашингтоні (США) прийняла систему часових поясів з грінвічським меридіаном в якості нульового. У Росії прийнятий новий університетський статут, що скасував автономію університетів. Американський винахідник Отмар Мергенталер сконструював лінотипну машину, яка забезпечила автоматизацію набору літер в друкарській справі. У США винахідник і підприємець Хайрем Максим створив станковий кулемет.

Університетський диплом дозволяв Байету організовувати вечірні класи, давав право викладати будь-який з більш ніж тридцяти предметів навчального плану і отримувати гроші за результатами іспитів. До чотирьох класів, в яких було чоловік по дванадцять, він додав ще кілька і доручив викладання Герберту. За короткий час молодий учитель освоїв на хорошому рівні основи фізіографії, фізіології людини, геології, неорганічної хімії, математики та багатьох інших дисциплін.

У травні були іспити, і якщо учень Герберта отримував «просунутий» перший клас, Байет заробляв чотири фунти, два фунти за другий «просунутий», і так зі зменшеними сумами за першу або другу категорію «успішних».

Герберт не тільки заробив гроші для директора, а й сам блискуче склав іспити. Тому, коли він заповнив і відіслав анкету Міністерства освіти для отримання стипендії, був негайно зарахований як «вчитель-практикант» на річний курс біології у знаменитого професора Томаса Хакслі в Нормальній науковій школі Лондонського університету. Радісна подія для недавнього «втікача з торгового рабства», але не для директора: «Байет поділяв моє здивування, але ніяк не радість» [5].

Літні канікули Герберт провів частково в Ап-парку, частково в Бромлі з батьком.

Професор Хакслі і біологія. В автобіографії Веллс так написав про початок свого студентського життя: «День, коли я вийшов з дому в Вестборн-парку, пройшов по Кенсінгтонському саду, записався при вході в приземкувату цегляно-терракотову будівлю Нормальної наукової школи і піднявся на ліфті в біологічну лабораторію, був одним із найвеличніших днів мого життя. Раніше все мої наукові пізнання здобувалися з других рук, а то з третіх чи четвертих; я щось читав, зубрив підручники, складав екзамени, але у мене залишалося відчуття, що я перебуваю десь далеко від реальних фактів і ще далі від процесу дослідження, думки, визначень і теоретичних побудов, які і складають сутність науки. До тих пір я мав справу тільки з текстом підручників, що часто були дуже погано і недбало написані і незрозуміло проілюстровані. Тепер же з волі випадку у мене з'явилася можливість мати справу з усім, про що я раніше тільки чув. Тут були мікроскопи, препарати, макети, майстерні ілюстрації, близькі до предметів, які вони відображали, зразки, музейні експонати, наукові дискусії. Тут я був в тіні Хакслі, тонкого спостерігача, здатного до найширших узагальнень, великого педагога і спроможного все прояснити полеміста» [5].

Вчитися у самого Хакслі! Томас Генрі Хакслі був видатним зоологом, популяризатором науки і переконаним захисником еволюційної теорії Чарльза Дарвіна. За свої яскраві полемічні виступи він навіть отримав прізвисько «Бульдог Дарвіна». Різнобічний вчений і громадський діяч, Хакслі активно

цікавився питаннями освіти, був членом численних комісій і відіграв велику роль у створенні в Англії системи доступної і обов'язкової початкової освіти.

Томас Хакслі був оригінальним педагогом-теоретиком, його статті в численних періодичних виданнях були відомі самому широкому колу читачів. Невипадково Махатма Ганді в своїй ранній основоположній роботі «Хінд Сварадж, або Індійське Самоврядування» наводить велику цитату з есе Хакслі 1868 року «Ліберальна освіта і де її знайти», використовуючи висловлені ним думки як методологічну основу формування освітнього ідеалу: «Та людина, я думаю, отримала ліберальну освіту, яка була настільки навчена в молодості, що її тіло є моторним слугою її волі, і робить з легкістю і задоволенням всю роботу, на яку цей механізм здатний; чий інтелект - ясний, холодний, логічний двигун, всі частини якого однаково сильні і знаходяться в хорошому робочому стані; готовий, як парова машина, до будь-якого застосування, і прясти павутинки, і міцно кріпити якорі думки; чий розум зберігає знання великих і фундаментальних істин природи і законів її функціонування; не хирлявий аскет, а той, хто сповнений життя і вогню, але чії пристрасті привчені підкорятися сильній волі, служниці тендітної совісті; хто навчився любити всю красу, чи то природи, чи мистецтва, ненавидіти всі мерзоти, і поважати інших, як самого себе. Гадаю, саме такий, і ніхто інший, отримав справжню освіту, бо він у гармонії з природою. Він сповна використовує її, а вона його» [1].

Томас Хакслі був прекрасним лектором і міг на прикладі шматочка крейди з класної дошки розповісти про крейдянні відкладення на протязі всієї природної історії. Він не обмежував у творчості і своїх асистентів. Вчитися було цікаво і Веллс працював з повним запалом.

1885 (Г.Дж. Веллсу — 19 років)

У Нью-Йорк на борту французького пароплава прибув дар французького народу Сполученим Штатам — статуя Свободи. У Бомбеї відбувся установчий з'їзд, на якому була створена партія Індійський національний конгрес. Англійський інженер Джон Кемп Старли продемонстрував громадськості перший велосипед сучасного типу — з ланцюговим приводом на заднє колесо (замість

передньопривідних велосипедів з величезним переднім колесом). Луї Пастер успішно випробував вакцину проти сказу на хлопчиків, якого вкусив скажений пес. Німецький інженер Готліб Даймлер отримав патент на мотоцикл. У Харкові відкрито Південноросійський технологічний інститут — перший в імперії вищий технічний навчальний заклад. Великобританія захопила Бірму. Заснований Стенфордський університет (штат Каліфорнія). Гі де Мопассан: «Милий друг». Генрі Райдер Хаггард: «Копальні царя Соломона».

Закінчення першого року навчання увінчалось успішним складанням іспитів, і наполеглива праця була винагороджена. Веллс став одним з трьох студентів, які здали зоологію за першим класом.

Професор Гатрі і фізика. На жаль, в Нормальній науковій школі «професор Хакслі був в однині». Новий професор був нікчемним лектором і не намагався зацікавити студентів у своїй дисципліні. Контраст був занадто сильним: «У мені згасли інтерес і цікавість, і я не здатний був з колишнім завзяттям кинутися на освоєння нового предмета. Я страждав від різкої зміни, і це відволікало мене від справи. Мало не з першого моменту я вступив в конфлікт зі своїми професорами і наставниками» [5].

«Груба примітивність викладачів» викликала у Веллса почуття розгубленості: «Нормальна наукова школа і Королівська гірнична школа, якщо пригадати повну тодішню назву цієї установи, була квадратною значною будівлею на Ексібін-роуд. Коли я, худючий, кошлатий хлопчисько, просунувся зі своєю чорною сумкою в її двері, у мене виникла думка, що нарешті-то я буду захищений і керований. Я відчував те, що і повинен відчувати молодий громадянин цивілізованого суспільства по відношенню до державних освітніх установ. Я працював завзято, виконував назначене і вважав, що мені надана можливість показати, на що я здатний, а потім використовувати свої можливості на користь собі і суспільству. Я думав, що Нормальна наукова школа знає, що зі мною робити. Тільки після першого року навчання у мене зародилася підозра, що Нормальна наукова школа, подібно до інших явищ цивілізації на її сумнівній стадії, не відає навіть того, що їй робити з самою собою. Це був просто

набір предметів. І до того ж поспішно підібраних. Їх об'єднував тільки великий будинок з червоної цегли» [5].

Цікаво, що переклад назви цього вищого навчального закладу в більшості книг не зовсім точний. Словосполучення «normal school» має значення: педагогічне училище; учительська семінарія. Фактично мова йшла про педагогічний факультет Лондонського університету, на якому проходили підготовку майбутні вчителі природничих дисциплін. І тому відсутність у викладачів елементарної методичної та педагогічної підготовки не знаходить розумного пояснення. На факультеті не було кафедри педагогіки і нікому було боротися із зневажливим ставленням викладачів-предметників (які вважали себе справжніми вченими) до простих закономірностей і правил навчального процесу.

Згодом Веллс не тільки «навчився пропускати повз вуха лекції з фізики», а й уникати практичних занять, коли потрібно було змайструвати непотрібний барометр або ще який-небудь прилад.

1886 (Г.Дж. Веллсу — 20 років)

Карл Бенц з Мангейма здійснив першу в світі поїздку на автомобілі власної конструкції, досягнувши швидкості в 16 км / год. У США заснована харчова монополія «Кока-кола» (назву тонізуючому напою дали горіхи кола і екстракт кокаїну, який входив до його складу до 1906). У Нью-Йоркській гавані встановлена статуя Свободи (повна назва — «Свобода, що осяює світ») роботи скульптора Фредеріка Огюста Бартольдї. У Південній Африці знайдено золото; золотошукачі заснували місто Йоганнесбург. Перша морська бурова вишка встановлена в Каліфорнійській затоці Тихого океану. В Японії введено 4-річне обов'язкове навчання. Бірма увійшла до складу Британської імперії. У Берні (Швейцарія) підписано Бернську конвенцію — Міжнародну угоду про охорону літературних і художніх творів. 1 травня в Чикаго пройшов загальний страйк, під час якого було висунуто вимогу встановлення 8-годинного робочого дня. Німецький філософ Фрідріх Ніцше за свій рахунок надрукував книгу «По той бік добра і зла».

Веллс продовжував ухилятися від занять і з головою занурився в інші види діяльності: читання книг в бібліотеках, відвідування виставок, засідань «Фабіанського товариства», дискусійного клубу. Цікаво, що беручи участь в дискусіях, він завжди намагався порушувати встановлені правила, торкаючись заборонених тем релігії і політики. Нерідко його виступи закінчувалися примусовим видворенням із зали.

Веллс став одним із засновників і першим редактором студентського журналу «Сайенс скулз джорнал», в першому номері якого вийшла його стаття «Сократ».

По закінченню року навчання йому пощастило скласти іспити за другим класом і зберегти за собою право ще рік отримувати раз на тиждень одну гінею* від Міністерства освіти.

Професор Джад і геологія. Проблеми не зникли. Веллс згадував: «Напевно, я був настільки розбещений ґрунтовністю і красою курсу біології, що і в геології не спалахнув тим ентузіазмом, який випромінював Хакслі. Джад виявився кращим викладачем, ніж Гатрі, але і він мимрив, і лекції у нього були аж надто педантичні; обличчя в нього було бліде, велике, очі маленькі, блакитні, майже безбарвні, у нього була звичка, коли він говорив, потирати руки, немов він мив їх невидимою водою, а голосом своїм він немов тебе колисав; до того ж він не більше дбав про форму подачі матеріалу, ніж Гатрі. Він дивився на вас, але при цьому здавалося, що у нього немає ніякого інтересу до розмірених звуків власного голосу. Звичайно, це - поверхнева характеристика; мені говорили, що не тільки роботи Джада по стратиграфії чудові і виявляють велику ерудицію, але що і сам він - людина чудова і приємна в спілкуванні. Але спілкуватися з ним мені не довелося, а антипатію я відчув відразу» [5].

Ну, і хто винен? Хороший вчений і захоплючий викладач — рідкісне і дорогоцінне поєднання. В автобіографії Веллс писав: «Беручи до уваги ординарність мого розуму, варто все ж з точки зору педагогіки задуматися, чому біологія, в тій формі, в якій вона була мені піднесена, так мене зацікавила і змусила на собі зосередитися, так само як і фізика, привернувши мою увагу як

предмет, гідний найпершого інтересу, хоча і болісно незбагнений, геологія ж зовсім виявилася поза сферою моїх інтересів. ... Важко сказати, де закінчується справжня педагогіка і починається справжня наука. З першого до останнього слова інтерес підхльостується і розум починає працювати, коли перед тобою постають питання, що вимагають відповіді. Але якщо мені буде дозволено використати дещо іншу фігуру мови, те полум'я, що горіло в Хакслі, надавало жвавості і рухливості всьому його курсу біології, абсолютно не відчувалося у Джада, хіба що в окремі світлі моменти, що раптово розпалювали нашу цікавість і дозволяли пробитися в темні закутки, частіше ж він був холодний і дивно мертвий» [5].

Виступив з доповіддю «Демократичний соціалізм» в дискусійному товаристві.

1887 (Г.Дж. Веллсу — 21 рік)

У Варшаві опублікований перший підручник есперанто (російською, пізніше польською та іншими мовами). Еміль Берлінер запатентував в США грамофон. Посмертно видано «Канон затемнень» австрійського астронома Теодора Оппольцера, результат майже двадцятирічної праці (монографія містила дані про обставини 8000 сонячних і 5200 місячних затемнень за період з 1207 року до н. е. до 2163 року н.е.). Німецький офтальмолог А. Г. Е. Фік винайшов контактні лінзи. Американець Томас Стівенс завершив першу навколосвітню подорож на велосипеді, проїхавши 13 500 миль і пробувши в дорозі більше трьох років. Вперше встановлено телефонний зв'язок між двома європейськими столицями, Парижем і Брюсселем. У Німеччині Готліб Даймлер сконструював моторний човен. У Великобританії в «Британському Різдвяному щорічнику» опубліковано «Етюд у багряних тонах» Артура Конан Дойла — з'явився Шерлок Холмс. Лондонський фізіолог Август Уоллер вперше зробив електрокардіограму. У США Стенлі Хол заснував «Американський психологічний журнал».

Веллсу — майже 21. Крім соціалізму в житті з'явилася ще і закоханість — кузина Ізабелла. Як і раніше від навчання відволікали більш серйозні проблеми: «У всякому разі, мені вдалося обдурити Міністерство освіти і змусити його третій

рік платити мою щотижневу гінею. В Південний Кенсінгтон я прийшов вчитися і справді багато чого дізнався, але все-таки приділяв найменше часу і уваги тому, що підносив нам професор Джад. При цьому у мене не було тоді відчуття, що я когось обманюю. Я і справді працював старанно, але не в Геологічній лабораторії і не в Відділі мінералів і гірських порід, що знаходилися в Музеї природної історії, а в Освітній бібліотеці, в Бібліотеці мистецтв і в Читальні Дайса і Фостера. Якщо мене і залишила потреба знати все про минуле, сьогодення і можливе майбутнє планети Земля, я щосили намагався проникнути в зміст соціалізму. Я не тільки читав різноманітну пропагандистську літературу, а й заглиблювався в питання історії, соціології та економіки. Мені обов'язково потрібно було дізнатися, що думали про світ такі великі люди, як Гете, Карлейль, Шеллі, Теннісон, Шекспір, Драйден, Мільтон, Поуп, а також Будда, Мухаммад і Конфуцій, і що вони означають для мене. Я вчився у англійської прози і відточував свій розум в суперечках з кожним, хто готовий був зі мною посперечатися» [5].

Метелик наполегливо наближався до вогню. І сталося те, що мало статися. У липні Веллс провалився на екзамені з геології. Навчений досвідом письменник висловив цей підсумок дуже точно: «Одна з цікавих особливостей людини полягає в тому, що її дивують абсолютно очевидні наслідки власних вчинків. Я не кажу зараз про такі масштабні події, як великі війни 1914-го та, боюсь сказати, 1940-го року. Але я живо згадую, як не готовий я був до свого виключення влітку 1887 року. Я зробив все можливе, щоб провалитися і бути викинутим на вулицю, але, коли це сталося, був вражений і виявив, що у мене немає планів на майбутнє. Думаю, подібне властиво всім юнакам - так само як і тваринам. Здатність передбачення - одне з новітніх і не до кінця ще освоєних надбань людини. Самовпевненість, яка після виходу з мануфактурного закладу в Саутсі ніколи вже не покидала мене, лопнула, немов мильна бульбашка. У мене не було перспектив, належної підготовки, коштів, вміння підкорятися дисципліні і — здоров'я. «Ну і що тепер зі мною буде?» — запитав я себе, впавши в паніку вперше після того, як тріумфатором покинув магазин» [5].

Герберт знайшов собі місце вчителя в «Академії Холта» в Північному Уельсі, але як виявилось, не тільки природа не відповідала очікуванням, а й навчальний заклад в якому належало працювати. Запущене, недобудоване приміщення школи, і учні, які в основному готувалися до церковної кар'єри. У вільний час писав короткі оповідання, зокрема «Смерть кішки міс Пеггі Рікергілл» і «Заява Арчібальда Фергюсона, Б. М.», і роман «Компаньонка леді Фаркланд» (надалі знищений письменником).

Серйозно постраждав під час футбольного матчу і наступні два місяці провів у ліжку, де і зустрів свій двадцять перший день народження. Наприкінці вересня його старий студентський друг, Вільям Бертон, запросив його провести якийсь час у Стоку-на-Тренті.

В середині листопада залишив школу в Холті і поїхав в Ап-Парк, де залишався протягом чотирьох місяців. Його читання в цей час включало Генріха Гейне, Джона Кітса, Герберта Спенсера, Ралфа Волдо Емерсона, Жан-Жака Руссо, Роберта Луїса Стівенсона, Річарда Блекмора, Волтера Безанта і Волта Вітмена.

Щотижневик «Фемілі Геральд» відмовився публікувати «Смерть кішки міс Пеггі Рікергілл».

1888 (Г.Дж. Веллсу — 22 роки)

Скасування рабства в Бразилії. Заснований університет в Томську. У США компанією «Коламбія Фонограф» розпочато промислове виробництво грамофонів. У Парижі організований Пастеровський інститут. Французький скульптор Огюст Роден створив одну з самих знаменитих робіт — «Мислитель». У Бельгії проведено перший конкурс краси. Лондон потрясли вбивства Джека-Різника. Англійський винахідник Джон Данлоп запатентував накачувану повітрям (пневматичну) велосипедну шину. Р.Л. Стівенсон: «Чорна стріла». О. Уайльд: «Щасливий принц».

У Ап-Парку приступив до написання роману «в манері Готорна» — «Аргонавти хроноса», який пізніше сам назве «чорновим начерком «Машини

часу». З квітня по липень жив у Бертонів в Етрурії (Стаффордшир). Зміцнів фізично і духовно, і відправився в Лондон шукати роботу.

Шостий вступ в життя. Перебивався випадковими заробітками, малював біологічні та геологічні діаграми для свого друга студентських років Дженнінгса.

У жовтні передав в Дискусійне товариство реферат на тему: «Чи можна жити на планетах?»

Різдво зустрів в Ап-Парку. В кінці місяця влаштувався на роботу в школу в Кілберні (Лондон) і «вперше за півтора року відчув під ногами відносно твердий ґрунт».

1889 (Г.Дж. Веллсу — 23 роки)

У Німеччині прийнято закон про страхування робітників від нездатності до праці. Президент США Бенджамін Харрісон дозволив заселення Оклахоми білими поселенцями (пройшли перші Земельні перегони). У Парижі біля підніжжя Монмартра відкрилося нічне кабаре «Мулен Руж». У Парижі пройшла Всесвітня виставка, присвячена 100-річчю Великої французької революції (головна визначна пам'ятка — 300-метрова вежа, побудована за проектом Олександра Гюстава Ейфеля). У США (Нью-Йорк) вийшов перший номер щоденної політико-економічної газети «Волл-стріт джорнел». Стаття «Багатство» американського промисловця і філантропа Ендрю Карнегі в «Норт Америкен Ревю», в якій він зауважив, що надлишок багатства потрібно використовувати для «поліпшення людства» філантропічними методами: «Той, хто вмирає багатим, вмирає безчесним». Американець Вільям Річардсон запатентував ідею дитячої коляски, в якій положення сидіння можна було міняти, ставлячи його як обличчям до батьків, так і навпаки, а заміна жорстко пов'язаних віссю коліс на незалежні різко збільшила маневреність. У Великобританії прийнятий «Закон про запобігання жорстокого поводження і захист дітей», широко відомий як «Дитяча хартія», який дозволив державі втручатися у відносини між батьками і дітьми (поліція могла заарештувати будь-яку особу, запідозрену в жорстокому поводженні по відношенню до дитини, і увійти в житло, якщо вважалось, що дитина в небезпеці). У Південній Африці Сесіл Родс, правитель колонії мису

Доброї Надії, оголосив про перехід території в районі річки Замбезі під британський контроль. Джером Клапка Джером: «Троє у човні (не кажучи про пса!)».

Школа Хенлі-хаус. Власник і директор Дж.-В. Мілн запропонував Веллсу викладати англійську, точні науки і малювання за 60 фунтів на рік. Він також погодився з тим, що молодий учитель відмовився викладати курс основ релігії. Йому сподобалося, що навіть ризикуючи не отримати роботу, в якій він явно мав потребу, Герберт слідував велінням совісті.

Опис цієї школи в автобіографії повний протиріч. З одного боку Веллс нещадно критикує приватні школи і конкретно ту, робота в якій практично врятувала його від злиднів. Чого тільки варті заяви: «Гадаю, недалекий той день, коли остання з цих приватних шкіл зникне з лиця землі. П'ятдесят років тому вони все ще були відповідальними за освіту, або, відсутність такої, значної частини британського середнього класу. Громадського контролю за ними не було. Певний рівень знань не передбачався, кожен бажаючий міг відкрити подібну школу і викладати в ній, батьки віддавали дитину куди вважали за потрібне і забирали її звідти, коли вирішували, що вона вже досить освічена. Деякі університети і так звані громадські комісії проводили іспити, на які, щоб підняти престиж школи, посиляли найбільш здібних учнів, і ці організації здійснювали певний вплив на вибір предметів. Більшість приватних шкіл готували дітей з середніх класів до бізнесу або будь-якої професійної діяльності, не даючи знання не тільки іноземних мов, а й рідної, на якій випускники висловлювалися і писали самим незадовільним чином; їх не навчали малюванню, навичкам поводження з науковою апаратурою, залишали в темряві невігластва у всьому, що стосувалося фізики, історії, економіки, повними презирства до випускників закритих навчальних закладів, і якщо вони і усвідомлюють недоліки власної освіти, то лише в тій мірі, щоб відчувати недовіру і ворожість до всіх проявів розумової переваги і солідного інтелектуального багажу» [5].

Або: «Без проникнення в природу англійських приватних шкіл неможливо зрозуміти, чому величезні переваги, які Англія XIX століття мала як провідна

світова держава, що відрізнялася величезною експансією і підкорювала собі інші країни, в наступні роки так швидко зійшли нанівець. Виною тому бездарні, неосвічені, претензійні і постійно роблячі помилки люди, які стояли біля керма влади. Найгірший зразок англійської приватної школи я коротко описав, коли розповідав про Академію Холта; Дж.-В. Мілн і Джонс були, можна сказати, антиподами в усьому, що стосується моральності та інтелекту; Мілн завоював моє безмежне захоплення і залишився моїм другом на все життя, і все ж немає сенсу замовчувати те, що школа Хенлі-хаус була швидше ескізом хорошого навчального закладу і прикладом добрих намірів її керівників, ніж місцем, де вдалося використати хоча б десяту частину можливостей, які мали діти, що опинилися в наших руках. Ми дечому їх навчили, видали їм певну кількість «атестатів», зробили щось для їхнього виховання, вони вийшли від нас з хорошими манерами, ми заронили в їхні голови деякі уявлення про життя, але не зуміли допомогти їм виробити цілісний і послідовний світогляд» [5].

А з іншого боку він не міг втриматися від похвал: «Мілн справив на мене враження по-справжньому здібного педагога, який бажає зробити все для своїх хлопчиків; був він людиною дуже своєрідною, і я дізнався з його допомогою, як підтримувати дисципліну і вести справи. Матеріальні обставини не могли його не турбувати, але при цьому він уважно стежив за своїми учнями, не дозволяв їм працювати через силу і не змушував їх подовгу сидіти за книжками, а то і міняв предмет занять, добре розуміючи, які у них можуть виникнути негативні реакції. Він думав про них ночами. Хлопчики йому довіряли, і я ніколи не бачив школи, в якій учні мали б кращі манери» [5]. І: «Один або два хлопчики, які закінчили нашу школу, зайняли помітне місце в житті. Нашою гордістю і нашим китом, так би мовити, був лорд Норткліф, який зробив стільки для сучасної преси і помер власником контрольного пакета акцій «Таймс». Але і він може послужити чудовим прикладом недоліків англійської приватної школи та англійської освіти загалом. Висловлюючи ці критичні зауваження, я ні в чому не хочу звинуватити Дж.-В. Мілна. З огляду на його фінансові можливості та умови, в яких він перебував, Мілн творив дива» [5].

Творча атмосфера школи сприяла і новаторським експериментам самого Веллса. Правда, з точки зору традиційної методики викладання, їх навряд чи можна визнати ефективними. В одному випадку Герберт замінив проведення дослідів з хімії та фізики замальовками і записами, коли вчитель на дошці малює кольоровою крейдою хід досліду, що не проводиться, і по ходу пояснює процеси, які повинні були б відбуватися. «Так, — писав Веллс, — я примудрявся без зайвої екстравагантності вчити клас робити замальовки, записи і розуміти велику кількість речей, які здалися б їм дуже складними, якщо б вони зіткнулися з ними у всій їхній реальній заплутаності. Я, наприклад, ніколи не користувався хімічними вагами; хімічні ваги, особливо якщо вони довго валялися в темному комоді, можуть збити з пантелику людину, схильну до поспішних висновків, та до того ж мій попередник втратив більшу частину гирьок. В результаті я захистив своїх учнів від шуму і смороду, що супроводжують науковий експеримент, і дав їм систему наукових принципів і відносин, а заодно і приклади, які повинні були підготувати до іспитів, які чекають на них в найближчі роки» [5].

Іншою знахідкою молодий учитель вважав зміни у викладанні математики: «... я з власної ініціативи оновив викладання математики і позбавив його від «практичного ухилу» з його орієнтацією на систему грошового обчислення, визначення ваги, об'єму та інше, що обтяжує викладання (та й складання іспитів), і відразу перейшов з дітьми від шести до восьми років з чотирьох арифметичних дій на початки алгебри ... на ті часи це було новим і сміливим кроком. Всього за рік ми дісталися до дробів, квадратних рівнянь і задач з квадратними рівняннями і заклали основу для кількох університетських кар'єр в галузі математики» [5].

Педагогічна майстерність Веллса росла з кожним днем: «Відчуття, що Мілн з цікавістю спостерігає за мною, стимулювало мене. Я навіть вигадував для Мілна і для своїх учнів всякі фокуси. Було цікаво, наприклад, невимушено підійти до дошки і накреслити по пам'яті кордони Англії, Шотландії або Північної Америки (треба було тільки простежити, щоб широти східного і західного узбережжя збігалися, решта ж виходило само собою). При цьому можна було стояти спиною до класу, будучи впевненим, що всі діти, без винятку,

не ворухнуться і не втратять інтересу до подій. Самі єхидні лише стежили, чи збігаються контури, накреслені на дошці, з тими, що зображені в атласі, щоб в разі чого першими сказати «вибачте, сер» і запропонувати виправлення» [5].

У липні Веллс склав іспити в Лондонському університеті, але вони принесли лише друге місце по зоології. Зате в кінці року він отримав ступінь ліценціата Коледжу наставників, підготувавши до іспитів два реферати — про Ф. Фребеля і Я.А. Коменського. В автобіографії Веллс згадував: «Я здав усі необхідні предмети одним махом і, оскільки за більшістю дисциплін мені виставили вісімдесят відсотків максимально високих оцінок, отримав нагороди з теорії та практики педагогіки (десять фунтів), математики (п'ять фунтів) і природознавства (п'ять фунтів). Це було корисною добавкою до бюджету, але головна користь від мого нальоту на цей коледж виявилася в тому, що я набрався відомостей з історії та практики педагогіки, начатків психології (яка перебувала тоді в зародковому стані) і логіки. Всі ці предмети мене дуже цікавили, і, навіть при тому, що я займався ними поверхово, хоча і на належному рівні, вони мене просвітили і підштовхнули мою думку ще в декількох напрямках. Я збирався надалі зайнятися психологією і питаннями моралі, і разом з зоологією і геологією складати по ним іспити на ступінь в Лондонському університеті, але дійшов висновку, що ботаніка на той період була більш вигідна, і від початкової думки відмовився» [5].

1890 (Г.Дж. Веллсу — 24 роки)

У США прийнятий Акт Шермана — перший федеральний антитрестовський закон, який проголосив кримінальними злочинами монополію, обмеження торгівлі, спроби встановити монополію і обмежити торгівлю, створення союзу фірм і вступ у змову з цією ж метою, а також надав федеральному уряду або потерпій стороні право порушувати судову справу проти тих, хто чинить такі злочини. Англо-французька угода про колоніальні володіння в Африці. «Битва при Вундед-Ні» в штаті Південна Дакота: різанина, якою американська армія завершила підкорення північноамериканських індіанців. Німецький мікробіолог Еміль Адольф фон Берінг отримав сироватки проти дифтерії і правця —

інфекційних хвороб, які раніше вважалися невиліковними. Заснований університет в Асунсьйоні (Парагвай). У Петербурзі видавництво «Брокгауз-Ефрон» приступило до видання перекладу класичного німецького словника «Брокгауз Лексикон» в 82 основних і 4 додаткових напівтомах (наклад — 75 тисяч примірників; видання було завершено в 1907). У Лондонському метро пущений перший електропоїзд. У Бірмінгемі на фабриках встановлені перші кавові автомати. У Великобританії парламент видав закон, що зобов'язував місцеву владу направляти на цілі розширення системи технічної освіти частину акцизів на віскі і інші спиртні напої, що дало кошти для створення багатьох технічних училищ (коледжів). У. Джеймс: «Принципи психології».

«Наскільки вдається пригадати, — писав Веллс, — в 1889 році мої спроби «писати» практично зійшли нанівець. Надія заробити на життя літературною працею випарувалася, і мені почало здаватися, що єдина дорога, відкрита для мене, — в учителювання. У цій справі перспективи мої теж не були блискучими, оскільки я вперто не бажав сповідувати християнство, але самовпевненості в мені теж поменшало, і я згоден був і на саму скромну роль всупереч своїм здібностям. Мілн породив у мене інтерес до педагогіки, і я вирішив, що, обзавівшись вчительським дипломом і отримавши ступінь в Лондонському університеті, я зможу, незважаючи на свої атеїстичні переконання, знайти роботу, яка дозволила б мені одружитися» [5].

Після успішного складання багатьох вже згаданих іспитів Мілн підняв Веллсу платню на 10 фунтів на рік і погодився скоротити навчальне навантаження. З початку року Веллс почав працювати також в якості заочного репетитора з біології в університетському заочному коледжі в Кембриджі.

У червні опублікував лист в «Едкешенл Таймс», коментуючи якість навчання в школах.

В кінці літнього семестру залишив школу Дж.-В. Мілна і повністю зосередився на роботі в університетському заочному коледжі. Підводячи підсумки своєї роботи в школі, Веллс писав: «З сучасної точки зору школа Хенлі-хаус заслуговувала докорів тільки за те, що вона не вміла сформувати у своїх

учнів певних політичних і соціальних поглядів. ... Проте ми вчили якимось «предметам», і під час іспитів на стороні з'ясовувалося, що вчили непогано, з результатами вище середнього рівня. Але в цілому, порівняно з реальними завданнями, ми не вчили нічому. Ми абсолютно не брали до уваги головне завдання школи, покликаної направляти інтелект, волю і совість особистості на вирішення соціальних завдань. Та й сам по собі соціальний процес ми погано собі уявляли. Не одна тільки наша школа і приватні школи в цілому не виховували світогляду учнів, але, за винятком закритих шкіл, військових училищ і ще невеликого числа навчальних закладів, що борються за честь мундира, де переважали уявлення «правлячого класу», подібна байдужість пронизувала собою всю освітню систему. Ми не вчили чогось, що має відношення до походження людини, структури цивілізації, соціального або політичного життя. Ми не готували активних громадян і не робили спроб готувати. Ми випускали своїх хлопчиків з посвідченнями про здачу вступних університетських іспитів або, частіше, зі звичайними шкільними атестатами і з однієї тільки надією якось пробитися в житті, якщо пощастить» [5].

Таким чином, головне завдання школи по-Веллсу — «направляти інтелект, волю і совість особистості на вирішення соціальних завдань»!

У листопаді успішно склавши іспити, одержав першу нагороду з зоології і другу по геології і, ступінь бакалавра.

1891 (Г.Дж. Веллсу — 25 років)

У Стокгольмі відкрився перший в світі етнографічний музей під відкритим небом «Скансен». У США вчитель фізкультури Джеймс Несміт для занять в приміщенні в зимовий час придумав для своїх вихованців гру, прибивши на протилежних стінах гімнастичного залу кошики з-під персиків, в які потрібно було закидати футбольний м'яч (так народився баскетбол). Встановлено німецький протекторат над Східною Африкою (Німеччина мала колонії площею бл. 2 660 тис. квадрат. км з населенням більше 12 млн. чоловік). Франція захопила Гвінею. Заснований університет в Чикаго. Голод в східних областях чорноземної Росії (охоплено 20 губерній з населенням 40 млн. чоловік) і епідемія холери. І.Д.

Ситін почав випускати журнал «Вокруг света», що став одним з найпопулярніших видань для юнацтва. У Німеччині надійшла в продаж перша іграшкова залізниця. У Великобританії за Законом про безкоштовну освіту держава прийняла на себе оплату навчання в розмірі до 10 шилінгів на тиждень. О. Уайльд: «Портрет Доріана Грея».

Січень провів в Ап-Парку через проблеми зі здоров'ям, викликані перевтомою. Опублікував лист в «Едьюкейшнл Таймс», присвячений викладанню природничонаукових дисциплін.

Різке погіршення самопочуття в червні змушує частково відмовитися від роботи в заочному коледжі.

У липні в журналі «Фортнайтли ревью» опублікована стаття Веллса «Нове відкриття одиничного».

У жовтні одружився з Ізабель Мері Веллс.

У грудні став членом Коледжу Наставників і отримав премію в розмірі 20 фунтів за твір з теорії та практики освіти.

1892 (Г.Дж. Веллсу — 26 років)

На острові Елліс в Нью-Йорку відкрився імміграційний пункт, на який прибуває більша частина людей, що шукають щастя за океаном, аж до 1943. До 400-річчя відкриття Америки написана Клятва вірності прапора США (вперше виголошена школярами в державних школах на ювілейних урочистостях у День Колумба в жовтні 1892 під час церемонії підняття державного прапора). У Російській імперії пущений перший електричний трамвай (в Києві). Барон П'єр де Кубертен, під час виступу в Сорбоні на ювілеї Французького атлетичного союзу, запропонував відновити давньогрецьку традицію проведення олімпіад. Південно-Західна частина Африки (нині Намібія) стала німецькою колонією. В США з'явилися у продажу перші «хот-доги». В Беллфонте (США) побудована перша бетонна дорога. У Великобританії розпочато видання першої газети для сліпих (з опуклим шрифтом). Дж.Р. Кіплінг: «Пісні казарми». Дж.Б. Шоу: «Будинки вдівця».

У главі VI автобіографії є розділ «5. Університетський заочний коледж (1890-1893) », в якому Веллс не стільки описує свою роботу в коледжі, скільки намагається виправдати свою присутність там. І тут звучать вкрай цікаві спостереження особливостей розвитку освіти на межі століть, коли цивілізація кінної тяги і ремісничого виробництва зазнала вторгнення машинної цивілізації. Веллс писав: «XIX століття почало мало-помалу, хоч і з небажанням, пристосовуватися до вимог часу, в результаті чого по всій Європі виникла мережа технічних училищ та загальноосвітніх шкіл другого ступеня, розширилася кількість предметів, які викладаються в старих університетах, і з'явилася безліч нових. Правда, брали вони швидше кількістю, ніж якістю. Потреба в розширенні освіти була усвідомлена значно раніше, ніж необхідність оновлення. Школи та університети примножилися в числі, але при цьому не модернізувалися. Вони були спочатку призначені для того, щоб втовкмачувати знання, а не розвивати розумові здібності. Ця консервативна система і до цього дня швидше перешкоджає зростаючій творчій активності людини, ніж відповідає їй» [5].

І далі: «Прагненню нових поколінь зрозуміти, що з ними відбувається і куди вони йдуть, педагоги і професори старої формації протиставили застарілі і непотрібні штампи, що перегороджували шлях до нових знань та нових ідей; бажаним свіжої розумової поживи пропонувалися лише затхлі істини. Глибоко символічно, що новоспечені університетські професори напнули на себе мантиї і квадратні шапочки, оселилися в середньовічних будівлях, взяли традиційні ступені бакалавра, магістра, доктора. Оскільки я трохи знав латину, хоча і не вивчав грецьку, я також віддав данину цій традиції, назвавши план своїх занять в Мідхерсті «Схемою» і надавши заголовок моєму першому начерку «Машини часу» — «Аргонавти Хроноса». Снобістська уклінність перед пишнотою, розкішшю і формами вираження минулого століття пронизує весь педагогічний світ. По суті справи, не було ніякої можливості успішно (і отримуючи винагороди) викладати або займатися професійною діяльністю, не отримавши університетського ступеня, що вимагало оволодіння безліччю мертвих наук. А

коли під зовнішнім тиском були введені в програму навчання фізика і біологія, вони теж піддалися стандартизації і вихолощуванню» [5].

Потреба поширення нових знань і опір старих і впливових шкіл і університетів, які не були здатні до змін, породили велику кількість нових освітніх закладів, серед яких був і заочний коледж, в якому працював Веллс. В автобіографії він писав: «Людство непевними кроками, з великими втратами і негараздами прокладає шлях до знання, і, коли мова йде про ранні спроби створити суспільство освічених людей, не варто недооцінювати неминучість цих втрат і негараздів. Цілком природно, що людям починає здаватися, ніби володіння дипломом — те ж саме, що володіння знанням, яке насправді здобувається в ході таємного, складного, глибинного процесу, а диплом в кишені — це не те ж саме, що знання в голові, навіть якщо людина і склала всі передбачені іспити. На сотні тисяч осіб з дипломами хіміків є в кращому випадку кілька тисяч, що опанували предмет і вміють передавати свої знання слухачам. Я складав в Лондонському університеті іспити з латини, німецької та французької мов, але звідси зовсім не випливає, що я вмію читати, писати або говорити на будь-якій з цих мов» (5). І далі найбільш важливе: «На невелику, що не відповідає попиту, кількість справжніх, захоплених своєю справою педагогів є безліч множин тих, хто пройшов відповідні іспити і щиро увірував в свою придатність до цієї професії» [5].

Герберт Веллс бачив революційні можливості у включенні біології в освітній процес в найширшому сенсі: «Біологія була і залишається наукою революційною, що підриває основи, і з цієї саме причини багато хто з нас поспішають зробити її базою нової освітньої системи» [5]. Але «біологія тупцює біля дверей університетів і чекає, коли ці двері широко перед нею відкриються». Веллс з гиркотою зазначив: «Біологія була включена в перелік іспитів, що складаються в Лондонському університеті, подібно барану, якого включають в стадо овець, щоб поліпшити породу, але завжди зустрічала протест, за нею уважно доглядали і вживали заходів, щоб в неї не просочилося щось недозволене. ... Відмінної якості професори, вчені і дослідники не завжди бувають і відмінної

якості педагогами, які заслуговують на довіру, і здатні передати свої знання іншим, але вони цього не усвідомлюють, не розуміють, що замкнені в межах своєї професії. Їм видається, що дослідницька робота і викладання — це одне і те ж. Вони не розуміють, що наука ширше духу вузької корпоративності. Це вид культури, а не закритого клубу. Королівське товариство відкидає саму думку, що існують ще й педагогіка і соціальна психологія, а сучасні економісти, які об'єдналися в Британській асоціації, не бажають визнати, що від них вимагається планування суспільних відносин» [5].

У грудні Веллс вперше зустрів Емі Кетрін Роббінс, яка відвідувала його клас в надії стати кваліфікованим учителем.

Опублікував лист в «Едьюкейшнл Таймс», захищаючи ідеї Герберта Спенсера про освіту.

Статті «Comenius» і «Доктор Коллінз про освітню перспективу» в «Юніверсіті Кореспондент».

1893 (Г.Дж. Веллсу — 27 років)

У Новій Зеландії уперше в світі, надано право голосу жінкам (активне виборче право). Перший в світі сеанс стриптизу (на вечірці, влаштованій паризькими студентами в «Мулен Руж», під час імпровізованого конкурсу краси модель під сценічним псевдонімом «Мона» скинула з себе весь одяг; її арешт і штраф в 100 франків викликав заворушення в столиці Франції). В одній з газет Сан-Франциско опубліковане перше оповідання 17-річного Джека Лондона — «Тайфун біля берегів Японії». США анексували Гавайські острови. Генрі Форд, експериментуючи у вільний від основної роботи час, зібрав свій перший автомобіль, що поки ще нагадував ящик на колесах. Американський хірург Деніел Хейл Вільямс виконав операцію на відкритому серці (пацієнт прожив після цього більше 20 років). У США в результаті економічної кризи близько 3 мільйонів чоловік стали безробітними, більше 15 тисяч фірм зазнали банкрутства. На трасі Париж - Руан - Париж пройшли перші в світі автогонки. Німецький інженер Рудольф Дизель винайшов двигун, який назвали його ім'ям. У Великобританії прийнятий Закон про початкову освіту дітей-інвалідів

(поширював обов'язкову освіту на сліпих і глухих дітей, а також передбачав створення для них спеціальних шкіл).

Веллс активно зайнявся журналістикою. Спочатку це були науково-популярні статті, зазвичай невеликі, для самих різних видань. Досить ґрунтовна підготовка, яку він пройшов, готуючись до кар'єри вчителя природничих дисциплін, дозволяла обирати з досить широкого спектру тем і проблем. Платили небагато, але все ж, скромні гонорари поповнювали сімейний бюджет. За період з 1891 по 1897 було опубліковано майже 90 статей.

У липні вийшов «Підручник біології». Перша опублікована книга письменника. Оригінальна, від початку до кінця написана ним, і власноруч проілюстрована. Підручник призначався для студентів-заочників. І, мабуть, не всім сподобався. У листі до матері Веллс повідомляв: «Писати книги — не цукор. Друга частина мого підручника біології була найжорстокішим чином розкритикована в номері «Нейчур» від останнього тижня». Пізніше в автобіографії він назвав свій підручник, «що ліг важким тягарем на мою совість», — «набором шпаргалок». Але, тим не менше, підручник став «хітом» і перевидавався протягом 30 років.

Веллс продовжував співпрацювати і з чисто педагогічними виданнями — «Сайенс Скулз Джорнал», «Юніверсіті Кореспондент», «Едьюкейшнл Таймс» і «Джорнал ов Ед'юкейшн». Не обійшлося без витівок: «Ми з Волтером Лоу були пересмішниками і мали всі підстави для такого настрою. «Едьюкейшнл Таймс» належав Коледжу наставників. Ця газета платила Лоу п'ятдесят фунтів в рік як редактору і відпускала ще п'ятдесят фунтів на гонорари. Ось ми з ним і вирішили, що я буду в одній особі усіма авторами. Це заощаджувало йому масу часу, відведеного на листування. Він був старший за мене і більш досвідчений в журналістиці, так що я багато чого в нього навчився. Я почав спритніше освоювати тему, перейняв у нього безліч навичок в підході до рецензування і засвоїв потрібний словниковий запас» [5].

Але збагачувався не тільки словниковий запас. У автобіографії Веллс відзначав: «В «Едьюкейшнл Таймс» я рецензував практично кожную роботу з

педагогіки, яка з'являлася в ті дні. Я не міг обійти теорію педагогіки. І я відразу доразу задавався одним і тим же питанням, яке постало переді мною ще в Хенліхаусі, і не знаходив на нього відповіді: «А що я, власне, тут роблю? Чому я даю уроки в такій манері? Якщо людське суспільство лише вибух колективного божевілля в тваринному світі, навіщо взагалі вчити?» [5].

У червні відбулася подія, яка стала поворотним пунктом в журналістській кар'єрі Веллса. На відпочинку в Істборні, читаючи книгу Дж.М. Баррі, він зрозумів, що був занадто піднесений у своїх літературних устремліннях, вибираючи рідкісні і цікаві теми, не звертаючи уваги на повсякденність, яка одна, по суті, і інтригує масового читача. Потрібно було не заноситися високо, а «нижче прицілитися — і вистрілити!» До вечора був готовий нарис «На пляжі», який, відразу і за гарні гроші, надрукувала «Пелл-Мелл Газет». У ній за два роки вийшло більше ста творів Веллса.

Статті «Що таке зубріння?» і «Освіта елизаветинського джентльмена» в «Юніверсіті Кореспондент».

Пішов від дружини до Емі Кетрін Роббінс.

1894 (Г.Дж. Веллсу — 28 років)

На конгресі в Парижі, скликаному за ініціативою барона П'єра де Кубертена, прийнято рішення про утворення Міжнародного олімпійського комітету і проведення раз на чотири роки Олімпійських ігор. На виставці в Ліоні анархіст смертельно поранив президента Франції Саді Карно. На засіданні Британської асоціації сприяння розвитку науки в Оксфордському університеті Олівер Лодж провів першу успішну демонстрацію радіотелеграфії, передавши сигнал азбуки Морзе на 40 метрів. В Угорщині прийнятий закон про цивільний шлюб. У Великобританії офіційно відкритий для руху Манчестерський судноплавний канал. У Лондоні продемонстрований перший бронежилет. Встановлений британський протекторат над Угандою. У Новій Зеландії вперше в світі прийнято закон про мінімальний розмір заробітної плати. У Франції Едуард Мішлен винайшов знімну автомобільну шину. Дж.Р. Кіплінг: «Книга джунглів».

Почалася публікація «Машини часу» в «Нешнл Обсервер».

Продовжував активно співпрацювати з багатьма періодичними виданнями. Біограф Веллса Девід Сміт опублікував у 2012 році анотовану бібліографію статей Г.Дж. Веллса в періодичних виданнях, в якій містилося понад 3000 публікацій.

Статті «Будова схоластичного розуму» і «Песталоцці» в «Едюкейшнл Таймс».

Лекція в Коледжі наставників на тему: «Викладання природничонаукових дисциплін — ідеал і деякі реальності».

За станом здоров'я змушений повністю відмовитися від викладання і зосередитися на літературних заняттях.

1895 (Г.Дж. Веллсу — 29 років)

Перша офіційно задокументована висадка людини на Антарктичному континенті (була здійснена екіпажем шведського китобійного судна «Антарктика»). Альфред Нобель написав в Парижі заповіт, який помістить в банк в Стокгольмі (винахідник динаміту заснував премії за досягнення в галузі фізики, хімії, медицини і фізіології, літератури і за миротворчу діяльність, направлені на благо людства). Німецький фізик Вільгельм Рентген зробив перші рентгенограми руки своєї дружини. У Гран-кафе на бульварі Капуцинів у Парижі відбувся перший в світі кіносеанс, який організували брати Луї та Огюст Люм'єр. У Бордо А. Бороль заснував першу станцію технічного обслуговування автомобілів. У Барселоні жінки вперше взяли участь в кориді — як матадори. В американському журналі «Букініст» вперше опубліковано список з найпопулярніших книг — бестселерів (грунтувався на результатах продажів в книжкових магазинах по всій країні). Над Кенією встановлений британський протекторат. Відомий англійський письменник і драматург Оскар Уайльд, перебуваючи в zenіті слави і популярності, засуджений до двох років каторжних робіт за гомосексуалізм. Заснована Лондонська школа економіки і політичних наук.

Невдала спроба стати театральним критиком. Відвідавши за завданням редакції кілька прем'єр і вимучивши рецензії, Веллс вирішив відмовитися від цієї затії, чесно визнавши першість в цій галузі таких людей як Дж.Б. Шоу.

Опубліковані «Вибрані розмови з дядьком» — серія нарисів-спостережень, які вийшли раніше в різних періодичних виданнях. 195 сторінок легкого і іронічного читання.

Головна подія року — публікація окремою книгою «Машини часу». Ще в 1888 році Веллс почав друкувати в «Сайенс Скулз Джорнал» повість «Аргонавти хроноса». Закінчити її він не зміг, але протягом декількох років, відданих журналістиці, постійно повертався до неї. Юнацька повість була закінчена тільки в 1895 році і надрукована в щойно заснованому журналі «Нью Ревю» під назвою «Розповідь мандрівника у часі». У тому ж році в переробленому вигляді «Машина часу» вийшла окремими виданнями відразу в Англії і США. Роком раніше в листі до Елізабет Хілі* Веллс писав, що «Машина часу» — «моя козирна карта, і якщо вона не зіграє як треба, я буду знати своє місце до останніх днів моєї кар'єри». Все вийшло, і двадцятидев'ятирічний письменник став класиком.

Розлучення з першою дружиною і шлюб з Емі Кетрін Роббінс. Захоплення велосипедною їздою.

Стаття «Загроза для університету» в «Сетердей Ревю».

1896 (Г.Дж. Веллсу — 30 років)

В Афінах відбулися перші сучасні Олімпійські ігри, організовані за ініціативою барона П'єра де Кубертена (брали участь 311 спортсменів (виключно чоловіки) з 13 країн; в марафонському бігу переміг поштовий службовець з Греції, який отримав в подарунок від своїх вдячних співвітчизників 10 центнерів шоколаду, 10 корів і 30 баранів, а також довічне право на безкоштовні послуги кравця і перукаря). Молодий російський поет Іван Бунін зробив переклад поеми американського поета-романтика Генрі Лонгфелло «Пісня про Гайавату», за який він пізніше отримає Пушкінську премію Російської Академії наук. У Будапешті почав працювати перший на європейському континенті метрополітен. Журналіст і письменник Теодор Герцль опублікував роботу «Єврейська держава», в якій була вперше запропонована концепція сїонізму і програма створення єврейської національної держави в Палестині. Вперше опублікований індекс Доу-Джонса,

що став головним показником ситуації на американських біржах. Англія розбила Занзібар в 38-хвилинній війні. Франція захопила Мадагаскар. У Огасті (США) запрацювала перша АТС (автоматична телефонна станція). У Лондоні Джон Бард виготовив першу інвалідну коляску з електричним приводом. В Англії почала виходити газета «Дейлі Мейл».

Стаття «Проблема Лондонського університету» в «Сатердей Ревю». Рецензування робіт інших письменників. Розширення літературних знайомств. Робота над кількома творами одночасно.

У квітні опублікований «Острів доктора Моро».

Знайомство, яке переросло в дружбу, з англійським письменником Джорджем Робертом Гіссінгом, якого Веллс, при всій симпатії, вважав типовою жертвою застарілої класичної освіти. В автобіографії він писав: «Завдяки Гіссінгу я зміцнився в підозрі, що ортодоксальна класична освіта, яка була колись потужним антисептиком проти заскнілої, воістину єгипетської догми і природних забобонів, вже перестала бути тією фортецею, де можна сховатися від невігластва. Вона стала зібранням надгробних пам'ятників, кладовищем в каламутному світлі сутінків, через яке нові ідеї винувато і поспішно поспішають на дорогу, що веде в місто, оскільки ні ночівлі, ні їжі їм тут годі й шукати. Це дійсно кладовище, і, як цвинтар за Атлас-хаусом в Бромлі, воно не дасть нічого, крім відблисків в водах ставка, і нічого не породить, крім привидів, болотних вогнів та інфекцій. Там уже не вчать, там — справжнє мисливське угіддя для археолога і фахівця з соціальної психології» [5].

1897 (Г.Дж. Веллсу — 31 рік)

У Новій Зеландії заснований Університет королеви Вікторії. Англійський фізик Джозеф Томсон повідомив колегам про відкриття ним електрона. Видано книгу французького соціолога Еміля Дюркгейма «Суїцид». Святкування діамантового ювілею королеви Вікторії. Японський педагог Масатаро Сава-Янагі опублікував книгу «Песталоцці». 1-й сіоністський конгрес у Базелі. Постановка в США драми «Учень диявола» Дж.Б. Шоу приносить йому перший касовий успіх. У Лондоні відкрита художня галерея Тейт. У Великій Британії з ініціативи

інженера Чарльза Алджернона Парсонса розробили перше парове судно з турбінним двигуном. У готелі «Сесіл» в Лондоні відбувся перший чемпіонат світу з шахів серед жінок.

Вийшла окремою книгою «Людина-невидимка», що породила незліченні літературні наслідування, кіноверсії і навіть телевізійні серіали, ставши одним із міфів ХХ століття.

Вийшла також і менш серйозна книга — «Деякі особисті справи», що містила 39 літературних етюдів, від восьмисот до двох тисяч слів, на найрізноманітніші теми (публікувалися раніше в англійських періодичних виданнях).

Стаття в «Дейлі Мейл» — «Деякі роздуми про британського шкільного вчителя».

1898 (Г.Дж. Веллсу — 32 роки)

П'єр і Марі Кюрі оголосили про відкриття полонію і радію. Опубліковано відкритий лист Еміля Золя «Я звинувачую!» Президенту Франції з приводу справи Альфреда Дрейфуса, офіцера французького генерального штабу, єврея за національністю, в 1894 несправедливо засудженого за продаж військових секретів Німеччині (письменник був засуджений до річного ув'язнення за «наклеп» і був змушений ховатися в Англії протягом двох років). Урочисте відкриття Київського політехнічного інституту. Американець Вілл Келлогг придумав кукурудзяні пластівці. Американець Калєб Д. Брадхем виготовив «пепсі-колу» як засіб від розладу шлунка. Відкрився перший урановий рудник (Йоахімстал, Чехія). З опіуму отриманий героїн (спочатку він продавався в Німеччині як засіб від кашлю). У Лондоні Горацій Шорт запатентував гучномовець. Швейцарський ресторатор Цезар Рітц відкрив в Парижі готель «Рітц», що швидко став еталоном елегантної розкоші світового рівня. О. Уайльд: «Балада Редінгскої в'язниці».

Опублікована «Війна світів».

Більш ніж місячна подорож з дружиною по Італії.

У липні — серйозні проблеми зі здоров'ям через перевтому. У серпні прибув в Нью-Йорк для лікування у лікаря Генрі Хіка. Прикутий до ліжка решту місяця. Написав ілюстровану історію «Пригоди Томмі», щоб розважити дочку Хіка Марджорі (опублікована в факсимільній формі в 1929 році).

1899 (Г. Дж. Веллсу — 33 роки)

Німецька компанія «Опель» розпочала виробництво автомобілів. Німецький хімік Фелікс Хоффманн запатентував аспірин. Перша група духоборів (членів секти протестантського спрямування), переслідуваних царизмом і вимушених покинути Росію, висадилися в канадському Галіфаксі (незабаром слідом за першими двома тисячами духоборів прибуде друга група в кількості 5400 чоловік; допомагав їхньому переселенню Л. М. Толстой (зокрема, направивши весь дохід від щойно надрукованого «Воскресіння» на ці цілі). Вийшла книга Зігмунда Фрейда «Тлумачення снів» (було надруковано всього 600 примірників, за перші шість тижнів книгу придбали 123 людини, а весь наклад розійшовся лише через 9 років, але за своїм впливом на світ її будуть порівнювати з головними творами Карла Маркса і Чарльза Дарвіна). У Мюнхені вийшла книга «Основи XIX століття» англо-німецького письменника, соціолога, філософа, одного з основоположників расизму Х'юстона Стюарта Чемберлена. У Південній Африці почалася війна Великобританії проти бурських республік (в ній були вперше використані бездимний порох, кулемети, розривні кулі дум-дум, застосований розсипний атакуючий стрій, польовий телеграф, колючий дріт, обмундирування кольору хакі, а також концентраційні табори для цивільного населення). У Німеччині інженер Готліб Даймлер сконструював перший автобус. Французький історик, соціолог і педагог Едмон Демолен створив приватний середній навчально-виховний заклад — першу у Франції «нову школу» — школу Рош (L'Ecole des Roches), де виховувалися діти з привілейованих верств населення. Дж. Дьюї: «Школа і суспільство». О. Уайльд: «Як важливо бути серйозним».

Продовжує публікувати фантастику, науково-популярні та публіцистичні статті.

Будує сучасний будинок — Спейд-хаус (Піковий будинок), використовуючи таланти відомого своїм новаторством архітектора Ч.-Ф.-А. Войсі.

В автобіографії, аналізуючи своє коло спілкування цього періоду, Веллс прийшов до цікавих висновків педагогічного характеру: «Тепер, якщо я маю право привести Конрада і іже з ним, зокрема і себе, як приклади, скажу дещо важливе для педагогів-теоретиків. Розповідаючи про дні своєї шкільної юності (гл. 3, § 1), я згадав про те, як відрізнявся від мене мій однокласник Сідней Боукет, який сприймав, помічав і чув набагато жвавіше, ніж я. Це давало йому багато переваг, але холодність і визначеність сприйняття допомагали мені легше і точніше вловлювати співвідношення, і я краще вчився з математики та малювання (яке врешті-решт щось на зразок творення абстрактних форм), а пізніше полегшили мені засвоєння законів фізики та біології . Напевно, в Кенсінгтоні я схоплював все з такою легкістю, тому що не мав справи з яскравими, пекучими враженнями, коли ж я проходив курс, де найважливіше були сенсорні враження, як в мінералогії (див. Гл. 5, § 3), я занудьгував і здався. Мій розум став, так би мовити, освіченим, тобто організованим в єдину систему, тому що я не відрізнявся жвавістю реакцій. Мене було легко «формувати» [5].

Цікаве, але не безперечне спостереження. На думку Веллса, розум стає освіченим і організованим, якщо немає жвавості сприйняття. Якийсь конфлікт між розумом і чуттєвими сприйняттями, які, власне, і посталяють поживок для роздумів?

А далі Веллс стверджував, що оточуючих його друзів-письменників не можна було зарахувати до освічених людей, в його розумінні. Він підкреслював: «А ось чудових письменників, з якими я тоді зустрічався, навчати, — в тому значенні, в якому я розумію це слово, — було нелегко. Вони сприймали все з винятковою жвавістю. Їхні рясні, яскраві враження було куди важче втілювати в зв'язну, налагоджену систему. Подібний розум може бути як завгодно глибоким і витонченим, але так і залишиться неосвіченим. Замість того, щоб базуватися на центральній філософії, вони починали з десятка пунктів; вони були

імпульсивними, нескоординованими, свавільними. Звідси випливає, що неосвіченими я вважаю і Конрада, і Стівена Крейна, і Генрі Джеймса, і майже всіх «художників слова». Освіченість Шоу я вже спростував. Наука та мистецтво освіти не змогли приборкати і гідно використати таких вразливих людей і вони скотилися до непослідовних, парадоксальних та драматизованих способів мислення і життя. При більш зваженій і обгрунтованій освітній системі все могло скластися інакше; а так — зберігши свій масштаб і свої властивості, люди ці вдарилися в довільність і ірреальність, в якій живе звичайна, неосвічена людина» [5].

Отже, за Веллсом, у освіченої людини всі враження повинні бути оформлені в «зв'язну, налагоджену систему» і розум повинен бути дисциплінований. А «довільність і ірреальність» — атмосфера, в якій живе неосвічена людина.

1900 (Г.Дж. Веллсу — 34 роки)

У Парижі пройшла Всесвітня виставка (організатори нарахували приблизно 47 мільйонів відвідувачів протягом 7 місяців). Вийшов перший роман Теодора Драйзера «Сестра Керрі» (стурбований аморальністю сюжету і, поступаючись тиску громадської думки, видавець вилучить книгу з прилавків після того, як буде продано 456 примірників, що принесли авторові дохід в 68,4 долара). Перший політ дирижабля конструкції графа Фердинанда фон Цепеліна. Європейські держави придушили в Китаї «боксерське повстання» і встановили політику «відкритих дверей». У Парижі пройшли II Олімпійські ігри (Франція завоювала 29 золотих медалей, США — 20, Англія — 17, Бельгія — 8, Швейцарія — 6, Австрія — 4 і Німеччина — 3). У США неписьменні віком від 10 років і старше становили серед білого населення 6%, серед негрів 45%, серед індіанців 56%. У вищих навчальних закладах США жінки склали п'яту частину всіх студентів. У Великобританії сільські жителі склали 8% населення, в Німеччині — 40%, в Росії — близько 80%. Провідні представники Фабіанського товариства, тред-юніонів і Незалежної робочої партії створили в Лондоні Комітет робочого

представництва — попередник Лейбористської партії. Населення Землі — 1 617 млн. чоловік (за сто років збільшилося на 711 млн.).

Опубліковано перший реалістичний роман «Любов і містер Льюїшем». Багато в чому автобіографічний, як і майбутні романи Г. Веллса. Програма самовиховання молодого вчителя, в якому можна впізнати самого письменника, може служити зразком для поколінь молодих людей з амбіціями.

У травні відправився в велосипедний тур по Північній Франції, відвідав Паризьку виставку.

У грудні в'їхали в новий будинок.

1901 (Г.Дж. Веллсу — 35 років)

У Стокгольмі і Осло вручено перші Нобелівські премії (премія з літератури присуджена Р.Ф.А. Сюллі-Прюдому (Франція). З Київського університету за участь у заворушеннях виключені і віддані в солдати 183 студенти. Р. Тагор в сімейному маєтку в Бенгалії відкрив школу, якою керуватиме на протязі сорока років. Смертельно поранений анархістом президент США Вільям Мак-Кінлі. Л. М. Толстой підданий анафемі. У Берліні Ейген Холландер провів першу пластичну операцію з видалення зморшок. Перший підводний човен британського королівського флоту спущено на воду в Барроу. З ініціативи Лондонського королівського товариства, для представлення інтересів британської гуманітарної науки, була створена Британська академія. У Великобританії жінки становили 75% шкільних вчителів. Дж.Р. Кіплінг: «Кім».

С кінця січня до початку березня з дружиною у відпустці в Італії і Швейцарії. 17 липня народився син Джордж Філіпп.

Опубліковано перший футурологічний трактат «Передбачення». Книга стала бестселером, її сумарний тираж значно перевищив все опубліковане Веллсом раніше. Прогнозами розвитку людства на найближчі сто років зачитувалися не тільки молоді мрійники, а й солідні вчені, для яких обговорення піднятих в книзі проблем стало необхідною частиною будь-якої дискусії. Веллс став знаменитістю, перетворившись із популярного автора вигаданих історій в

визнаного соціального мислителя, чиї пророцтва не одне десятиліття будуть займати уми сучасних і майбутніх дослідників.

В автобіографії Веллс назвав «Передбачення» «замковим каменем у склепінні моїх робіт» і «лейтмотивом мого життя». Дуже сучасно звучать і сьогодні його слова: «Повна назва цієї книги — «Передбачення, щодо впливу механічного та наукового прогресу на людське життя і думку». Спершу я стверджую те, що тепер загально визнано — докоріно змінився масштаб людських відносин і завдань, і викликано це тим, що надзвичайно зросли можливості комунікації. Потім висновок цей послідовно застосовується до основних потреб людства, щоб показати, як він впливає на розмежування політичних груп, масштаби і характер суспільних об'єднань, ставлення робітників до господарів і потреби освіти» [5].

Багато що із сказаного в книзі було досить революційним, і дозволити собі це міг сміливий і полюбляючий хуліганити письменник: «Я вважав себе абсолютно чужим політиці і, здається, був геть позбавлений того конформізму, який вельми допоміг би кар'єрі в рамках усталеного політичного і освітнього механізму; можливо, саме тому я був досить вільний, щоб в цьому розібратися, і досить безкорисливий, щоб про це написати. Не сподіваючись на усталені структури і не бажаючи використовувати їх для кар'єри або захисту, я міг атакувати виборчий і парламентський порядок, університети і правлячий клас, монархію і патріотизм. Моя політична інвалідність допомагала мені науково розробити теорію управління. Я користувався тією ж свободою слова, яку мала дитина з казки про голого короля. Говорити я міг саме те, що думаю, оскільки не можна було й уявити, що з мене вийде талантистий придворний» [5]. А в листі до Елізабет Хілі, Веллс з більшою відвертістю заявив, що метою «Передбачень» було «підірвати і знищити монарха, моногамію, віру в Бога, респектабельність і Британську імперію, все під прикриттям спекуляцій з приводу автомобілів і електричного опалення».

1902 (Г.Дж. Уеллсу — 36 років)

Підписано мирний договір між Великобританією і бурськими республіками — Помаранчевою вільною державою і Трансваалем, які стали британськими колоніями (завершилася англо-бурська війна 1899-1902 рр., в якій британські втрати були: 5774 убитими і 16000 померлими від хвороб проти 4000 бурів, убитих в боях). Німецький історик Теодор Моммзен, автор праці «Історія Риму», отримав Нобелівську премію з літератури. У Великобританії вперше як доказ вини обвинуваченого були використані відбитки його пальців з місця злочину. Перша експедиція в Антарктиду англійського дослідника Роберта Скотта. Енріко Карузо записав платівку, яка першою в світі буде розпродана тиражем понад 1 мільйон. В Австралії введено загальне виборче право на виборах до федеральних органів (у виборчих округах Мельбурна і Сіднея жінки склали більшість виборців). В Англії прийнятий «Закон про акушерство», згідно з яким усі приймаючі пологи зобов'язані були пройти спеціальне навчання. Вийшла надрукована за рахунок автора книга англійської письменниці і художниці Беатрікс Поттер «Історія Пітера Кролика», що стала найуспішнішим дитячим бестселером: за сто років її наклад досяг 40 мільйонів примірників. Мігель де Унамуно: «Любов і педагогіка». П.А Кропоткін: «Взаємна допомога як фактор еволюції».

Лекція в Королівському інституті на тему: «Відкриття майбутнього». Це була філософська лекція, в якій відстоювалася ідея пізнаванності майбутнього. Лекція Веллса слідувала по п'ятах великого успіху його книги «Передбачення», але запрошення виступити з лекцією в Королівському інституті прийшло ще в 1899 році. За словами Грема Воллеса, Веллс при викладі поспішав, але був добре сприйнятий, і відразу став частиною літературної та інтелектуальної еліти Лондона.

У цій лекції є чимало цікавого, але нашу увагу привернув, перш за все, наступний абзац: «Розглянемо лише те, що освічена людина сьогодні знає про минуле. Перш за все, у неї є саме реальне знання з усіх — знання про її особистий досвід, її пам'ять. Неосвічені люди повністю вірять своїм спогадам, більшість освічених людей вірять їм з певними застереженнями. Деякі з нас критично

ставляться навіть до власної пам'яті; ми знаємо, що вона не тільки іноді опускає якісь речі, але, трапляється, що свого роду фантазії і сильні навіювання заволодівають нею. Але при цьому, пам'ять залишається яскравою і реальною, як ніяке інше знання, і те, що бачив, чув і відчував, — найближче до абсолютного переконання. Проте, наша пам'ять про безпосередні враження це тільки мала частина того, що ми знаємо. За межами цієї яскравої сфери знаходяться знання іншого порядку — знання, які принесли нам інші люди. За межами нашої безпосередньої особистої пам'яті перебуває ця ширша сфера фактів або квазі-фактів, переданих нам більш-менш надійними людьми, з вуст в уста, або письмовим словом, живих і померлих письменників» [17].

1903 (Г.Дж. Веллсу — 37 років)

У Кітті-Хаук (штат Північна Кароліна) брати Орвілл і Уїлбер Райт здійснили перший в історії людства пілотований політ на побудованому ними літаку з двигуном внутрішнього згоряння (в цей день було чотири польоти і останній був найдовшим - 360 метрів за 59 секунд). На 6-му конгресі сіоністів в Базелі оголошено про початок практичної роботи по створенню в Палестині Єврейської держави. У Франції заснована Гонкурівська премія з літератури. Вперше проведена велогонка «Тур де Франс». Нобелівську премію з літератури отримав норвезький письменник і громадський діяч Б'єрнстєрне Б'єрнсон. Нобелівська премія миру вручена англійському робітнику Вільяму Крімеру, одному з керівників тред-юніонів. Відкрито перший дитячий театр - Дитячий освітній театр в Нью-Йорку. У Лондоні з'явилися перші в світі таксі. У США створено перший в країні національний заповідник (до кінця 20 ст. їх буде понад 500). У Великобританії введені правила дорожнього руху, які передбачали обмеження швидкості автомобілів — не більше 32 км / г.

Вступив до Фабіанського товариства.

Публікація соціально-педагогічного трактату «Створення людства». Об'ємний твір (429 сторінок) був фактично продовженням «Передбачень». У 1908 році в одній із передмов до зібрання творів Г. Веллс зауважив, що

завданням «Створення людства» було «показати прогрес світу як виховний процес».

Отже, завдання книги - «показати прогрес світу як виховний процес»!

Цікаво, що пізніше Веллс назвав цю роботу самою забутою зі своїх книг і говорив тільки про її недоліки. В автобіографії він писав: «У книзі «Створення людства» я планомірно шукав, як же можна створити Нову республіку. Я розумів, що їй повинно відповідати нове виховання, і книга ця — плутано, непослідовно — тлумачить про те, які ж елементи формують соціальну магму. Краща частина книги — та, де я критикую і заперечую селекцію, яка вабить надією на негайне вдосконалення людства. Взагалі ж я уникав більш складного завдання — пильного вивчення «людиноутворюючих сил в суспільстві» заради досить легковажних фраз і риторичних пасажів. Іноді я просто лаявся» [5].

На наш погляд, «Створення людства» не зовсім відповідає такій оцінці. Велика частина трактату присвячена питанням виховання дітей і реформування системи освіти в найширшому сенсі. У цій книзі виявилися багаторічний учительський досвід Веллса, роздуми про роль шкіл і університетів в житті суспільства та побажання... молодого батька. На початку книги Веллс пояснював, якою має бути дитяча кімната, як прикрашена, який повинен бути режим освітлення і провітрювання, як купати і чим витирати немовля. Він придумував іграшки, яких не купити в магазинах: «Наприклад, невеликі коробки з різних матеріалів, з кришками, які легко знімаються; гумові іграшки, які можна крутити, згинати, кусати і жувати; пухнасті, як кролячий хвіст, іграшки з гнучким стрижнем всередині; кулі різних розмірів, обтягнуті м'якою тканиною. Іграшки повинні постійно лежати на килимку, де повзає малюк; вони повинні бути яскраво пофарбовані (нерозчинними фарбами, без запаху) і бути занадто великими, щоб дитина могла їх проковтнути. Бергти їх не потрібно: вони призначені, щоб їх гризти, гнути і розбирати на частини; можливо, деякі з них і виживуть — найулюбленіші, дорогоцінні скарби, довірені особи та вірні друзі» [12].

31 жовтня у Джипа з'явився брат — Френк Річард. І нічого, що добра, продумана і практично спрямована книжка не була належним чином оцінена читачами. Вона стала посібником по вихованню хоча б власних дітей. Сини Веллса росли і розвивалися в точності по «Створенню людства», і стали хорошими і самодостатніми людьми.

1904 (Г.Дж. Веллсу — 38 років)

Для пасажирів трансатлантичних лайнерів вводиться третій клас, що робить квитки доступнішими і сприяє збільшенню припливу іммігрантів в США. Президент США Теодор Рузвельт виступив з промовою, в якій заявив про право США на військове втручання в справи політично нестабільних країн Західної півкулі. Британські війська окупували Тибет («дипломатична місія» полковника Френсіса Іонхесбенда (3 тисячі солдатів, 9 гармат і кулеметний підрозділ) вступила в столицю Тибету — заборонене місто Лхасу (Далай-лама XIII змушений тікати в Монголію). Російський фізіолог Іван Павлов став лауреатом Нобелівської премії з фізіології і медицині. Учитель фізики з Баку Олександр Лоран запатентував пінний вогнегасник. У США Гелен Келлер закінчила коледж з відзнакою, ставши першою сліпоглухою людиною, яка одержала ступінь бакалавра. Лауреатами Нобелівської премії з літератури стали провансальський поет Фредерік Містраль і іспанський драматург Хосе Ечегарай-і-Ейсагірре. М. Вебер: «Протестантська етика і дух капіталізму». Джеймс Баррі: «Пітер Пен». Дж. Лондон: «Морський вовк».

Вийшов фантастичний роман з сатиричними елементами «Їжа богів», в якому Веллс сміливо і весело використовував педагогічні напрацювання «Створення людства». Обладнуючи дитячу для дітей-гігантів, герої прислухались до його порад: «І книги. Треба приготувати побільше книг, потрібен відповідний розмір, великий шрифт. Тепер питання: які саме книги? Потрібно розвивати уяву дитини. Зрештою, це вінець будь-якої освіти. Вінець — як здорові звички розуму та поведінки — це трон. Відсутність уяви — це повернення до тваринного стану; зіпсована уява — хтивість і боягузтво; але благородна уява — це Бог, який знову ходить по землі. Дитині треба і помріяти, побувати в світі казок, порадіти всяким

забавам і чудесам, — на те і дитинство. Але головним поживком уяві повинно стати саме життя в усьому його чудовому розмаїтті. Нехай дитина дізнається, як люди подорожували, відкривали нові землі і після багатьох подвигів і пригод завоювали весь світ; потрібні розповіді про тварин, розумно написані і відмінно видані книги про звірів, птахів і рослин, про плазунів і комах, про захмарні височини і про таємниці морських глибин; і ще дитина повинна знати історію і географію всіх держав, які коли-небудь існували; потрібно дати їй карти і малюнки, нехай дізнається історію всіх племен, вивчить їхні обряди і звички. І ще дамо їй книги і картини, які розвивають почуття прекрасного; витончені японські гравюри змусять її полюбити принадність птиці, гілки, пелюсток, що обпадають, а художники Заходу навчать цінувати красу чоловіків і жінок, привабливість натюрморту і широчінь пейзажу» [19].

1905 (Г.Дж. Веллсу — 39 років)

Норвегія розірвала особисту унію зі Швецією і проголосила себе самостійною державою. 30 жовтня — видано царський маніфест, який запроваджував громадянські свободи в Російській імперії. У Китаї Цинський уряд скасував традиційну систему імператорських іспитів (невід'ємна частина системи конфуціанської освіти, яка забезпечувала місцевим елітам доступ до державного бюрократичного апарату; проіснувала 1300 років). Американські авіаконструктори брати Райт пролетіли 39 км за 38 хвилин, описуючи кола над льотним полем. З'явився перший інтелектуальний тест, розроблений французькими психологами Альфредом Біне і Теодором Симоном. Нобелівська премія з літератури присуджена польському письменнику Г. Сенкевичу. У Лондоні з'явилися рейсові омнібуси. А. Ейнштейн сформулював спеціальну теорію відносності. Протягом одного сезону в іграх чемпіонату з американського футболу загинули вісімнадцять гравців (президент Теодор Рузвельт попередив, що заборонить цей вид спорту до тих пір, поки спортсмени не відмовляться від жорстоких прийомів гри). Г. Манн: «Учитель Гнус, або Кінець одного тирана».

Опублікована «Сучасна утопія» — публіцистичний твір, який було написано під враженням від поїздки Веллса до Швейцарії з видатним діячем Фабіанського товариства Гремом Воллесом.

За жанром він був чимось середнім між утопічним романом і філософським есе. Одна з перших утопій, заснованих на принципах соціального і технічного прогресу. Головний предмет розгляду — концепція всесвітньої держави.

Звичайно ж, в книзі обговорювалися проблеми школи і виховання. Особливо важливими нам здалися роздуми про суто педагогічну цінність сім'ї: «Існує дві підстави для продовження терміну шлюбу. Перша з них — дітям потрібен дім та індивідуальна турбота про них. Діти є результатом вільного вибору між індивідуумами. Вони ростуть добре тільки в спілкуванні з рідними і тими, хто їм симпатизує, і ніякі методи виховання, засновані на повному ігноруванні індивідуальних особливостей людського характеру, не були такими успішними, як методи виховання в сім'ї. Ні Платон, ні Сократ, які заперечували сім'ю і дім, мабуть, не мали справи з особами дитячого віку» [3].

Вийшов з друку реалістичний роман «Кіппс: історія простої душі». Як і інші побутові романи Веллса, цей також безперечно автобіографічний. Академія, в якій вчиться головний герой — це все та ж Академія містера Морлі: «Заняття в академії різноманітілися в залежності від настрою містера Вудроу. Іноді це була сумна летаргія; роздавали зошити, або «підраховували суми», або оголошували про розгадку великої таємниці бухгалтерського обліку, а діти, закриваючись книгами і зошитами, крадькома базікали один з одним, загадували загадки, грали в кульки, в той час, як містер Вудроу застигав за своїм столом, нічого не помічаючи навколо, втупившись в простір незрячими очима. Обличчя його то зовсім нічого не виражало, то раптом проступало на ньому якесь тупе здивування, немов йому з безжалісною ясністю відкривалася вся безглуздість, весь сором і ганьба його існування.

... В інші години і дні дипломованим фізиком оволодівало бажання діяльності, він піднімав тремтливий клас і за допомогою злих глузувань або стусанів намагався втовкмати їм главу «Початкового курсу французької мови»,

або «Франції і французів», або діалог мандрівника з пралею, або опис оперного театру. Свої пізнання у французькій мові він почерпнув багато років тому в одній приватній англійській школі, і він час від часу освіжав їх тижнями байдикування та безтурботних пригод у Дьєппі. Іноді під час уроку йому приходила на пам'ять якась сумнівна пригода того часу, і він раптом починав сміятися і бурмотіти по-французьки щось вже зовсім не зрозуміле хлопчикам.

Найчастіше він наказував їм зачувати напам'ять нескінченні сторінки з «Поетичного альманаху» і доручав кому-небудь із старших учнів перевіряти всіх інших; не забував він і про читання Біблії, вірш за віршем - це вам не якась там новомодна безбожна школа! - і можна було, вирахувавши, який тобі дістанеться вірш, спокійнісінько базікати з сусідом; а іноді учні читали вголос з короткої «Історії Англії». Крім того, вони проходили, як повідомляв Кіппс дядькові і тітці, силу-силенну, розділів з катехізису. Зачували також тьму географічних назв, і іноді під час спалаху енергії містер Вудроу навіть вимагав, щоб учень знайшов ці назви на карті. А один раз, всього лише один раз, відбувся урок хімії, який привів їх усіх в невимовне збудження: химерні скляні посудини, запах, наче розбили тухле яйце, щось десь кипить і булькає — і раптом з дзвоном луснуло скло, клас наповнився смородом, містер Вудроу чітко вимовив: «О чорт!» — і потім вони із задоволенням обговорювали все це в спальні. З цієї нагоди всю школу з надзвичайною суворістю позбавили прогулянки на годину...» [10].

Смерть матері.

1906 (Г.Дж. Веллсу — 40 років)

Спущений на воду англійський броненосець «Дредноут» («Безстрашний») з потужною бронею і десятьма 305-міліметровими баштовими гарматами. Відкрився Симплонський залізничний тунель довжиною 19,7 км, який з'єднав Італію та Швейцарію через Альпи. Альфред Дрейфус, звинувачений в 1894 в державній зраді і засуджений до довічної каторги на Диявольському острові у Французькій Гвіані, повністю реабілітований і нагороджений орденом Почесного легіону. Ухвалення в Російській імперії закону про введення військово-польових судів (за 1906-1909 військово-польові суди винесли 5000 смертних вироків, 3000

з них виконані). Імператорський указ в Китаї заборонив використання опіуму протягом 10 років. В Англії запатентовано першу кінокамеру. У США розпочала роботу перша радіостанція, що передавала музику, вірші і бесіди. У Великобританії прийнятий закон про шкільні сніданки. В американських університетах широко поширюється практика використання в викладанні діапозитивів. Сельма Лагерлеф: «Чудова подорож маленького Нільса Хольгерссона Швецією».

Перша поїздка в США. Зустріч у Білому домі з президентом Теодором Рузвельтом.

Вихід роману «В дні комети». Публікація нарисів «Майбутнє Америки».

Повідомлення в клубі «Сподвижники» на тему: «Вища стадія освіти — деякі теоретичні роздуми».

1907 (Г.Дж. Веллсу — 41 рік)

У Франції, в підвалі будівлі Паризької Опери, сталася урочиста церемонія закладки «капсул часу» — герметичних ємностей із 24 грамофонними платівками з аудіозаписом голосів знаменитих співаків і музикантів того часу — Ф. Таманьо, Е. Карузо, А. Патті, Ф. Шаляпіна та інших («капсули» було наказано розкрити нащадкам через 100 років, що і було зроблено в 2007). В Австро-Угорщині прийнятий закон, відповідно до якого право голосу отримали всі чоловіки в віці від 24 років. У Лондонському сільськогосподарському коледжі пройшла виставка моделей аеропланів, переможцю якої призначалася перша з численних премій, заснованих газетою «Дейлі Мейл» за авіаційні досягнення. У Великобританії полковник Роберт Баден-Пауелл організував на острові Браунсі перший табір бойскаутів, поклавши початок одному з наймасовіших міжнародних дитячих і юнацьких рухів. На виборах до місцевих органів влади в Англії обираються перші депутати-жінки. Нобелівська премія з літератури присуджена Дж.Р. Кіплінгу. У Філадельфії вперше в світі святкувався День Матері. У морському училищі далекого плавання у Владивостоці введено обов'язкове викладання штучної міжнародної мови «есперанто». Жан Овід Декролі створив в Бельгії «Школу життя через життя» (школа повинна бути поза політикою і надкласовою;

основна мета виховання — до життя, для життя, через життя). В Римі відкрита перша «школа Монтесорі».

Стаття «Щоб не тиснули черевики».

Початок публікації по частинах «Нових світів замість Старих».

1908 (Г.Дж. Веллсу — 42 роки)

У США створено Бюро розслідувань (в 1935 перейменовано в ФБР). Відбулися перші в Великобританії міжнародні змагання повітроплавців (з майданчиків Харлінгем-клубу в Фулхемі (Лондон) в небо піднялося 30 аеростатів, які представляли п'ять європейських країн). У Лондоні над Палатою громад пролетів пілотований суфражисткою дирижабль, з якого були скинуті листівки політичного змісту. У Детройті сходить з конвеєра перший автомобіль «форд» моделі Т. Нобелівська премія з літератури присуджена філософу і есеїсту Р. Ейкену (Німеччина). У Лондоні пройшли IV Олімпійські ігри (представники Великобританії завоювали 56 золотих медалей, США — 23, Швеції — 8, Франції — 5, Німеччини, Угорщини, Канади — по 3). У Великій Британії Королівський Хірургічний коледж дозволив видавати жінкам ліцензії на право працювати зубними хірургами. У Великобританії місіс Елізабет Гаррет Андерсон стала першою в країні жінкою-мером (місто Елденберг). М. Метерлінк: «Синій птах». Дж. Лондон: «Залізна п'ята».

Виходить з Фабіанського товариства

Філософський трактат «Перше і Останнє». Фантастичний роман «Війна в повітрі».

Любовні стосунки з Ембер Рівз.

1909 (Г.Дж. Веллсу — 43 роки)

У Великобританії виплачені перші пенсії по старості. Американський дослідник Роберт Пірі першим досяг Північного Полюса (в дорозі командора супроводжував його слуга — темношкірий Меттью Хенсон; через колір шкіри і соціальне походження роль Хенсона в підкоренні Північного полюса буде визнана тільки в 1945, коли уряд США нагородить його медаллю за видатні заслуги в сфері науки). Британський міністр фінансів Ллойд Джордж представив

свій «народний бюджет» (для збільшення асигнувань на оборону і соціальне забезпечення передбачено введення податків на землевласників і на продаж землі, а також на високі доходи). У Франції прийнятий закон, що надавав жінкам восьмитижневу відпустку у зв'язку з вагітністю та пологами. Нобелівська премія з літератури присуджена С. Лагерлеф (Швеція). У Німеччині жінки отримали право вступати до університетів. У Палестині заснований перший кібуц (сільськогосподарська комуна, що характеризувалася спільністю майна і рівністю в праці та споживанні, з своєрідною системою навчання і виховання дітей). Під Санкт-Петербургом штабс-капітан Олег Пентюхов зі своїм загоном «Бобри» запалив перше скаутське багаття. У Росії до сторіччя з дня народження Ч. Дікенса вийшло повне зібрання творів письменника в 46 томах. В.М. Бехтерев: «Питання виховання у віці першого дитинства».

Вийшов «Тоно-Бенге» — перша і найбільш вдала спроба Веллса в царині «великого роману», або, як він його називав, «роману, який повинен увібрати в себе все життя». «Тоно-Бенге» у багатьох аспектах автобіографічний. Історія сина домоправительки старовинного маєтку, який зумів завоювати собі місце в світі науки, багато в чому схожа на дійсні події з життя письменника. У книзі Веллс знову осмислює шкільні будні свого дитинства: «У нас була одна неоціненна перевага: в нашій школі нехтували духовним розвитком учнів. Ми ставилися один до одного з грубою простотою справжніх дітей природи: лаялися, пустували, билися; ми уявляли себе то червоношкірими індіанцями, то ковбоями, та іншими подібними благородними істотами, але ніколи - юними англійськими джентльменами. Ми не відчували благочестивого хвилювання, почувши гімн «Вперед, воїни Христа», і холодна дубова лава в церкві не пробуджувала в нас під час недільних молитов релігійного завзяття. Пенні, що рідко дзвеніли в наших кишнях, ми витрачали на купівлю заборонених книжок в крамниці однієї сільської старої, на «Англійських юнаків», на сенсаційні копійчані романи, що з'явилися ще до Хаггарда і Стівенсона; вони були недбало видані, кепсько ілюстровані, але від цього не втрачали в наших очах своєї чарівної принади» [31].

Народження дочки Анни Джейн (від Ембер Рівз).

Опублікований роман «Анна Вероніка», присвячений проблемам жіночої емансипації.

1910 (Г.Дж. Веллсу — 44 роки)

Рішенням Соціалістичного Інтернаціоналу (Копенгаген) день 8 березня оголошено Міжнародним жіночим днем. У Києві піднявся в повітря літак, який створив професор Київського політехнічного інституту О.С. Кудашев. Комета Галлея максимально наблизилася до землі. Революція в Португалії, король Мануель II втік до Великобританії. Заснований університет в Гонконзі. Велику популярність здобуло аргентинське танго. У Великобританії організовано рух герл-скаутів, або герл-гайдів, за зразком створених раніше загонів бойскаутів. У Великобританії постановка драми Джона Голсуорсі «Справедливість» викликала хвилю громадського обурення, яка закінчилася виданням парламентського акту, який сприяв поліпшенню утримання арештантів у в'язницях. У США і Великобританії поширилася мода на катання на роликівих ковзанах. На Паризькій авіавиставці продемонстрований перший бойовий літак — біплан «Вуазен» з кулеметом на борту.

Публікація роману «Історія містера Поллі». Ще один з численних творів Веллса про «маленьку людину», в якому досліджувався тип свідомості і простежувався характерний життєвий шлях дрібного буржуа початку ХХ ст. Сам Веллс з таких романів найбільше цінував саме «Історію містера Поллі». Вважається, що це найкращий з гумористичних творів Веллса. Зі своєрідним гумором описані і педагогічні проблеми. Ось що ми дізнаємося про шкільну підготовку головного героя: «Містер Поллі пішов в казенну школу в шість років, а закінчив приватну в чотирнадцять; до цього часу його голова перебувала приблизно в такому ж стані, в якому знаходилися б ваші нутрощі, дорогий читачу, якби вас оперував з приводу апендициту благонаміреним, рішучим, але трохи стомленим і низькооплачуваним помічником м'ясника, якого в самий рішучий момент змінив би клерк-лівша, людина високих принципів, але з поганими звичками. Іншими словами, в голові містера Поллі панував жахливий безлад. Дитяча вразливість, милі дитячі «чому» — все було пошматовано і переплутано;

хірурги під час операції зшили не ті судини і користувалися не тими інструментами, тому містер Поллі до кінця навчання втратив більшу частину своєї природної цікавості до цифр, наук, мов і взагалі до пізнання.

Світ більше не представлявся йому загадковою країною, повною непізнаних чудес, він став для містера Поллі географією та історією — довгим списком складних імен та назв, цифр, висот и довжин, і дат — нудьга невимовна! Релігія, на його думку, була зібранням більш-менш незрозумілих слів, важких для запам'ятовування. Бог був для нього істотою неосяжних розмірів, який мав ту ж природу, що і шкільні вчителі, і істота ця придумували безліч відомих і невідомих правил, що вимагають неухильного дотримання, мала безмежну здатність карати і — що найстрашніше — мала безмежні шпигунські можливості. (Тож, по змозі, він намагався не думати про це невсипуще око).

Він не знав, як пишуться і вимовляються багато слів в нашій милозвучній, але занадто щедрій і головоломній мові, що було особливо сумно, бо містер Поллі любив слова і міг би за інших обставин звернути на користь цю свою любов. Він ніколи не міг сказати, що на що треба перемножити, щоб вийшло шістдесят три: дев'ять на вісім або вісім на сім, — і не уявляв собі, як про це дізнаються. Він був упевнений, що якість малюнка залежить від уміння копіювати. Копіювання наганяло на нього смертельну нудьгу» [20].

Смерть батька.

1911 (Г.Дж. Веллсу — 45 років)

Спущений на воду британський лайнер «Титанік», найбільший пасажирський пароплав світу. З Лувра викрадено «Мону Лізу» Леонардо да Вінчі. Норвезький полярний дослідник Руал Амундсен з чотирма супутниками вперше в історії досяг Південного полюса. На висоті 2430 метрів на вершині гірського хребта над долиною річки Урубамби в Перу американський історик Хайрем Бінгем знайшов «втрачене місто» інків Мачу-Пікчу. Прийнятий у Великобританії акт про парламент позбавив палату лордів права абсолютного вето. Верховний суд США на підставі Закону про антитрестовську діяльність виніс рішення про поділ фірми Джона Рокфеллера «Стандарт Ойл оф Нью-Джерсі» на 34 окремі

компанії. У Великобританії прийнятий «Закон про охорону авторських прав», згідно з яким вони зберігаються 50 років з дня смерті автора. Створена французьким модельєром Полем Пуаре спідниця-штани спричинила цілий скандал (Папа Пій X за цей винахід піддав кутюр'є анафемі). Ф.У. Тейлор: «Основи наукової організації праці». Гілберт Честертон: «Невідання отця Брауна».

Опублікований роман «Новий Макіавеллі». У цьому серйозному творі, присвяченому проблемам усвідомленої перебудови суспільних відносин, знайшлося місце і для спогадів письменника про дитинство. На початку другого розділу з особливою теплотою і ностальгією описані безцінні години і дні, які герой проводив, захоплено граючи на підлозі рідного дому, створюючи і переробляючи, свій іграшковий, але не менш важливий світ, зі своїми радощами і розчаруваннями.

Вийшла перша книга для дітей «Ігри на підлозі». Невелика (трохи більше 70 сторінок), але дуже добра і цікава книга для дітей та їхніх батьків, і дядьків, які, як правило, і дарують найулюбленіші іграшки. Прекрасно ілюстрована — фотографіями, які зробив сам письменник, і малюнками художника Дж.Р. Сінклера.

Книга починалася словами: «Самі веселі кімнатні ігри як для хлопчиків, так і для дівчаток, перш за все вимагають підлоги, і будинок, де її не можуть надати дітям, тим самим уже позбавлений щастя. Добре, якщо підлога вкрита лінолеумом, щоб солдатики і інші фігурки могли стійко триматися па ньому; колір і поверхня підлоги повинні давати можливість робити чіткі позначки крейдою. Кімната повинна бути не прохідна, світла і повна повітря. Але час від часу — на жаль! — її доводиться прибирати, і тоді прощайте, веселі ігри. На такій підлозі можна виконати незліченну кількість самих хитромудрих ігор, не тільки збираючи разом хлопчиків і дівчаток на довгі щасливі години, але закладаючи в них основу для більш великих і натхненних задумів в подальшому житті. Люди завтрашнього дня черпатимуть нові сили з підлоги в дитячій. Я збираюся описати тут деякі з цих ігор і вказати, що потрібно для них. Всі вони

виконані мною разом з моїми синами, і все, що тут ілюстроване, вперше зародилося у нас. Розповідаючи про ці ігри, я сподіваюсь, що ними зацікавляться й інші батьки і матері, і, можливо, все це буде корисним для них (а також для дядьків та подібних до них підвидів людства) у купівлі подарунків для своїх та чужих дітей» [7].

Книга складалася з 4 частин: I. Необхідні іграшки, II. Гра «Чарівні острови», III. Як будувати міста, IV. Підйомні залізниці, мармурові вежі, замки і військові ігри, — але дуже небагато військових ігор.

Як бачимо, ігри були в основному творчими і мирними! Але на закінчення Веллс писав: «Коли-небудь, можливо, я і візьмуся за докладну книгу про військові ігри, буду говорити про битви і походи, про тактику і стратегію. Але зараз я мав намір лише розповісти про звичайні радощі гри на підлозі і пробрати фабрикантів іграшок з метою удосконалення і користі справи. І наскільки мені здається, — мені це вдалося. Якщо кому-небудь з батьків або родичів вдасться, завдяки мені, купити більш розумну іграшку, то життя моє не пройде зовсім безслідно» [7].

Книга багаторазово перевидавалася (останній раз в 2006) і була перекладена на кілька мов.

1912 (Г.Дж. Веллсу — 46 років)

У Китаї династія Цінь відреклася від престолу, монархія скасована. Імміграція неписьменних осіб в США заборонена Конгресом. Швейцарський психолог і педагог Едуард Клапаред заснував в Женеві приватний навчальний заклад — Женевську Академію, або Інститут Жана-Жака Руссо, задуманий ним як центр інноваційних досліджень і практичних розробок у сфері освіти. У 150 кілометрах від о. Ньюфаундленд затонув після зіткнення з айсбергом фешенебельний англійський пароплав «Титанік», який вважався непотоплюваним (число загиблих 1517 осіб). Нобелівська премія з літератури присуджена німецькому драматургу Г. Гауптману. У Великобританії набув чинності «Закон про національний медичне страхування». В журналі «All-Story» почалась публікація другого роману американського письменника Едгара

Берроуза «Тарзан, годованець мавп», який став першим твором про хлопчика, вихованого в Африці мавпами (через два роки пригоди Тарзана вийшли окремою книгою, а згодом було написано ще 23 сиквела). Кількість кінотеатрів в Лондоні досягла 400. У Варшаві Януш Корчак призначений керівником сирітського притулку. Р. Баден-Пауелл (разом з сестрою Агнес Баден-Пауелл): «Як дівчата можуть допомогти зміцнити Імперію».

Переїзд в новий будинок Істон Гліб, Ессекс.

Опублікований роман «Шлюб».

Знайомство з Ребекою Вест.

1913 (Г.Дж. Веллсу — 47 років)

Через Панамський канал пройшло перше судно. На заводах американської автомобільної компанії «Форд Мотор» вперше в світі застосована стандартизація взаємозамінних частин виробів і введений метод конвеєрного складання автомобілів (всього за один рік продуктивність праці піднялася на 40-60%, зросла зарплата робітників (5 доларів на годину у Форда проти 2,34 долари по країні), робочий день скоротився до 8 годин). У газеті «Нью-Йорк Ворлд» вперше опубліковано кросворд-головоломку в його сучасній формі. У Києві над Сирецьким полем П.М. Нестеров вперше в світі виконав на літаку «Ньюпор - 4» фігуру вищого пілотажу — «мертву петлю». Лауреатом Нобелівської премії з літератури став бенгальський поет, письменник і просвітитель Рабіндранат Тагор. У журналі «Білборд» (США) опублікований перший хіт-парад (список з 10 найпопулярніших пісень). Міс Емілі Дункан стала першою жінкою-суддею в Великобританії. На екрани Франції вийшов фільм «Фантомас» режисера Луї Фейада — 54-хвилинна німа перша екранізація пригод зловісного злочинця, якого переслідують інспектор Жюв і журналіст Фандор. Дж.Б. Шоу: «Пігмаліон». З. Фрейд: «Тотем і табу».

Опублікована невелика книга для дітей «Маленькі війни» з підзаголовком: «Гра для хлопчиків до ста п'ятдесяти років і найрозумніших дівчаток, які люблять ті ж ігри і книги, що і хлопчики».

Фактично це був звід правил гри в солдатики. За словами Веллса, ідея гри виникла під час візиту його друга Джерома К. Джерома. Після обіду Джером почав збивати іграшкових солдатів за допомогою іграшкової гармати, і Веллс приєднався, зображуючи противника. Вони вирішили, що з додаванням письмових правил може бути розроблена хороша гра. За кілька місяців багатогодинних баталій за участю дітей і сивочолих чоловіків, які легко впадають в дитинство, були вироблені чіткі і зрозумілі правила, продумані всі необхідні варіанти матеріально-технічного забезпечення і принципи джентельменського ведення бойових дій.

Є щось моторошно символічне в виході книжечки напередодні страшної світової війни. Але немає сумнівів у пацифістських настроях: «Я б хотів закінчити цю книгу одним, нехай, можливо, малоприємним висновком, який може викликати роздратування тих, хто оспівує Велику Війну і рветься взяти в ній участь. Жодного разу в цих малих боях мені не зустрівся жоден військовий, капітан, майор, полковник, генерал або високопоставлений командувач, який би не зіткнувся з труднощами і не заплутався б навіть в цих елементарних правилах ведення війни. Досить зіграти в Малу Війну три-чотири рази, щоб зрозуміти, якою плутаниною може стати Велика війна. Велика війна, сьогодні, я переконаний — не тільки найдорожча гра в світі, але це гра, яка не має меж. Не тільки маси людей, матеріальних засобів, страждань і лих жахливо великі в порівнянні з поставленими цілями, а й наявні у нас голови занадто малі для цієї затії. Це, мені здається, — неминучий пацифістський висновок, до якого Мала війна приводить вас з такою ж неминучістю, як і Велика війна» [11].

1914 (Г.Дж. Веллсу — 48 років)

Перший політ багатомоторного літака «Ілля Муромець» І.І. Сікорського. Перше успішне переливання крові виконано в лікарні в Брюсселі. Початок Першої світової війни, в якій брали участь 38 держав (у війська Антанти мобілізовано 45 мільйонів чоловік, в країнах німецької коаліції — 25 мільйонів). Великобританія послала експедиційний корпус до Франції. Перші канадські частини прибули до Англії. Перший повітряний наліт на Британію, німецький

літак скинув дві бомби на Дувр. У США президент і Конгрес прийняли рішення вважати День матері (8 травня) щорічним святом для всіх урядових установ. У Бельгії введено обов'язкову освіту для дітей з 6 до 12 років. Бертран Рассел: «Наше пізнання зовнішнього світу». Нобелівська премія з літератури не присуджувалася.

Перша поїздка в Росію, яка практично не залишила слідів в публіцистиці і листуванні Веллса.

Народження сина Ентоні (від Ребекки Вест).

Публікація романів «Звільнений світ» і «Дружина сера Айзека Хармана».

Стаття «Війна, що покладе край війнам». Зайняв патріотичну позицію, співпрацював з пропагандистським відомством.

Купив свій перший автомобіль.

Відправив синів вчитися в школу в Оундлі, де директором був педагог-новатор Ф.У. Сандерсон.

Стаття «Про необхідність вивчати російську мову в англійських школах».

1915 (Г.Дж. Веллсу — 49 років)

Німецьке командування вперше в історії застосувало хімічну зброю, випустивши отруйний газ хлор на позиції британців під Іпром (отруєно 15 тисяч осіб, третина з яких померли). Німецький підводний човен «U-20» атакував британський пасажирський пароплав «Лузітанія» (загинули 1 198 осіб). Перший повітряний наліт на Лондон здійснив цепелін LZ-38 (скинуто 1360 кілограмів бомб; сім чоловік було вбито, 14 поранено). Адвокат Сесіл Чабб придбав на аукціоні ділянку на плато Солсбері за 6 600 фунтів (в 1918 він подарував ділянку з незвичайним нагромадженням каменів в суспільну власність; рік по тому тодішній прем'єр-міністр Великобританії Девід Ллойд Джордж дарував Чаббу титул сера і Першого барона Стоунхенджа, назавжди звільнивши його від сплати податків). США надали Англії і Франції позику в 500 мільйонів доларів. У Петрограді пройшов 1-й з'їзд російських скаутів, організації яких діяли в 140 містах. Нобелівська премія з літератури присуджена французькому письменникові Р. Роллану. Чарлі Чаплін у фільмі «Бродяга» створив образ

привабливої маленької людини з характерними вусиками, в мішкуватому костюмі, капелюсі-казанку, величезних черевиках і тростиною в руці. Т. Драйзер: «Геній». У.С. Моем: «Тягар пристрастей людських».

Публікація повісті про кілька днів з життя підлітка — «Білбі» і філософського роману «Бун».

1916 (Г.Дж. Веллсу — 50 років)

Англіїці на річці Соммі вперше в історії застосували танки. «Великоднє повстання» в Ірландії проти британського панування. Завдяки зусиллям Маргарет Сенгер, лідера руху за встановлення контролю над народжуваністю, в Нью-Йорку відкрита перша гінекологічна клініка. Німці насильно вивезли на роботи до Німеччини 60 тисяч бельгійців. Англійський археолог і письменник Т. Лоуренс (Лоуренс Аравійський), агент британського Арабського бюро в Каїрі, організував успішне повстання арабів проти Османської імперії. У ряді країн (Німеччини, Великобританії та ін.) з метою економії електроенергії вперше введено літній час. У Великобританії зроблена спроба заборонити використання музики німецьких композиторів, яка закінчилася безрезультатно. Англійський філософ Бертран Рассел видав листівку «Два роки важкої праці для тих, хто не відмовляються коритися велінням совісті», в якій виступив на захист права людини відмовитися від військової повинності з політичних або релігійних мотивів (в результаті судових розглядів Рассела оштрафували на 100 фунтів стерлінгів, конфіскували бібліотеку і не дозволили поїхати в США для читання лекцій). Дж. Дьюї: «Демократія і освіта». Дж. Джойс: «Портрет художника в юності».

Публікація по частинах в «Таймс» «Елементів реконструкції».

Поїздка на фронти Франції, Італії та Німеччини, враження від побаченого посилили пацифістські настрої Веллса і знайшли відображення в статті «Війна і Майбутнє».

Надрукований один з найпопулярніших романів у Великобританії і Австралії військового часу — «Містер Брітлінг п'є чашу до дна». «Без сумніву, це найкраща, найбільш смілива, правдива і гуманна книга, написана в Європі, під час цієї проклятої війни! — писав Горький Веллсу — Я впевнений, що згодом,

коли ми станемо знову більш людяними, Англія пишатиметься, що перший голос протесту, та ще такого енергійного протесту проти жорстокостей війни пролунав в Англії, і всі чесні й інтелігентні люди будуть з вдячністю вимовляти Ваше ім'я».

Стаття в «Дейлі Кронікл» «Як викладати російську мову».

1917 (Г.Дж. Веллсу — 51 рік)

Німеччина оголосила необмежену підводну війну (в лютому-квітні потоплено понад 1000 торгових суден союзників і нейтральних країн). У Російській імперії почалася революція. 19 березня в Києві відбулася 100-тисячна демонстрація під гаслами: «Автономію Україні», «Вільна Україна у вільній Росії», «Хай живе вільна Україна з гетьманом на чолі». Оголошення США війни Німеччині. 7 листопада Українська Центральна Рада виступила з III Універсалом, що проголосив утворення Української народної Республіки (УНР). Антивоєнні демонстрації робітників у Франції. 26 грудня більшовики утворили в Харкові уряд на противагу Раді в Києві. Король Великобританії Георг V видав указ про вилучення всіх німецьких титулів з імен членів королівської сім'ї (Королівська династія, що раніше іменувалася Сакс-Кобург-Готською, стала Віндзорською). У Монреалі (Канада) створена Національна хокейна ліга. Р. Штайнер: «Про загадки душі».

Стаття «Справа проти класичних мов» в «Фортнайтлі Ревю». Лист в «Нейчур», в якому Веллс запропонував викладати російську мову замість давньогрецької.

Лекція, присвячена трьохсотріччю з дня смерті Шекспіра.

Міністерство військового спорядження опублікувало офіційний звіт про проект Г.Дж. Веллса «Портативна і складна канатна дорога для доставки боєприпасів».

Активно пропагував Лігу Націй.

1918 (Г.Дж. Веллсу — 52 роки)

Послання президента США Вільсона конгресу Сполучених Штатів, що містило «14 пунктів» про умови миру (включаючи принципи національного самовизначення, вільної торгівлі, відкритої дипломатії і створення Ліги Націй).

Останній наліт німецьких дирижаблів, що закінчився людськими жертвами (всього під час першої світової війни в результаті 51 нальоту цепелінів на Великобританію було скинуто 199 тонн бомб, які вбили 557 осіб і скалічили багато більше). На початок літа до Франції прибуло близько 1 мільйона американських солдатів. У Єкатеринбурзі розстріляні останній російський імператор Микола II, члени його сім'ї, лікар Боткін, кухар Харитонов, лакей Трупп і покоївка Демидова. На загальних виборах у Великобританії в голосуванні вперше взяли участь жінки старше 30 років, для чоловіків віковий ценз знижений до 21 року (завдяки новим виборчим законам кількість громадян, які володіли правом голосу, зростає втричі). Під час Першої світової війни загинуло близько 10 мільйонів чоловік, близько 20 мільйонів отримали каліцтва. В Англії прийнятий закон про освіту, який зробив середню освіту обов'язковою до 14-річного віку і поклав підтримку середніх шкіл на державу. Світові масштаби прийняла епідемія грипу («іспанка»), число загиблих досягло 20 мільйонів чоловік (до 1919). За пацифістські публікації математика і філософа Бертрана Рассела ув'язнено строком на 6 місяців (арештант під № 2917 багато читав і навіть написав «Вступ до філософії математики»). О. Шпенглер: «Занепад Європи».

Опублікований «Четвертий рік» — збірник раніше надрукованих нарисів Веллса, присвячених проблемі встановлення міцного миру, коли закінчиться Перша світова війна. В основному він присвячений планам створення Ліги Націй і обговоренню післявоєнної політики. У заключному есе тому Веллс закликав інтелектуалів і вчителів брати участь в «найбільшій пропаганді», щоб зробити можливим «цей новий світ демократії і Лігу Вільних Народів, яких всі розумні люди очікують». «Це загальне удушення кращого інтелекту світу, — писав Веллс, — і його можливе звільнення для вираження і влади, як мені здається, є основною проблемою, що лежить в основі всіх нинішніх бід людства. Ми не можемо сподіватися на краще, поки всюди дурні і вискочки тримають важелі, які дозволяють вбивати, ув'язнювати, затикати рот і морити голодом. Ми не можемо жити із брехливим урядом, і ми не можемо жити із урядом натовпу; ми повинні мати правильний уряд. У інтелектуальних людей світу є обов'язок співпраці,

яким вони занадто довго нехтували. Модернізація політичних інститутів, дослідження цих інститутів до тих пір, поки ми не розробимо і не досягнемо найкращих і ефективних методів, за допомогою яких все співтовариство людства може працювати разом під керівництвом обраних ним умів, є спільним обов'язком кожного, у кого є мізки» [8].

Вийшов роман про освіту — «Джоанна і Пітер». У своїй книзі про Веллса Євген Замятін писав, що у всякому своєму романі Веллс вибирає один який-небудь бастион в фортеці старого світу і на цей бастион веде головну атаку. В цей раз, бастион — сучасна англійська школа, вся постановка виховання в Англії, і цьому питанню відведено цілі розділи.

Замятін вважав книгу «самим сьогоднішнім з усіх романів Веллса». Але, крім актуальності, він зазначив і високий художній рівень. Багатослівні педагогічні побудови «Створення людства» чудесним чином трансформувалися в захоплююче читання. Не можемо, не відтворити фрагмент, в якому мова йде про перші дитячі враження Пітера: «Теорія ідеалів відіграла майже таку ж важливу роль у ранній філософії Пітера, як і у філософії Платона. Але Пітер не називав їх «ідеалами», він називав їх «іграшками». Іграшки були спрощеними сутностями речей, чистими, досконалими та керованими. Справжні Речі були клопітними, неконтрольованими, надмірно складними та здебільшого непіддатливими. Наприклад, «Справжній потяг» був жалюгідною, величезною, незграбною, обмеженою штуквиною, яка була змушена їхати до Ред-Гілл, Кройдона чи Лондона, повна нудних, непотрібних незнайомців, які зазвичай надійно сиділи біля вікна, з якими взагалі нічого задовільно вдіяти не можна було. Іграшковий поїзд був твоїм власним; він возив тебе куди завгодно, до Країни Фей, чи Росії, чи куди завгодно, у будь-якому темпі, який ти обираєш. Потім була гарненька ганчіркова лялька на ім'я «Полісмен», у якої був комічний, майже сяючий червоний ніс, і вічна посмішка; можна було вдарити нею Джоан, змусити її верещати, і все ж бути певним, що це не завдасть їй шкоди з точки зору закону; яким же нікчемним був той величезний безформний шматок істоти з блідим, байдужим обличчям і підозрою в погляді, якого ми бачили з поїзда в Катерхемі!

Ніхто не міг би підняти його за ногу та помахати ним; а якби ви змусили його почуватися незручно, замість того, щоб просто не звертати уваги та продовжувати посміхатися, він, мабуть, розсердився б і захотів помститися» [9].

Роман був добре прийнятий. Вірджинія Вулф вважала, що він занадто дидактичний, щоб бути успішним як роман. Тим не менш, вона відзначала «спадкоємність і життєвість» і високо оцінила здатність Веллса «представляти весь світ». Томас Гарді похвалив книгу і вечорами читав її вголос своїй дружині.

1919 (Г.Дж. Веллсу — 53 роки)

У Веймарі утворена школа мистецтв Баухаус (нім. Bauhaus, Hochschule für Bau und Gestaltung - Вища школа будівництва і художнього конструювання), що заклала новий напрямок в архітектурі (багато принципів, які визначали зовнішній вигляд архітектури, повсюдне вживання класичних ордерів були поставлені під сумнів: надмірність прикрас не відповідала технічним реаліям, і, відкинувши орнаментику, архітектори переломили багатовікову традицію, запропонувавши «функціоналізм» — те, що утилітарно, зручно, те і красиво). У США в ході кампанії проти анархістів і синдикалістів агенти Генерального прокурора А. Палмера заарештували 249 осіб, включаючи відомих радикальних активістів Емму Голдман і Олександра Беркмана, посадили їх на пароплав і відправили в Радянську Росію (пароплав «Бьюфорд» преса охрестила «радянським ковчем»). Британський фізик Ернест Резерфорд відкрив штучну ядерну реакцію і протон. Депутати британського парламенту від Шинн Фейн зібралися в Дубліні на Конституційну асамблею і проголосили Ірландську Республіку. Конгресом США прийнята 18-а поправка до конституції, яка забороняла виробництво, перевезення і продаж спиртних напоїв («сухий закон»). У Мілані Беніто Муссоліні створив фашистський рух «Бойовий союз». «Різанина в Амрітсарі», Північна Індія (підрозділи британської армії відкрили вогонь по натовпу, 379 людей загинули і понад 1200 отримали поранення). Кінець Першої світової війни: в Дзеркальному залі Версальського палацу німецькими делегатами був підписаний договір про мир (Німеччина втратила близько 13 відсотків своєї території, зокрема всі заморські колонії, армія була сильно скорочена, а все озброєння, включаючи

військово-морський флот, було конфісковано. Суми, які хотіли отримати від Німеччини союзники, далеко перевершували можливості країни). 31 серпня Р. Штайнер відкрив в Штутгарті для дітей робітників фабрики «Вальдорф-Асторія» (звідси назва «вальдорфські школи») першу вільну антропософську школу. Нобелівську премію з літератури одержав швейцарський поет Карл Шпіттелер — «За незрівнянний епос «Олімпійська весна».

Стаття «Історія — одна на всіх».

Опубліковано роман-трактат «Невгасимий вогонь». З присвятою: «Всім англійським шкільним вчителям і вчителькам і кожному вчителю в світі». Аrenoю боротьби між Богом і сатаною стає душа англійського вчителя Хаса, який повторює шлях біблійного Йова. Страждання не зробили Хаса жорстоким, віра його залишається твердою, і сатана знову осоромлений ... В уста головного героя Веллс вклав своє розуміння ролі вчителя: «У чому завдання вихователя в світі? — продовжував він. — Це найвеличніше з усіх людських завдань. Він повинен плекати в людських душах свідомість людяності, божественної суті людини. Що таке людина, що не здобула освіти? При своєму народженні людина подібна тварині. Вона жадібний егоїст з ненаситними прагненнями, вона вся у владі пристрастей і страхів. Все її цікавить лише остільки, оскільки має відношення до неї самої. Навіть любов у неї пов'язана з розрахунком, але всі її зусилля марні, тому що на неї чекає смерть. І тільки ми, вчителі, можемо підняти її вище турбот тільки про себе саму. Тільки ми, вчителі, можемо ввести її в більш широке коло ідей, в якому вона, нарешті, зовсім забуде про себе і свої дрібні особисті цілі. Ми можемо відкрити їй очі на минуле, на майбутнє і на безсмертя людського начала. Таким чином, тільки при нашому посередництві і тільки через нас вона звільняється від смерті і нікчемності. Людина, що не здобула освіти, обмежена собою, самотня у своїх прагненнях і своїй долі, як тварина. Освічена людина виходить з цієї вузької в'язниці особистого існування, і стає причетною до невмирущого життя, яке почалася невідомо коли, і росте вгору, за межі величі зіркових просторів ... » [28].

Напружено працює над «Нарисами Історії», залучаючи значну кількість експертів. У листопаді виходить перша з 24 частин, які друкувалися раз в два тижні (до листопада 1920).

1920 (Г.Дж. Веллсу — 54 роки)

Жанна д'Арк зарахована католицькою церквою до святих. США оголошують про встановлення ембарго на торгівлю з РФСР. Евакуація Російської армії та цивільних біженців на кораблях Чорноморського флоту з Севастополя в Константинополь (загальна чисельність тих, хто залишив Крим склала близько 150 тисяч чоловік). Масові розстріли військовополонених російських офіцерів в Криму. Сенат США голосує проти приєднання країни до Ліги Націй. Ратифіковано 19-у поправку до Конституції США, яка надала право голосувати жінкам. У Нью-Йорку, на Волл-Стріт, в результаті вибуху бомби біля 30 чоловік гинуть і 200 отримують каліцтва. На змаганнях в англійському місті Уорсоле Арнолд Бредлі демонструє феноменальну швидкість стенографування мови: за п'ять хвилин він, користуючись системою Слоуна-Дюплуайе, записав — без єдиної помилки! — 1 545 слів, тобто розвинув швидкість запису 309 слів за хвилину. Б. Рассел в складі делегації лейбористів відвідав Радянську Росію. Нобелівська премія з літератури присуджена норвезькому письменнику К. Гамсуну. Англійський письменник Девід Герберт Лоуренс, після безуспішних спроб знайти видавця для свого роману «Закохані жінки» в Великобританії, опублікував його за свій рахунок в Нью-Йорку.

Вийшли окремою книгою «Нариси Історії». Успіх був несподіваним і приголомшливим. Загальні продажі за короткий час склали більше 2 мільйонів примірників. Книга стала глобальним бестселером — її практично відразу переклали на десять мов. Книга багаторазово перевидавалася, останній раз в 1971.

Цікаво, що і сам Веллс не очікував такої реакції читачів. У трактаті «Праця, багатство і щастя людства» він писав, що «ліг спати, так би мовити, освітнім реформатором, а прокинувся самим читаним письменником».

Чому ж такою необхідною стала книга обсягом в 1324 сторінки (в двох томах)? По-перше, історія людства розглядалася в ній у зв'язку із зародженням і еволюційним розвитком життя на Землі, перші п'ятдесят сторінок вийшли під назвою «Життя до появи людини». По-друге, історія викладалася по-новому, без перебільшеної уваги до битв, королів і героїв. Веллс не був прихильником теорії про вирішальну роль особистості в історії. Цезар і Наполеон для нього не були рушіями історії, в якій навряд чи щось пішло іншим шляхом, якби вони і зовсім не народилися. Для Веллса історія людства — це історія ідей. По-третє, такої книги, масштабної за задумом і фактичним матеріалом, ще не було. Завданням було – показати загальну, пов'язану і залежну історію всіх народів, у яких спільний дім на планеті і одна доля. По-четверте, книга була добре і рясно ілюстрована, забезпечена багатьма діаграмами і докладними картами. І по-п'яте, звичайно ж, вона була талановито написана і читалася як захоплююча повість.

Успіх книги пояснювався і тим, що з'явився новий читач. Після страшної світової війни багато людей задавалися питанням про причини того, що сталося, і в залишках своїх шкільних знань про історію окремих народів і періодів не могли знайти відповідь. Смілива, нова інтерпретація історичних фактів, комплексний їх розгляд і талановите звернення до розуму читача відповідали потребі.

«Нариси Історії» містять і значний масив висновків, пов'язаних з теорією і історією педагогіки. Так, розмірковуючи про правління імператора династії Великих Моголів Акбара, Веллс писав: «Акбар, як і всі люди, великі або незначні, жив в обмеженнях свого часу і його уявлень. Йому, туркоману, що правив в Індії, невідомо було багато з того, чого Європа болісно вчилася на протязі тисячі років. Він не знав нічого про зростання народної самосвідомості в Європі і майже нічого або дуже мало — про широкі просвітницькі можливості, які стали реальністю на Заході завдяки наполегливими зусиллями церкви. Для цього знадобилося б щось більше, ніж епізодичні бесіди і дискусії з християнським місіонером. Іслам, в якому він був вихований, і його природний геній допомогли йому з усією ясністю усвідомити, що велика нація Індії може бути зцементована лише загальними уявленнями на релігійному ґрунті. Але

знання того, як подібна солідарність може бути створена і підтримана повсюдними школами, дешевими книгами і системою університетів, одночасно організованою та вільною для мислення, до якої навіть деякі сучасні держави тільки намагаються свій шлях, було абсолютно неможливо для нього, як і знання про пароплави і літаки. ... Основний фактор в організації життєздатної держави, — і світ починає поступово розуміти це, — система освіти» [23].

Вельми сучасні роздуми про управління державою в Римі та Афінах: «Але до XIII ст. вже з'явилися перші натяки на ідеал уряду, якому ще належить втілитися в життя, — сучасний ідеал, ідеал всесвітнього освітнього уряду, в якому проста людина не є ні рабом абсолютного монарха, ні держави, керованої демагогами, а є поінформованим, натхненним членом суспільства, що володіє голосом. Саме на слові «освітній» слід зробити акцент, а також на ідеї, що інформація має передувати голосуванню. Саме в практичному розумінні ідеї, що освіта — це колективна функція, а не індивідуальна справа, і полягає відмінність по суті між «сучасною державою» і її попередниками.

Сучасний громадянин — люди починають розуміти це — повинен бути поінформований, перш ніж будуть питати його думку. Перш ніж голосувати, він повинен заслухати докази; перш ніж приймати рішення, він повинен знати. Не встановлення виборчих дільниць, а створення шкіл та забезпечення загального доступу до літератури, знань і новин відкриває шлях від рабства та плутанини до держави добровільної співпраці, яка є сучасним ідеалом.

Самі по собі голоси нічого не варті. Люди мали право голосу в Італії за часів Гракхів. Їхні голоси їм не допомогли. Для неосвіченої людини мати право голосу — марна і небезпечна річ. Ідеальне суспільство, до якого ми рухаємося, — це не просто суспільство волі, це *суспільство знання і волі*, що замінило собою *суспільство віри і слухняності*. Освіта — посередник в об'єднанні кочового духу свободи та самостійності із співпрацею, багатством і безпекою цивілізації» (23).

Формулюючи концепцію всесвітнього держави, Веллс намагався заглянути в майбутнє освіти, і ми сьогодні можемо переконатися в його прозорливості, погодившись, що підняті їм теми обговорюють на конференціях в XXI столітті:

«Ця всесвітня держава буде ґрунтуватися на загальній освіті, масштаб організації, проникнення і якість якої перевершать весь попередній досвід. Освіту здобуде все людство, а не тільки окремі класи і народи. Більшість батьків будуть володіти технологією навчання. Крім батьківських обов'язків, десята чи навіть більша частина дорослого населення буде, в якийсь період свого життя, співробітниками всесвітньої освітньої організації. І процес освіти, відповідно до майбутніх потреб, буде тривати все життя; він не припиниться в якомусь певному віці. Просто з віком чоловіки і жінки будуть займатися самоосвітою і ставати індивідуальними учнями і вчителями один одного» [23].

І майже в кінці книги написані слова, які афористично висловили сутність дуже багатьох процесів: «Людська історія все більше нагадує гонку між освітою і катастрофою» [23].

Друга поїздка в Росію, зустріч з Леніним. Відвідування двох шкіл і приймальника-розподільника для безпритульних. Знайомство з М.І. Бенкендорф. Книга «Росія в імлі».

1921 (Г.Дж. Веллеу — 55 років)

Канадський фізіолог Фредерік Грант Бантінг відкрив гормон інсулін, за що отримав в 1923 Нобелівську премію. Торгова угода між РФСР і Великобританією. Перше використання авіації для боротьби з комахами-шкідниками, американський льотчик Джон Макреді заплив хімікатами шість акрів лісу, уражених гусеницями. Американський президент Воррен Гардінг заборонив лікарям прописувати пиво, усунувши лазівку в «сухому законі». Британський уряд і представники нижньої палати ірландського парламенту підписали британо-ірландський Договір про надання незалежності південній частині Ірландії зі статусом британського домініону. У Фінляндії введено обов'язкове шкільне навчання. Англійський педагог Олександр Нілл заснував школу «Саммерхілл» (він був переконаний, що діти вчать краще, коли вони не зобов'язані відвідувати заняття; в школі також були введені принципи демократії з регулярними зібраннями для визначення правил школи, де учні мали таке ж право голосу, як і вчителі). Р. Тагор на базі своєї школи в Шантінікетоні відкрив

міжнародний університет «Вішвабхараті». У Великобританії письменник Джон Голсуорсі заснував міжнародний Пен-клуб. Ярослав Гашек: «Пригоди бравого солдата Швейка під час світової війни».

Перший раз номінований на Нобелівську премію з літератури. Всього номінувався чотири рази — в 1921, 1932, 1935 і 1946 роках. Його кандидатуру відкинули через надмірну популярність. Але потрапив в хорошу компанію — премію не отримали свого часу Лев Толстой (номінувався дев'ятнадцять разів), Марк Твен (був номінований дев'ять разів), Володимир Набоков (був номінований десять разів), Хорхе Луїс Борхес (був номінований десять разів) і ін.

Вийшов «Порятунок цивілізації» (цикл лекцій для нереалізованого через епідемію грипу турне в США). Називаючи сучасну йому епоху кризовою і переломною, підкреслюючи, що необхідно винести уроки з трагічного досвіду Першої світової війни, що продемонструвала досконалість технічних засобів винищення, їх здатність в перспективі знищити цивілізацію, Веллс писав про необхідність об'єднання людства і створення всесвітньої держави з єдиним законодавством і управлінням, економічною і фінансовою системою, загальною освітньою системою, поштовим і транспортним сполученням.

Важливу роль при створенні світової держави Веллс відводив вихованню та освіті: «Раз для людини — єдиний шлях порятунку від самознищення — організація світової спільноти, то в рівень цієї ідеї має бути підняте і розширене викладання в школах усього світу. Необхідна передумова для політичної перебудови світу — реформа і еволюція виховання і освіти в світовому масштабі. Вони повинні передувати перебудові і супроводжувати її. Те й інше має йти рука об руку. Окремо вони безсилі» [25].

Веллс писав про необхідність розробки нової етики, для чого пропонував створити Біблію цивілізації, яка розкриє сучасній людині ту картину історії землі і всесвіту, до якої прийшла сучасна наука, покаже їй панораму історії людства і увінчається проектом майбутніх доль землі. Веллс підкреслив, що запозичив цю ідею у видатного педагога Яна Амоса Коменського.

Опублікував лист в «Нью-Йорк Таймс», «Дейлі Геральд» і «Ізвестіях» із закликом про допомогу страждаючим від голоду в регіонах Росії.

Поїздка в США для участі у Вашингтонській конференції з роззброєння.

Стаття «Викладання історії по-новому» в «Фортнайтлі Ревю».

1922 (Г.Дж. Веллсу — 56 років)

З РФСР вислані за кордон видатні діячі науки і культури (близько 200 чоловік). У Великобританії безробітні пройшли «голодним маршем» з Глазго (Шотландія) на Лондон. Заснована Британська радіомовна корпорація (Бі-Бі-Сі). Король Італії після «походу на Рим» «чорносорочечників» Муссоліні призначив його главою уряду. Англієць Говард Картер знайшов гробницю фараона Тутанхамона, єдину з відомих давньоєгипетських гробниць, яка не зазнала розграбування. У Нью-Йорку подружжя-ентузіастки Девітт Уоллес і Лайла Ачесон почали випускати журнал «Рідерз Дайджест» (наклад зріс з 1,5 тис. примірників в 1922 до 200 тис. в 1929, а в середині 1990-х становив 27 млн. екземплярів (по всьому світу). Нобелівську премію миру присуджено Фрітьофу Нансену, Верховному комісару Ліги Націй у справах військовополонених, одному з організаторів допомоги голодуючим Поволжя. У Великобританії число абонентів в телефонному довіднику перевищило 1 мільйон. Дж. Джойс: «Улісс». Р. Роллан: «Зачарована душа».

Опублікована «Коротка історія світу». Книга багато в чому базувалася на попередній роботі Веллса «Нариси Історії» і узагальнювала наукові знання свого часу про історію Землі і життя. Книга закінчувалася підсумками Першої світової війни, голодом в Росії 1921 року і Лігою Націй в 1922 році.

Безуспішно балотувався в Парламент від Лондонського університету як офіційний кандидат від Лейбористської партії.

1923 (Г.Дж. Веллсу — 57 років)

У Женеві підписано конвенцію про припинення обігу порновидань і торгівлі ними (з конвенції вийшли Данія (1968), Німеччина (1974), Нідерланди (1986). Перший планетарій відкрито в Німецькому музеї в Мюнхені. Курс німецької марки впав до позначки в 4,2 мільярда марок за долар. У Туреччині

прийнята поправка до конституції про введення республіки, президентом обрано Ататюрка («Батька турків») — Мустафу Кемалю. У Сан-Франциско (США) відкрився перший супермаркет. «Пивний путч» у Мюнхені (суд засудив Гітлера до 5 років ув'язнення, з яких він відсидів 9 місяців, займаючись написанням книги «Майн кампф»). У США почав виходити щотижневий журнал «Тайм». В СРСР заборонений скаутизм. Януш Корчак: «Король Матіуш І». Жан Піаже: «Мова і мислення дитини».

Опублікований науково-фантастичний роман Герберта Веллса «Люди як боги» — про цивілізацію людей на планеті «Утопія» в паралельному світі, куди випадково потрапляють кілька англійців. Показано соціальний устрій і технологічні досягнення людей, які збудували в Утопії ноократичне суспільство, де влада належить інтелектуальній еліті (ноократам), яка керує на основі наукових знань, раціонального мислення та науково-технічного прогресу.

Про те як здійснюються освіта і виховання, землянам розповів один з утопійських «координаторів освіти»: «Кожну дитину в Утопії навчають в повну міру її здібностей, а потім доручають їй роботу, відповідну її схильностям і можливостям. Вона народжується в найсприятливіших умовах. Вона народжується від здорових батьків — після того, як її мати вирішить мати дитину і достатньо підготується до цього. Вона зростає в абсолютно здорових умовах; її природна потреба грати і допитливість задовольняються відповідно до найтонших методів виховання; її руки, очі і тіло отримують все необхідне для тренування і нормального розвитку; вона вчиться малювати, писати і висловлювати свої думки, користуючись для цього безліччю найрізноманітніших символів. Доброта та ввічливість виховуються самі собою — адже всі навколо добрі і ввічливі. Особлива увага приділяється розвитку дитячої уяви. Дитина знайомиться з дивовижною історією свого світу і людського роду: вона дізнається, як боролася і бореться людина, щоб подолати свою початкову тваринну вузькість і егоїзм, і домогтися повної влади над своєю внутрішньою сутністю, яку вона ще тільки-тільки починає прозрівати крізь густе покривало невідання. Всі її бажання облагороджуються. Поезія, приклад і любов тих, хто її

оточує, вчать її в любові забувати про себе заради іншого; її чуттєва пристрась, таким чином, стає зброєю проти її егоїзму, її цікавість перетворюється в одержимість наукою, її войовничість направляє проти порушення розумного порядку, її гордість і самолюбство втілюються в прагнення зробити почесний внесок в загальні досягнення. Вона вибирає роботу, яка їй подобається, і сама вирішує, чим їй займатися.

Якщо індивід ледачий, це не страшно, тому що утопійського достатку вистачить на всіх, але така людина не знайде собі пари, у неї не буде дітей, тому що жоден юнак, жодна дівчина в Утопії не люблять того, хто позбавлений енергії і не хоче ні в чому відзначитися. Утопійська любов спирається на гордість за друга чи подругу. І в Утопії немає ні паразитичного «світського суспільства» багатіїв, ні ігор і видовищ, розрахованих на розвагу нероб. Для ледарів в ній взагалі нічого немає. Це дуже приємний світ для тих, хто час від часу відпочиває від роботи, але не для тих, хто взагалі нічого не бажає робити.

Уже кілька століть назад Утопійська наука навчилася керувати спадковістю, і мало не кожен з нині живущих утопійців належить до типу, який в далекому минулому іменувався діяльним і творчим. В Утопії майже немає малоздібних людей, а недоумкуваті відсутні зовсім; ледарі, люди, схильні до апатії або наділені слабкою уявою, поступово вимерли; меланхолійний тип вже давно забутий; злісні і заздрісні характери вже в значній мірі зникли. У переважній більшості утопійці енергійні, ініціативні, винахідливі, сприйнятливі і доброзичливі.

— І у вас немає навіть парламенту? — запитав містер Берлі, який ніяк не міг з цим змиритися.

Ні, в Утопії немає ні парламенту, ні політики, ні приватного багатства, ні комерційної конкуренції, ні поліції, ні тюрем, ні божевільних, ні недоумкуватих, ні виродків. А всього цього немає тому, що в Утопії є школи і вчителі, які в повній мірі забезпечують головне завдання будь-якої школи і будь-якого вчителя. Політика, комерція і конкуренція — це форми пристосування до життя суспільства, ще дуже далекого від досконалості. Утопія відмовилася від них вже

тисячоліття тому. Дорослим утопійцям не потрібен ні контроль, ні уряд, тому що їхня поведінка в достатній мірі контролюється і управляється правилами, засвоєними в дитинстві і ранній юності.

Лев сказав: «Наша освіта — це наш уряд» [13].

Брав участь у виборах на посаду ректора університету Глазго, але зазнав поразки.

Лекція для вчителів «Про викладання історії».

Друга спроба участі в парламентських виборах — невдача.

1924 (Г.Дж. Веллсу — 58 років)

Великобританія визнала СРСР. Американський Конгрес надав громадянство всім американським індіанцям. У Парижі пройшли VIII Олімпійські ігри. У США прийнятий закон, згідно з яким максимальне число іммігрантів з Європи не повинно перевищувати 164 тисячі осіб на рік. У Данії вперше в світі жінка отримала пост міністра — Ніна Банг стала міністром освіти. В Австралії прийнято закон, згідно з яким в голосуванні зобов'язані брати участь всі громадяни, які мають право голосу. У США при розгляді «справи штату Орегон» Верховний суд країни постановив, що влада штату не може примушувати дітей шкільного віку відвідувати школу. У Нью-Йорку Колумбійський університет організував радіотрансляцію науково-популярних програм (населення США в той час володіло 2 мільйонами радіоприймачів). Є.І. Замятін: «Ми». К.І. Чуковський: «Муха-цокотуха».

Опублікований роман «Сон». Далеке майбутнє. 40-е століття. Група молоді вирушає на прогулянку в гори, і там один з молодих людей несподівано, дивним чином засинає. Довгий час його не вдається привести до тями, а коли, нарешті, він прокинувся, виявилось, що за час безпам'ятства йому привидівся незвичайний, фантастичний сон про життя в 20-м столітті. І ось що розповів цей мандрівник у часі своїм супутникам про релігійне виховання в ті далекі часи: «Після обіду — або недільна школа, або «дитяча служба». Утрох, на цей раз вже без батьківського нагляду, ми брели до будівлі школи або знову до церкви, щоб удосконалювати свої пізнання в тонкощах нашої віри. У недільній школі нас

чекали малоосвічені, невідготовлені люди: волосатий глухий старий по імені Спенділоу і інші; по буднях один з них був продавцем в магазині, інший — клерком з аукціону ... Нас збирали в класах і починали просторікувати про неоднозначне життя-буття і діяння короля ізраїльського Давида, про Авраама, Ісаака і Якова, про непристойну поведінку цариці Єзавелі і тому подібних матеріях. І ми співали в унісон нескладні гімни.

Часом наші наставники говорили про Вчителя Людства, але не розуміли, по суті, про що говорять; вони розповідали про нього, як про спритного фокусника, який робив чудеса і міг влаштувати людині втечу з могили. Так, за їхніми словами, були врятовані і ми, всупереч очевидному факту, що ні про який порятунок, стосовно до нас, не могло бути й мови. Вчення Вчителя, як ви знаєте, було дві тисячі років поховано під цими розказнями про чудеса і воскресіння з мертвих. Він був світоч, сяючий в пітьмі, але темрява не відала того.

Про великі витоки життя, про його минуле, про походження роду людського і поступове пізнання світу, про страхи, про темні забобони і перші промені торжествуючої правди, приборкання і сублімацію людських пристрастей століття від століття, про богоравну працю дослідника і диво відкриття, про нерозбуджену красу наших тіл і почуттів — про все це навіть мови не було.

Не говорили з нами про близькі небезпеки і далекі горизонти, до яких навпомацки, трагічно оступаючись, але осяяні яскравими блискавицями надій, здійснювали в ті дні свій шлях сини і дочки все більш численного роду людського. Ми навіть не чули про те, що на світі існує людство з єдиною душею і в кінцевому рахунку єдиною долею. Вони б в жах прийшли, ці наші вчителі, якщо б почули, що в недільній школі ведуться подібні розмови. Вони вважали б це верхом непристойності» [18].

У Женеві брав участь в Асамблеї Ліги Націй. Пересилився на Французьку Рів'єру — будинки в Лу-Бастіон біля Граса, потім Лу-Пиду.

Восени вийшло Атлантичне Видання творів Г. Веллса в 28 томах.

Вийшла «Історія великого шкільного вчителя» — біографія Фредеріка Вільяма Сандерсона (1857-1922), написана Г. Веллсом в 1924. Сандерсон був

особистим другом, зустрівся з Уеллсом в 1914 році, коли його сини Джордж Філіпп і Френк Річард стали учнями школи в Оундлі, в якій Сандерсон був директором з 1892 по 1922.

Для Уеллса Сандерсон був «найвидатнішою людиною, яку я коли-небудь знав з якою-небудь мірою близькості». Веллс зазначив оригінальність Сандерсона не тільки як інноваційного вчителя, а й як соціального і релігійного мислителя. Веллс поділяв надію Сандерсона на те, що школи, спрямовані на вирішення проблем, пов'язаних з людськими потребами, акцентуючі увагу на творчості, співробітництві та науковому пошуку істини, можуть стати зразковими інститутами, надихаючими ширші соціальні зміни.

1925 (Г.Дж. Веллсу — 59 років)

У містечку Дейтон (штат Теннессі) відбувся «Мавпячий процес», судили 24-річного шкільного вчителя Джона Скоупса, який наважився викладати дітям еволюційну теорію Дарвіна, заборонену законом штату (журі присяжних визнало Скоупса винним і оштрафувало його на 100 доларів — мінімальне покарання, передбачене законами штату). Вийшло перше видання «Майн кампф» («Моя боротьба») Адольфа Гітлера. У Каліфорнії відкрився перший в світі мотель. У Туреччині заборонено носіння фесок; чоловікам наказано носити капелюхи. В Єгипті введено обов'язкове безкоштовне навчання в початковій школі. У Девентрі (Східна Англія) був встановлений довгохвильовий радіопередавач, що дозволило європейцям приймати передачі радіо Бі-Бі-Сі. Нобелівську премію миру присуджено О. Чемберлену, міністру закордонних справ Великобританії. Нобелівська премія з літератури присуджена Дж.Б. Шоу. О. Толстой: «Гіперболоїд інженера Гаріна». Януш Корчак: «Коли я знову стану маленьким».

Стаття «Прогноз світових справ» для Британської енциклопедії. Робота над виправленим виданням «Нарисів Історії».

Публікація роману «Батько Христини-Альберти». Історія емансипованої Христини-Альберти та її батька, захопленого езотерікою і повірившого в те, що він є реінкарнацією шумерського володаря Саргона, покликаного повернути в наш світ щастя і справедливості після лих світової війни.

Очевидно, що в цьому незвичайному романі виявився вплив концепцій швейцарського психолога Карла Густава Юнга, з яким Веллс був особисто знайомий і добре знав його праці. Невипадково свої думки, зокрема, і про виховання, він вклав в уста одного з героїв, психолога за фахом, який вважав, що людина існує як би на двох рівнях буття: «Він бачив у собі дві фази, або радше два рівні існування. Грубо кажучи, два. Звичайно, вони мали зв'язки та проміжні стадії, але їх можна було ігнорувати, коли хтось просто хотів висловити ідею. По-перше, він був давньою інстинктивною особистістю, боязкою, жадібною, хтивою, ревнивою, самовпевненою. Це було первинне «я». Він мав звертати увагу на це первинне «я», бо воно несло все інше в ньому, як вершник повинен стежити за тим, щоб його кінь отримував овес. Глибше лежали соціальні інстинкти та схильності, що випливають із сімейного життя. Це було друге «я», соціальне «я». Людина, зазначив він, — це істота, яка стає дедалі більш свідомо соціальною за останні двісті чи триста тисяч років. Вона подовжує своє життя, довше й довше тримає своїх дітей при собі, розширює свою спільноту від сімейних стад до кланів, племен і націй. Глибока безперервність життя ставала дедалі очевиднішою та знаходила дедалі чіткіший вияв з цією соціалізацією людини. Виховувати когось в істинному сенсі цього слова означало робити його дедалі більш усвідомленим цієї безперервності. Важливість пристрасного, гарячкового «я» тоді зменшувалася. Справжня освіта була самопідпорядкуванням вищому життю, соціальному «я». Природні інстинкти та обмеження первинного «я» суперечили цьому ширшому підґрунтю; освіта, хороша освіта, мала на меті їх виправити» [4].

1926 (Г.Дж. Веллсу — 60 років)

Джон Лоугі Берд продемонстрував роботу телевізійної системи в Сохо, Лондон. Перша ракета, заправлена бензиновим паливом і рідким киснем, успішно запущена американським фізиком Робертом Годдардом. Беніто Муссоліні ввів в Італії податок на холостяків. В СРСР в школах введено обов'язкове військово-навчання. В Італії заборонені нефашистські профспілки і заснована молодіжна

фашистська організація «Балліла». У Німеччині заснована молодіжна фашистська організація «Гітлерюгенд». В СРСР за результатами перепису населення проживало 147 мільйонів чоловік, з них неписьменних (старше 8 років) було 57 063 700 осіб (49,6%). У Туреччині заборонено багатоженство, жінкам дозволено носити сучасний одяг. Б. Рассел: «Освіта і добробут», «Освіта, особливо в ранньому віці». Алан Мілн: «Вінні-Пух».

Публікація роману «Світ Вільяма Кліссольда». На 797 сторінках, найдовший роман Веллса, який спочатку вийшов в 3-х томах. Як впливає з його підзаголовка, «Світ Вільяма Кліссольда» не є звичайним романом. Лише трохи більше половини його сторінок про події в житті головного героя; інші присвячені розширеному обговоренню загальних ідей, «всього, що склалося в моїй голові».

І, звичайно ж, не обійдені увагою і проблеми освіти і виховання. Цікаві зауваження про конфлікти дитячих років: «Коли я перебираю ці вицвілі та пригнічені спогади про неприємну сторону свого минулого, я знаходжу серед ранніх шрамів сліди дивної інстинктивної боротьби з настановами та вказівками. У дитинстві я вже мав жвавий та допитливий розум. Я хотів вчитися, але я хотів вчитися по-своєму та для власної мети. Але мені цього не дозволяли робити. Тож з самого раннього віку я, здається, захищав свою особистість від вторгнення майже так само завзято, як і намагався розширити її можливості. Інстинктивно я не вірив у добрі наміри своїх вчителів.

Я вважаю, що більшість дітей мають подібне інстинктивне недовір'я. У глибині душі я усвідомлював, що вчителі не особливо хочили мене навчати; що вони вважали свою роботу нудною, робили її, не напружуючись, і практично не думали про те, чи заважають мені їхні вимушені і непереконливі повчання та примуси. Ненависть була наріжним каменем цієї осоружної, але неминучої роботи, і підсвідомо вони намагалися заподіяти мені біль. Їхні особистості також повставали, намагаючись захищатися» [30].

Вельми цікаві і думки про статеве виховання: «Для того щоб зміцнити нашу віру в пояснення натуралістів з приводу походження людини, потрібно

звернути увагу на сексуальне марнотратство нашого виду. Плануючий розум, розум, принаймні, з проблиском людського інтелекту, не створив би таке життя, яке було б настільки підпорядковане і поглинене сексуальним бажанням, як у нас, і не дозволив би цьому бажанню так легко уникати здійснення на користь абсолютно безплідних задоволень.

Але механічний процес, варіації методу якого не були підпорядковані ніякому іншому критерію, окрім виживання, явно призвів би саме до такого стану речей, який існує. Тільки такий процес міг зробити незаперечними елементами існування безумовне чіпляння за життя, голод і безглузде спрямування всієї накопиченої енергії в репродуктивний канал, навіть коли цей канал майже напевно вів в нікуди.

Мільярди марних пилкових зерен кедрів дивують не більше, ніж марні пристрасні бажання, залицяння, спарювання та сексуальне буяння людських істот. «Кого хвилюють втрати, — каже стара Природа, «якщо є шанс, що одне пилкове зерно досягне яйцеклітини? Для чого ж ще ви існуєте? Навіщо мені економити? Що таке економія? Ви мені байдужі. Скористайтеся своїм шансом. І нехай вас буде більше. Хтось житиме, а хтось помре. Яке мені до цього діло?»

Отже, для зачаття та народження трьох чи чотирьох дітей, що займає кілька хвилин у житті чоловіка та кілька місяців у житті жінки, сексуальна форма накладається на майже всі їхні дії. Жодна інша форма не влаштовує природу. Нами керує уява, гарячкові бажання, суперництво, ворожнеча, ненависть, образи — все це виникає через секс; ми одягаємося для сексу, ми розважаємося для сексу, він просочує наше мистецтво, нашу музику, наші мрії. Усе наше життя одержиме цим практичним результатом. І якби не ця одержимість, її надії, захоплення та побічні події, я не знаю, де переважна більшість життів знайшла б рушійну силу для продовження» [30].

Фотографія Г.Дж. Веллса — на обкладинці американського щотижневого журналу «Тайм» від 20 вересня. Заслужене визнання та шана.

1927 (Г.Дж. Веллсу — 61 рік)

Перший безпосадочний трансатлантичний переліт, здійснений американським льотчиком Чарлзом Ліндбергом (33 години 29 хвилин). Великобританія анулювала торговельну угоду і розірвала дипломатичні відносини з СРСР після оприлюднення документів, які свідчили про ворожу діяльність підконтрольного Москві Комінтерну в Китаї і Британській імперії. У США страта за підробленим звинуваченням анархістів Сакко і Ванцетті. У Франції заснована фашистська ліга «Вогненні хрести». У США Філіпп Дрінкер винайшов апарат штучного дихання. У Нью-Йорку пройшла прем'єра першого звукового фільму. У Лондоні відкрився готель «Парк-Лейн» — вперше в Великобританії кожен номер був обладнаний окремою ванною кімнатою. Вперше жінка грала на Вімблдонському тенісному турнірі з оголеними ногами (була обсвістана глядачами). У Нью-Йорку під річкою Гудзон відкрився Голландський тунель — перший у світі підводний тунель для транспорту. Б. Рассел і його друга дружина Дора відкрили в Бикон-Хіллі школу для дітей у віці від 2 до 7 років, що діяла на засадах самоврядування.

Лекція в Сорбоні «Демократія в процесі перегляду».

Написав листа прем'єр-міністру із закликом відновити дипломатичні відносини з Росією.

Смерть дружини.

Робота над продовженням освітньої трилогії - «Наука життя».

1928 (Г.Дж. Веллсу — 62 роки)

У Великобританії вік жінки, що дає їй право на участь в голосуванні, знижений з 30 років до 21. Н.К. Крупська виступила в газеті «Правда» зі статтею, спрямованою проти казок К.І. Чуковського (цензори стали забороняти чергові видання його творів). В СРСР введено обов'язкову початкову освіту. Англійський мікробіолог Александер Флемінг відкрив пеніцилін — антибіотик, що запобігає зростанню бактерій і знищує їх. У США був проданий перший телевізор (коштував він 75 доларів, що дорівнювало двом середнім зарплатам простого робітника). Прем'єра в Нью-Йорку першого мультфільму з Мікки Маусом. У Німеччині лікар Харман Кнаус розробив циклічний метод запобігання

вагітності (в 1930 схвалений Ватиканом). Італійський диктатор Беніто Муссоліні опублікував книгу під назвою «Моя автобіографія». Т. Драйзер: «Драйзер дивиться на Росію». Альфред Адлер: «Психологія важкої дитини».

Публікація «Книги Кетрін Веллс».

Протягом літа написав три короткі комедії для кіно: «Поліцейські», «Тонік» і «Мрії» (фільми вийшли в 1929).

Опублікований трактат-маніфест «Відкрита змова: плани світової революції». Ця книга, за словами Веллса, представляла собою «схему встановлення людством контролю над долями життя і звільнення його від нинішніх небезпек, невизначеностей і страждань». У ній передбачалося, що головним чином в результаті наукового прогресу формується спільне бачення світу «політично, соціально і економічно уніфікованого» серед освічених і впливових людей, і що це може бути основою «світової революції, спрямованої на загальний мир, благополуччя і щасливу діяльність», що може привести до створення «всесвітнього співтовариства». Націоналізм і мілітаризм можуть привести до світової катастрофи. Єдино можливий шлях порятунку цивілізації — об'єднання і створення Всесвітньої держави без «прапорів, військових, президентів і королів».

1929 (Г.Дж. Веллсу — 63 роки)

Профспілковий лідер Маргарет Бондфілд стала першою жінкою в уряді Великобританії. У Новосибірську накладом 2 тисячі примірників вийшла книга «Завоювання міжзоряних просторів», в якій вперше представлені розрахунки траси, по якій через 40 років американські астронавти долетять до Місяця (її видав на свої кошти, отримані за винаходи і раціоналізацію, О.І. Шаргей (псевдонім — Юрій Васильович Кондратюк). Навколосвітня подорож дирижабля «Граф Цепелін» (за 21 день, 4 години і 14 хвилин). Британський драматург Джеймс Баррі передав авторські права на книгу «Пітер Пен» в дар дитячій лікарні в Лондоні. Вперше пройшла церемонія вручення нагород («Оскарів») Американської академії кіномистецтв. Катастрофічне падіння курсу акцій на Нью-Йоркській фондовій біржі; початок світової економічної кризи. Молодий

німецький письменник Ерїх Марїя Ремарк опублікував роман «На Західному фронті без змін» (протягом одного року його наклад тільки в Німеччині склав 1 мільйон 200 тисяч примірників). Німецький письменник Томас Манн став лауреатом Нобелівської премії. Е. Хемінгуей: «Прощавай, зброе». Б. Рассел: «Шлюб і мораль».

Лекція-звернення в Рейхстазі «Здоровий глузд і мир у всьому світі».

Стаття «Імперіалізм і Відкрита Змова» в «Ріеліст».

Г.Дж. Веллс дозволив Джеффри Весту приступити до написання його біографії.

Кіносценарій «Король по праву».

Перші виступи Веллса на радіо Бі-Бі-Сі.

1930 (Г.Дж Веллсу — 64 роки)

Архієпископ Кентерберійський засудив переслідування віруючих в ССРСР. У Великобританії ліцензію на прийом радіопередач мали 3 092 000 чоловік. В Індії лідер визвольного руху Махатма Ганді почав кампанію громадянської непокори, організувавши «соляний похід» від Ахмедабада до узбережжя, де 6 квітня при величезному скупченні народу провів церемонію випарювання солі з морської води в знак протесту проти податку на сіль, який повинні виплачувати бідняки. Населення Землі — 2 мільярди людей. У Великобританії надходять у продаж телевізійні приймачі серійного виробництва. У Монтевідео (Уругвай) пройшов перший чемпіонат світу з футболу. У Великобританії вперше в історії передається телевізійне інтерв'ю — з виставки «Ідеальний дім» в Саутгемптоні. В Японії налічувалося 162 коледжі з 90 043 студентами. Нобелівська премія з літератури присуджена С. Льюїсу (США). Р. Баден-Пауелл: «Посібник по скаутингу: путівник для вихователів скаутів з теорії скаутської підготовки».

Знищив рукопис «Компаньонки леді Франкленд» (була написана в 1887-1888).

Опублікований роман «Самовладдя містера Парема».

Вийшла друга частина освітньої трилогії «про все» — «Наука життя» (у співавторстві з Джуліаном Хакслі і Дж.-Ф. Веллсом). Об'ємна праця (9 томів в

передвоєнному виданні), добре написана, новаторська за концепцією, що охопила теорію еволюції, зоологію, антропологію, психологію, медицину, і навіть, гіпноз і телепатію.

Опублікована перша біографія Веллса — книга Джеффри Веста «Г.Дж. Веллс. Ескіз портрета».

У червні в Женеві зустрівся з Рабіндранатом Тагором. Із запису їхньої короткої бесіди видно, що проблеми освіти теж були предметом обговорення. На зауваження Тагора про несприятливі умови для заняття наукою в Індії, Веллс відповів, що коли Маколей нав'язав Індії третьосортну літературу і убогу систему освіти, індійці, природно, обурювалися цим. Але англійці, на його думку, були не в кращому становищі, і були не більше освіченими, ніж середній індієць, можливо, навіть гірше.

1931(Г.Дж. Веллсу — 65 років)

У США влада штату Невада в умовах фінансової кризи прийняли рішення про легалізацію грального бізнесу і спрощення процедури розлучення для осіб, які прожили на території штату не менше 6 місяців. У США ватажок чиказьких бандитів Аль Капоне отримав 11 років в'язниці за ухилення від сплати податків. В СРСР руками в'язнів будується Біломорсько-Балтійський канал. У Нью-Йорку завершено будівництво найвищої будівлі в світі - «Емпайр стейт білдінг» висотою 381 метр (102 поверхи). Людина вперше піднялася в стратосферу: швейцарський фізик Огюст Пікар, на стратостаті власної конструкції піднявся разом зі своїм асистентом Полем Кипфером на висоту 15 780 метрів. Прийнято «Вестмінстерський статут» про надання Домініонам (Австралія, Канада, Нова Зеландія і т.д.) суверенних прав і створення Британської Співдружності. У США, де як і раніше діє «сухий закон», з'явився у продажу антипохмільний засіб «Алка Зельцер». Міністерством транспорту Великобританії вперше введені правила дорожнього руху. Р. Тагор: «Листи про Росію». Джон Голсуорсі: «Створення характеру в літературі».

У 1931 році з'явилося перероблене видання «Відкритої змови» під назвою «Що нам робити з нашими життями?». У 19 главах на двохстах сторінках Веллс

виклав своє бачення здійснення задекларованих змін. У 4-му розділі «Революція в освіті» він писав: «Людам, які пробудилися до нового світу, який виникає навколо нас, пізно пред'являти рахунок школам, коледжам і всій машині формальної освіти. Освічені не отримують навіть мінімального Пояснення Життя, яке необхідно, щоб направляти нашу поведінку в цьому сучасному світі.

Сьогодні верх абсурду полягає в тому, що ці установи влаштовують урочистий парад з підготовки нового покоління до життя, і що згодом меншість їхніх жертв, усвідомивши, що ця підготовка залишила їх майже зовсім непідготовленими, повинні самотужки вириватися з цього сонмища голодуючих і перекручених умів до якоїсь реальної освіти.

Світ не може управлятися однією такою меншістю умів, що втекли і перенавчилися, з усіма іншими проти них. Наші потреби вимагають інтелекту і послуг усіх, кого можна навчити. Отже, новому світу потрібні нові школи, щоб дати кожному здорову і ґрунтовну розумову підготовку, і озброїти всіх ясними ідеями про історію, про життя і про політичні та економічні відносини, замість того сміття, яким забивають голови сьогодні. Вчителі та школи старого світу повинні бути реформовані або замінені. Енергійний рух за реформу освіти виникає як природний і необхідний вираз пробудження учасників Відкритої Змови. Революція в освіті - це сама нагальна і фундаментальна частина адаптації життя до нових умов» [32].

У США опублікована «Праця, багатство і щастя людства» — заключна робота трилогії, першими томами якої були «Нариси Історії» і «Наука життя». Веллсу дуже важко було розробити всеосяжну книгу, в якій би обговорювалося економічне життя світу з психологічної точки зору. У книги було в різний час більше десятка робочих назв.

Веллс підтримував концепцію Юнга про персону, вважаючи людину сприйнятливою до освіти: «Під матеріальними процесами економіки лежить соціальна ідея; її рушійною силою є воля. Чим ясніше ідея, тим краще організована воля в персонах нашого виду, тим більш перспективна і успішна робота людського мурашника» [29].

Веллс передбачає, що існують три основні типи персони, які багато в чому розрізняються, зокрема, у ставленні до власності: селянин, кочівник і священник. Він підкреслював: «Перший тип — корисливий, чіпкий і зберігає, другий — хижий і споживає, третій — більш-менш відчужений від володіння і вигоди, і служить спільноті для задоволення зовсім іншого роду» [29].

«Праця, багатство і щастя людства» розділена на 16 глав. Історичний розвиток оволодіння людиною предметним світом і енергією — глави 1-3. Глава 4 присвячена сільському господарству, глава 5 — одягу і житлу. Глава 6 описує розподіл товарів, а глава 7 — організацію роботи. Глава 8 пропонує оригінальний аналіз психології праці. У главах 9 і 10 аналізуються гроші, фінанси і економічна нерівність. Глава 11 присвячена соціальній та економічній ролі жінок. У розділі 12 зображені уряд і військові. У главі 13 з позицій заперечення сегрегації, расизму та євгеніки розглядається проблема рас. У розділі 14 обговорюються спорт, мистецтво та розваги. У розділі 15 аналізуються проблеми релігії, освіти і соціальної дисципліни. У розділі 16 розглядаються перспективи людства.

Майбутнє людства, на думку Веллса, в першу чергу, залежить від здатності людини до навчання. Він відзначав: «Кожна людина до певної міри є істотою, що навчається» [29].

Соціальна роль релігії була в значній мірі освітньою. Веллс підкреслював: «Освіта — остання сфера інтелектуальної діяльності, яка перебуває під релігійним контролем, і перспективи її звільнення все ще далекі і туманні» [29].

Веллс сумнівався в позитивній ролі університетів, пов'язаних з релігійними організаціями і корисливими інтересами. Але він покладав великі надії на позааудиторну освіту, включаючи газети, літературу та енциклопедії. В кінцевому підсумку він сподівався на «переробку шкіл з метою задоволення потреб нової освіти».

Книга продавалася відносно добре (17 000 примірників в Англії тільки за перший місяць). Але Велика депресія стримувала продаж. Оптимістичний утопізм Веллса вразив багатьох, як пасивний і наївний, в умовах все більш жорсткого політичного клімату 1930-х років.

Поїздка в США.

У Г. Веллса діагностовано цукровий діабет.

Вінстон Черчилль опублікував в «Сандей Пікторіал» від 23 серпня есе про Г.Дж. Веллса, в якому назвав його «безперечно видатним англійським письменником».

1932 (Г.Дж. Веллсу — 66 років)

В Українському фізико-технічному інституті (Харків) вперше в СРСР розщепили ядро атома. Хетті Карауей з Арканзасу стає першою жінкою, обраною до сенату США. Американка Амелія Ерхарт стала першою жінкою, яка перетнула самотійно Атлантичний океан на літаку. X Олімпіада в Лос-Анджелесі (на цих Іграх спортсмени вперше жили в Олімпійському селищі, спеціально побудованому в 20 км від міста (700 збірних будиночків). Вдома у Максима Горького на зустрічі з письменниками Йосип Сталін назвав їх «інженерами людських душ». Голодомор на Україні як акт геноциду в рамках державної політики сталінського режиму (точних даних щодо кількості загиблих немає; за оцінками сучасних демографів можливий обсяг смертності для Української РСР в 1932-1933 роках склав від 2,2 до 6 мільйонів). У Великобританії Освальд Мослі заснував «Британський союз фашистів». Нобелівська премія з літератури присуджена Дж. Голсуорсі. О.Л. Хакслі: «Прекрасний новий світ». Б. Рассел: «Освіта і суспільний лад».

Відвідав Іспанію, лекція для студентів в Мадриді «Гроші та Людство».

Вийшла збірка «Після демократії», що складалася з 16 есе на теми політики, економіки та моралі.

Лекція «Лібералізм і революційний дух» в Літній Школі Лібералів.

Опублікований роман «Белпінгтон Блепскій».

1933 (Г.Дж. Веллсу — 67 років)

До влади в Німеччині прийшов Адольф Гітлер, призначений рейхсканцлером Німеччини. 10 травня на майдані Опери в Берліні нацисти спалюють 20 тисяч книг «неарійського духу» (серед яких були і «Нариси Історії» Г. Веллса). З Німеччини емігрують близько 60 тисяч письменників, акторів,

художників і музикантів (до 1939). Ратифіковано двадцять першу поправку до Конституції США про скасування «сухого закону». У США для безробітних організовано громадські роботи з гарантованою оплатою, що дозволило зайняти до 3 мільйонів чоловік. У місті Кемден (штат Нью-Джерсі) відкрився перший кінотеатр, в якому автолюбителям могли дивитися фільм, не виходячи з автомобіля (розмір екрану був 12x15 м). Відкрито Біломорсько-Балтійський канал (на будівництві постійно працювали 100 тисяч в'язнів, в основному селян-одноосібників, смертність сягала 700 осіб на день; в кінці серпня по каналу здійснили прогулянку на пароплаві 120 письменників на чолі з Максимом Горьким (результатом цієї поїздки стала пафосна книга «Канал імені Сталіна», де оспівувалося перевиховання будівельників-в'язнів працівниками ОДПУ). Російський поет і письменник Іван Бунін, який назавжди виїхав з Росії в 1920, став лауреатом Нобелівської премії. У США Чарльз Дарроу придумав нині всесвітньо відому гру «Монополія». Вільгельм Райх: «Масова психологія фашизму» .

Почав працювати над автобіографією.

Обраний президентом ПЕН-клубу.

Опублікований науково-фантастичний роман «Образ прийдешнього», в якому мова йде про майбутні події з 1933 року до 2106 року. У книзі світову державу встановлено як розв'язання проблем людства.

За сюжетом книга є відредагованою версією заміток, написаних видатним дипломатом, доктором Філіппом Рейвенном, який уві сні ознайомився з підручником історії, опублікованим в 2106 році, і записав те, що він зміг запам'ятати.

«Образ прийдешнього» була написана як майбутня історія. Якщо дивитися ретроспективно, її можна розглядати як альтернативну історію. Така форма дозволила Веллеу революційно висловитися і про перспективи освіти. Знову нищівній критиці була піддана освіта в XIX і на початку XX століття і висунуті ідеї про повну заміну старої системи, створення всесвітнього Центру Знання (своєрідного Мозку Людства), де б акумулювалися, оброблялися, зберігалися,

оновлювалися і постійно надавалися для поширення, дані всіх наук і результати наукових досліджень. Цікаво, що такий центр Веллс вирішив розмістити в Барселоні.

У книзі, хтось на ім'я Фабер, автор дослідження «Історичний Аналіз», виданого в 2103 році описав зміни, що відбулися в освіті: «Він наполягає, що загальноосвітня школа мала народитися заново, мала бути фундаментально перебудована. А перш ніж це могло статися, її потрібно було розвалити та майже знищити. Він майже зневажливо відкидає твердження, що дев'ятнадцяте століття було століттям освіти. Нас вводить в оману, стверджує він, зовнішня схожість між школами та університетами минулого та навчальними закладами сучасного періоду. І ті, і інші займають час молоді, і ми недостатньо усвідомлюємо той факт, що те, що вони роблять з молоддю, — це щось зовсім інше.

Наша освіта — це введення до постійного революційного розвитку життя. Але освіта до двадцять першого століття була по суті консервативним процесом. Вона була настільки суворо та повністю традиційною, що її широка дезорганізація була неминучою передумовою до заснування нового світу» [27].

В автобіографії, підводячи підсумки теоретичного обґрунтування освітніх реформ, Веллс писав: «У книзі «Створення людства» (1903) я показав своє співчуття до думки про взаємозалежність загальної освіти і соціальних структур, але моя програма була ще тільки начерком, і освітні і політичні пропозиції по-справжньому не перепліталися. ... Проте лише в своїх останніх книгах, таких як «Праця, багатство і щастя людства» (1931) і «Образ прийдешнього» (1933), я зумів довести, що народна освіта і перебудова суспільства за самою природою речей складають єдине ціле» [5].

1934 (Г.Дж. Веллсу — 68 років)

У Британії введені іспити на водіння автомобіля. У Франції пройшов загальний страйк протесту проти фашизму, в якому взяли участь близько 4,5 мільйона чоловік. У Німеччині робочий день збільшений до 10-14 годин; висококваліфіковані робітники позбавлені свободи пересування. Гітлер став диктатором, прийнявши титул «фюрер і рейхсканцлер» (отримав 90% голосів на

плебісциті). Девальвація долара США на 59%. У Великобританії спущений на воду океанський суперлайнер «Куїн Мері», перше судно водотоннажністю понад 75 тисяч тонн. А. Розенберг: «Міф ХХ століття». А. Крісті: «Східний експрес». А.Дж. Тойнбі: «Дослідження історії». Б. Рассел: «Свобода і організація».

В Англії організовано «Товариство Г.Дж. Веллса», що об'єднало людей, які розділяли основні ідеї, що містилися в книзі Веллса «Що нам робити з нашими життями?».

Поїздка на два тижні в США, зустріч з Ф.Д. Рузвельтом.

Третя поїздка в Росію, зустрічі зі Сталіним, М. Горьким, І.П. Павловим і багатьма радянськими письменниками.

Надрукований «Експеримент в автобіографії: Відкриття та висновки одного цілком пересічного розуму». Ця солідна книга (перше видання вийшло в 2-х томах, 840 сторінок) містить вісім «глав», які розділені на 56 розділів. Деякі розділи розповідні, а інші включають тривалі відступи, присвячені філософським, політичним та соціологічним темам. Багато уваги приділено проблемам освіти і виховання, особливо там, де мова йде про особистий педагогічний досвід письменника в якості учня, вчителя, студента або соціального реформатора. Багато що з написаного могло б прикрасити не одну монографію з теорії та історії педагогіки. На наш погляд, більшість положень не втратили своєї актуальності.

Важко не погодитися з оцінкою, яку дав своїм починанням сам Веллс: «Я переконаний, що інформативна основа правильної освіти має бути представлена як три сторони накресленого мною трикутника: біологія, історія та екологія людини. Дитина повинна починати з природничої історії, історії винаходів, основ суспільствознавства та описової географії, які мають становити її першу картину світу, а вивчення цих предметів має розширюватися та посилюватися до спеціалізації. Я вірю, що розуми, що спираються на цей потрібний фундамент, будуть готові до ролі громадян світу, і я не вірю, що світова спільнота може бути об'єднана спільним розумінням, окрім як на такому фундаменті. Це не означає, що мої книги є чимось більшим, ніж першими дослідницькими експериментами.

Але вони справді є дуже серйозним першим дослідженням, і, як ніякі інші книги, вони сповістили, що в освіті настає нова ера» [5].

1935 (Г.Дж. Веллсу — 68 років)

Відкрилися перші станції Московського метрополітену. В СРСР кримінальна відповідальність поширена на дітей старше 12 років, які тепер могли бути засуджені до смертної кари. Встановлення в СРСР смертної кари за втечу через кордон. Біржовий маклер Вільям Вілсон і доктор Роберт Сміт, колишні безнадійні п'яниці, в містечку Ейкрон (штат Огайо) організували першу групу «Анонімних Алкоголіків». Британське видавництво «Пингвін Букс» випустило свою першу книжку (ідея випуску дешевих (за ціною 10 сигарет) книжок у м'якій обкладинці і кишенькового формату, яка народилася у сера Аллена Лейна, зробила революцію у видавничій справі, забезпечивши масові накладки як популярних, так і класичних творів). У Нюрнберзі на з'їзді нацистської партії Гітлер оголосив про прийняття антиєврейських законів: державні органи повинні взяти на облік усіх євреїв, заборонити їм займатися професійною діяльністю, заборонити шлюби і сексуальні контакти з не євреями. В Ірландії поправкою до Кримінального Кодексу заборонили імпортувати, продаж і поширення протизаплідних засобів. У США Джордж Геллап заснував Інститут громадської думки для проведення політичних і маркетингових досліджень. Беатріс і Сідней Вебб: «Радянський комунізм: нова цивілізація?». А. Макаренко: «Педагогічна поема».

Останній переїзд — в будинок на Ганновер-терас, Лондон.

Поїздка в США, друга зустріч з Ф.Д. Рузвельтом.

Написав кіносценарій на основі «Образы прийдешнього». Брав активну участь в постановці фільму.

Знову відвідав США. П'ять тижнів жив в Голлівуді у Чарльза Чапліна та Полетт Годдар.

1936 (Г.Дж. Веллсу — 70 років)

На парламентських виборах в Німеччині 99 відсотків голосів віддано за офіційних кандидатів від нацистської партії. «Гітлер-Югенд» став державною організацією, членство в якій було обов'язковим для всіх юнаків арійського

походження. У Великобританії лідер Британського союзу фашистів Освальд Мослі очолив антисврейський марш по Майл-Енд-роуд (район Лондона, в якому жили переважно євреї). Населення Китаю — 422 мільйони, Індії — 360, СРСР — 173, США — 127, Японії — 89, Німеччині — 70, Англії — 47, Франції — 44. У Берліні пройшли XI Олімпійські ігри, в яких взяли участь понад 4 тисячі спортсменів з 49 країн світу (кращим спортсменом Ігор, на превелике незадоволення нацистів, став афроамериканець Джессі Оуенс, який переміг в чотирьох видах легкоатлетичної програми). У Франції заборонені фашистські партії та організації. У Новій Зеландії вперше в світі введений 5-денний робочий тиждень. Вийшов у світ роман-бестселер американської письменниці Маргарет Мітчелл «Віднесені вітром», що витримав понад 70 перевидань (перекладений на 25 мов в 40 країнах). Дейл Карнегі: «Як завойовувати друзів і впливати на людей». Карел Чапек: «Війна з саламандрами».

Переробив в кіносценарії для Олександра Корди «Їжу богів» і «Нового Фауста». Був на прем'єрі «Образу прийдешнього» (фільм Веллсу не сподобався).

«Мій Авто-некролог» в «Ліснер».

Удостоєний почесного ступеня доктора літератури Лондонського університету.

Сімдесятирічний ювілей.

Склав з себе повноваження президента Міжнародного ПЕН-клубу.

Лекція «Ідея Всесвітньої Енциклопедії» в Королівському інституті. Мабуть вперше, Веллс в узагальненому вигляді виклав ідею створення єдиної, ясної, авторитетної, яка постійно оновлюється, енциклопедії для всього світу, що стане фоном життя кожної освіченої людини і сприятиме підвищенню компетентності людей, на яких лежить відповідальність за прийняття важливих рішень. Надзвичайно великим буде і її об'єднувальне значення: «Така енциклопедія відіграла б роль недогматичної Біблії для світової культури. Вона б зробила саме те, чого не в змозі зробити наші розрізнені та дезорієнтовані інтелектуальні організації сьогодення. Вона б об'єднала світ ментально» [21].

Опублікована повість «Гравець в крокет».

Вийшла філософська робота «Анатомія розчарування». Книга — аналіз сучасного світу, як його бачить вигаданий Веллсом американський вчений і філософ Стіл. Веллс підсумовує свої погляди на багато аспектів сучасності, стверджуючи, що в різних точках нас блокують обмеження війни, любові, моралі, расової ненависті, грошей, освіти, індивідуальних заборон — але, все ж, є зародки більш ясного мислення і правильнішого життя.

Побудована за зразком «Анатомії меланхолії» Роберта Бертоне, книга, здається часом трохи пишномовною і штучною. Але вона важлива як доповнення до картини бачення світу зрілим Веллсом, і, звичайно ж, на її сторінках є поживок для роздумів про проблеми освіти. Зовсім сучасно звучать слова: «Замість того, щоб навчати молодь тому, де вона зараз, ви повинні показати їй, куди вона може рухатися. Ви повинні навчати її не конформізму, а перманентній революції. І вчитель повинен йти разом з нею — не як дорослий, а все ще учень, у найкращому випадку учень-вчитель. Освіта надзвичайно розширюється за масштабами та важливістю, коли ми невинно рухаємося до нашого прогресивного майбутнього. Вона перестає бути простою основою підліткового віку. Ми всі сьогодні підлітки, і єдині закінчені дорослі — мерці, поховані чи непоховані. Громадянин нового світу повинен бути поінформованим протягом усього свого життя. Освіта стає справою всього життя» [15] .

1937 (Г.Дж. Веллсу — 71 рік)

Німецький легіон «Кондор» в ході багатогодинного бомбардування зруйнував іспанське місто Гернику. Американський музикант Жорж Бошам запатентував першу в світі електрогітару, так звану «сковорідку». У Сан-Франциско урочисто відкрито міст над протокою «Золота Брама» - довжиною 1280 метрів з шістьма рядами руху і двома пішохідними доріжками, підвішений на двох головних канатах завтовшки 93 см, закріплених на сталевих опорах заввишки 227 м (сумно популярний серед самогубців). Політ В.П. Чкалова, Г.Ф. Байдукова, О.В. Белякова в США через Північний полюс (63 години і 16 хвилин в повітрі). Поблизу Веймара в Тюрінгії відкритий концентраційний табір Бухенвальд (з 1937 по 1945 в таборі було ув'язнено близько 250 000 чоловік; мав

138 концтаборів-філій). У містечку Альбїон (штат Нью-Йорк) відкрилася перша школа з навчання Санта Клаусів. У Німеччині, згідно з новою інструкцією Міністерства освіти і пропаганди, всі навчальні заклади зобов'язані виховувати німецьку молодь так, «щоб вона зайняла гідне місце в расовому суспільстві і цілком була віддана фюреру». У Мюнхені пройшла виставка «дегенеративного мистецтва», на якій були представлені, як говорилося в проспекті, «культурні свідоцтва декадентської діяльності більшовиків і євреїв» (лише мала частина з 20 тисяч робіт, конфіскованих в німецьких музеях; творіння Василя Кандинського, Ернста Людвіга Кірхнера, Пауля Клее, Еміля Нольде, Пабло Пікассо були виставлені упереміж з «роботами» пацієнтів психіатричних клінік). В СРСР в вузах введений спецкурс дарвінізму. В Ленінград доставлені 1505 іспанських дітей (всього за 1937-1938 в СРСР прибуде 4000 дітей з Іспанії).

8 січня відбулося інавгураційне засідання Секції освіти «Британської Асоціації Сприяння Розвитку Науки», на якому Г.Дж. Веллс обраний її першим президентом.

Лекція про всесвітню енциклопедію на конгресі Міжнародного інституту документації в Парижі. У своєму виступі Веллс так сформулював головну мету: «Будь ласка, не думайте, що я потураю якійсь фантазії, коли говорю про вашу роботу та ваші напрацювання як про зародковий каркас світового розуму. Я говорю про процес ментальної організації в усьому світі, який, на мою думку, є таким же неминучим, як і будь-що інше в людських справах. Світ повинен зібрати воєдино свій розум, і це початок його зусиль. Світ — це Фенікс. Він гине у полум'ї, і навіть помираючи, він народжується знову. Цей синтез знань є необхідним початком для нового світу» [14].

2-го вересня в Ноттінгемському університеті Г.Дж. Веллс виступив з президентським зверненням до Секції з освіти «Британської Асоціації Розвитку Науки», яке назвав «Інформативний зміст освіти». Були порушені багато тем і проблем: який можливий мінімум необхідних знань для майбутнього відповідального громадянина, необхідність освіти протягом усього життя, співвідношення інформативних і розвиваючих предметів, місце біології, географії

і, особливо, історії в викладанні, сучасні освітні ресурси і загальний баланс навчального часу. І, звичайно ж, ключова проблема — ефективний учитель: «Я визнаю, що ми не можемо мати сучасну освіту без модернізованого типу вчителя. Вчителя більш масштабного і вивільненого. Багато наших вчителів — і я говорю не лише про початкові школи — приголомшливо неграмотні і неосвічені. Часто вони не знають нічого, крім шкільних предметів; іноді вони ледве їх знають. Навіть у медичній професії немає таких крайнощів між зневіреним рутинним працівником та ентузіастом. З того, що я зараз кажу, можна зробити висновок, що нам потрібно більше кращих вчителів — краще оплачуваних, з найкращим обладнанням.

І цих вчителів потрібно тримати в формі. У більшості договорів оренди передбачено, що ми повинні фарбувати наші будинки кожні три роки зовні і кожні сім років всередині, але ніхто ніколи не думає про те, щоб освіжити шкільного вчителя. У цій країні є вчителі, яких не фарбували всередині п'ятдесят років. Вони, мабуть, відсиріли та прогнили, і дуже шкідливі для всіх, хто з ними контактує. Дві третини вчителів зараз терміново потребують або перепідготовки, або виходу на пенсію» [22] .

Проблема «омолодження вчителів» тісно пов'язана з проблемою постійного оновлення шкільних підручників. Веллс підкреслив: «Я повністю за те, щоб спалювати застарілі шкільні підручники. Коли-небудь, може бути, у нас будуть шкільні підручники, зроблені так, що в кінці десяти або дванадцяти років, скажімо так, вони будуть спалахувати і завдаватимуть сильних опіків рукам, в яких вони опиняться. Але зараз це трохи утопічно» [22].

Тож не дивно, що багатьох вчителів і шкільних інспекторів обурили висловлювання іменитого письменника і реформатора, і йому довелося частково виправдовуватися. Але Веллс не був би Веллсом, якби погодився поступитися принципами. У статті «Бриз в Британській Асоціації» для «Сандей Кронікл» він писав: «Я все ще стверджую, що при всіх зусиллях, які були зроблені для прогресу освіти в останній третині століття, елементарне навчання в усьому світі — навіть в наших власних міських початкових школах, де прогрес був найбільш

помітним — не встигає за вимогами часу, коли такі речі, як авіація та радіо, вискочили з небуття і набули надзвичайної важливості в наших справах, і коли сила людини для добра або зла колосально збільшилася. Школи в цілому можуть рухатися вперед, але їх все ж випереджають. У гонці між освітою та катастрофою перемагає катастрофа» [16].

Провів жовтень і першу половину листопада в США, читання лекції «Розумова організація сучасного світу» в Філадельфії, Бостоні, Детройті, Чикаго, Вашингтоні та Нью-Йорку. Знову зустрівся з Ф.Д. Рузвельтом.

Опубліковані романи «Народжені зіркою» і «Брунгільда».

Опублікована повість з елементами сатири «Відвідування Кемфорда». Сюжет розгортається в університетському містечку Кемфорд (синтез Кембриджа і Оксфорда), де, завжди невчасно і несподівано, в місцях піднесеного академічного навчання, лунає голос прибульця з іншого світу, який роз'яснює присутнім, що вони, які стоять на чолі науки і освіти, насправді є перешкодою, бо їхній заскнілий сектантський підхід до освіти суперечить прогресу. Веллсу повість подобалася, але видавців не влаштувала форма новели, потрібні були або довгі романи, або короткі статті.

1938 (Г.Дж. Веллсу — 72 роки)

У США вийшов перший номер журналу коміксів, в якому з'явився найвідоміший їхній герой Супермен. В результаті Мюнхенської угоди Німеччини передана Судетська область Чехословаччини, пов'язаної з Великобританією і Францією угодою про військову допомогу. 9 листопада в Німеччині, у відповідь на вбивство в Парижі німецького дипломата польським євреєм, нацистським режимом влаштована так звана «Кришталева ніч» — єврейські погроми по всій Німеччині (на ранок вулиці будуть усипані битим склом, звідси і знущальна назва; акуратні німецькі чиновники склали звіт: спалено двісті синагог, розгромлено 7500 єврейських магазинів, 91 людину вбито, арештовано близько 30 тисяч євреїв, все відправлені до концентраційних таборів). Герман Герінг оголосив про план примусового переселення європейських євреїв на Мадагаскар. У в'язницях і концтаборах СРСР — 5 мільйонів в'язнів; в 1937-1938 заарештовано

7 мільйонів чоловік (з них загинули в таборах або розстріляні 3 мільйони). Британсько-італійські угоди; Великобританія визнала анексію Ефіопії. Корпорація Бі-Бі-Сі почала мовлення на іноземних мовах. Підписано англо-німецька декларація про ненапад і про мирне врегулювання спірних питань. Е.М. Ремарк: «Три товариші». У.С. Моєм: «Підводячи підсумки».

Виступив з лекцією «Майбутнє лібералізму» в Клубі лібералів Оксфордського Університету.

Промова про свободу думки на конференції Світового Союзу вільнодумців в Лондоні.

Опублікований роман «До речі про Долорес».

Радіопостановка «Війни світів», в інтерпретації Орсона Веллса, викликала паніку в Нью-Джерсі, коли радіослухачі повірили в реальність озвучених подій. Г.Дж. Веллс телеграфував в США, висловивши протест проти порушення авторських прав.

Вийшла збірка статей «Світовий розум».

1939 (Г.Дж. Веллсу — 73 роки)

Німецькі війська вступили в Чехословаччину, Словаччина і Карпатська Україна формально проголосили незалежність. Італія окупувала Албанію. СРСР і Німеччина підписали пакт про ненапад (Пакт Молотова-Ріббентропа), одночасно з яким був підписаний секретний протокол про розподіл сфер впливу в Східній Європі. Напад нацистської Німеччини на Польщу, початок Другої світової війни. 1 вересня 1939 року, в день початку Другої світової, в Великобританії почалася масова операція з евакуації дітей з великих промислових міст (батькам було велено зібрати дітям в дорогу протигаз, змінний одяг і теплі речі і привезти їх на станції, звідки поїзд за поїздом їх почали розвозити по всій країні і передавати в нові, тимчасові сім'ї; Велика Британія ще офіційно не вступила у війну (промова Невілла Чемберлена буде тільки 3 вересня). Великобританія, Франція, Індія, Австралія і Нова Зеландія оголосили війну Німеччині (трохи пізніше до них приєднались Канада і ПАР). У США в повітря піднявся перший вертоліт І.І. Сікорського. США заявили про нейтралітет в європейській війні. Британський

лінкор «Ройял Оук» потоплений в Скапа-Флоу німецьким підводним човном U-47. Початок радянсько-фінської війни.

Поїздка в Австралію. Виступ по радіо з Мельбурна «Світ, яким я його бачу». Лекції в Канберрі «Майбутнє Людства» і «Отрута, що називається історією». В останній Веллс торкнувся больових точок в історичних дослідженнях, застарілих методів викладання і необхідності осмислення історії з принципово нових позицій. Напередодні нової світової війни, до якої залишалося вісім місяців, письменник закликав викладати історію, яка об'єднує народи, а не отруює відносини «отрутою» національної винятковості: «Якщо ми хочемо, щоб світ був єдиним, то і думати про нього ми повинні як про щось єдине. Ми не повинні виходити з понять нації, держави, імперії, якщо наша мета — примирення та згуртування. Якщо ми хочемо досягти загального миру, то національні відмінності слід вважати другорядними; в процесі біологічного розвитку людства вони то з'являлися, то зникали майже випадково. Широка освіта може зовсім стерти національні відмінності. Навіть розумні виступи проти них настільки ефективні, що існуючі режими змушені тією чи іншою мірою пригнічувати радикальну критику такого роду. І так всюди. Якщо нам випало встановити Загальний Мир, то, перш за все, необхідно відмовитися від поділу змісту історії за національними вивісками. Мріяти про можливість підкреслювати національні відмінності і одночасно намагатися сплавити їх у якусь штучну єдність — найчистіше божевілля. Потрібно, щоб у всіх школах земної кулі викладали однакову світову історію — точно так само, як викладають однакову хімію і біологію» [24].

Опублікований трактат «Доля Homo sapiens». Уеллс вважав, що для людини як виду склалася не найсприятливіша для виживання умова. 26 параграфів присвячені аналізу ситуації і пошуку рішень. Найважливішою з умов успішної адаптації людини до нових викликів часу є підвищення ефективності процесу навчання. У восьмому параграфі «Чому людина повинна навчитися» Веллс писав: «Якщо ми твердо дотримуємося тієї ж систематичної вибірки загально прийнятних заяв, які привели нас до цього етапу, не так уже й важко

описати природу розумової адаптації, яка необхідна, щоб зупинити сьогоднішнє сповзання до біологічної катастрофи для Homo sapiens. Якщо йому стало необхідно перевиховатися, щоб стати свідомим громадянином світу і бути готовим зайняти його місце в колективному світовому співтоваристві, усвідомлення цієї необхідності є тим підґрунтям, на якому його соціальне буття має бути перебудоване.

Наукове бачення життя у Всесвіті, і ніяке інше, повинно бути його баченням всесвіту. Будь-яке інше, в кінцевому рахунку, веде до катастрофи. І оскільки існуюча освітня організація світу не надає нічого подібного цьому баченню і не виробляє необхідні концепції правильної поведінки, які впливають з нього, її необхідно переробити в такій же мірі і навіть більше, ніж необхідно перебудувати політичну структуру. Це може включати в себе, майже напевно, таку Kulturkampf*, яку світ ніколи раніше не бачив. Але оскільки це єдино можлива лінія виживання, ці зусилля необхідно зробити. Якщо в нашій расі немає достатньої розумової і моральної сили для досягнення освітньої реорганізації, то, схоже, ніщо не зможе зупинити нинішню деградацію Homo sapiens» [6].

Початок Другої світової війни.

Надрукований соціально-утопічний роман «Божа кара».

Поїздка до Стокгольма на щорічний конгрес ПЕН-клубу, який незабаром був скасований через початок війни.

Надіслав розроблену ним «Декларацію Прав Людини» президенту США Франкліну Делано Рузвельту.

Вийшла збірка статей «Подорожі республіканця-радикала в пошуках гарячої води».

1940 (Г.Дж. Веллсу — 74 роки)

Вінстон Черчілль в Британській Палаті громад виголосив промову про найближчу перспективу: «Кров, тяжкі випробування, сльози і піт». У США в продажу з'явилися нейлонові панчохи. Війська Німеччини вторглися в Норвегію і Данію. У США виділено ізотоп урану-235 — джерело енергії в ядерній зброї. Англійські фахівці з криптографії виконали перше дешифрування ключа до

шифрувальної машини «Енігма», якою користувалися в німецьких військах для захисту інформації, що передається по радіо. Німецькі війська вторглися в Бельгію, Голландію, Люксембург і окупували їх. Евакуація англійських і французьких військ, оточених німцями, з Дюнкерка (всього близько 300 тисяч чоловік). Англійці знищили французьку ескадру в Орані (Алжир), щоб не допустити її захоплення Німеччиною. «Битва за Британію» (з 10 липня по 30 жовтня), яку виграла британська авіація і сили протиповітряної оборони. В СРСР проведено масове знищення польських військовополонених, інтернованих в 1939 під час поділу Польщі між СРСР і Німеччиною (всього органами НКВС було розстріляно 21 тисяча 857 осіб, зокрема в Катині - понад 4 тисячі польських офіцерів).

Опублікований трактат «Новий Світовий Порядок», в якому Веллс підкреслив, що повинен бути сформований «новий світовий порядок» для об'єднання народів, щоб принести мир і покласти край війні. Він також виступив за створення правової системи, яка захищала б права людини.

Ще до запланованого вторгнення в Англію в Німеччині складено список з 2700 осіб, яких потрібно буде відразу заарештувати. Знову Г.Дж. Веллс в хорошій компанії, поряд з Вінстоном Черчиллем, Олдосом Хакслі, Вірджинією Вулф, Робертом Баденом Пауеллом, Зигмундом Фрейдом і багатьма іншими.

Остання поїздка в США, в жовтні і листопаді тринадцять разів виступив з лекцією «Дві півкулі або один світ» в семи містах. Брав участь у прем'єрі фільму Чапліна «Великий диктатор».

Публікація роману «Малюки в темніючому лісі» і фантастичної повісті «Всі пливемо на Арарат».

1941 (Г.Дж. Веллсу — 75 років)

У США прийнятий Закон про ленд-ліз, що надав президенту право продавати, віддавати в борг або передавати в оренду військову техніку і озброєння тим країнам, оборона яких з точки зору США видається важливою. Партійний заступник Гітлера Рудольф Гесс прилетів до Великобританії з пропозицією миру (був заарештований і посаджений у в'язницю). Німеччина

напала на СРСР. В СРСР верховним командуванням видано наказ № 270, в якому всі радянські військовополонені оголошувалися зрадниками. 19 вересня — німецька армія захопила Київ; в полон потрапило близько 665 тисяч солдатів і офіцерів Червоної Армії. 29 вересня в Бабиному Яру окупанти почали масові розстріли мирного населення, в основному євреїв. У США почалося здійснення «Манхеттенського проекту», кінцева мета якого — створення атомної бомби. В результаті раптового удару японської авіації по американській військово-морській базі Перл-Харбор виведені з ладу головні сили Тихоокеанського флоту США. У США в приватному володінні налічувалося більше 38 мільйонів автомобілів, у Великобританії — 2,2 мільйона. Е. Фромм: «Втеча від свободи».

Стаття в «Нейчур» «Людина науки, як аристократ».

Лекція в Королівському інституті «Наука і Світовий Розум».

Зустріч з міністром освіти Р.О. Батлером для обговорення стану справ в системі освіти.

Надрукований роман «Необхідна обережність: модель життя», в якому теж не обійшлося без педагогіки. У перших двох з шести частин відповідні назви: «Народження і раннє виховання Едварда Альберта Тьюлера» і «Юність Едварда Альберта Тьюлера».

Вийшла збірка статей, що раніше не публікувалися в Великобританії — «Путівник по Новому Світу: Посібник по Конструктивній Революції».

1942 (Г.Дж. Веллсу — 76 років)

26 держав підписали Вашингтонську Декларацію Об'єднаних націй, приєднуючись до цілей і принципів, викладених в Атлантичній хартії — одному з основних документів антигітлерівської коаліції. США виходить на перше місце в світі по виробництву танків і бойових літаків. У Великобританії уряд розпорядився припинити випічку білого хліба. У Лондоні підписано договір між СРСР і Великобританією про союз у війні проти фашистської Німеччини та про співробітництво і взаємну допомогу після війни. 17 липня - 2 лютого 1943 — Сталінградська битва. В Університеті штату Айова Джон Атанасов і його аспірант Кліффорд Беррі розробили і почали монтувати перший в США

електронний цифровий комп'ютер. Перші американські війська прибувають до Європи і висаджуються в Північній Ірландії. У Чикаго Енріко Фермі вперше здійснив самопідтримувану ланцюгову ядерну реакцію, що відкрило шлях до створення атомної бомби. Людина року за версією американського журналу «Тайм» — Йосип Віссаріонович Сталін. В СРСР на екрани вийшов фільм за романом М. Островського «Як гартувалася сталь».

Дописав заключну главу «Постскриптуму до «Експерименту в автобіографії» (буде опублікований тільки в 1984 під назвою «Закоханий Веллс» (в заповіті письменник дозволяв опублікувати рукопис тільки після смерті останньої з згаданих в ньому жінок).

Виступ по радіо «Перспективи для Homo Sapiense».

Робота над сценарієм фільму за романом «Історія містера Поллі».

Опубліковані філософські трактати: «Наука і Світовий Розум», «Переможенний час» і «Фенікс».

1943 (Г.Дж. Веллсу — 77 років)

Оточене в Сталінграді 330-тисячне німецьке угруповання частиною знищене, частиною взяте в полон. У Великобританії введена трудова повинність на неповний робочий день для жінок у віці від 18 до 45 років. У США введено нормований розподіл м'яса. Французи Жак Ів Кусто і Еміль Ганьян винайшли автономний скафандр з аквалангом, завдяки якому можна було вільно пересуватися під водою і опускатися на глибину до 90 метрів. 18 серпня — вночі 600 британських бомбардувальників завдали удару по полігону Пенемюнде, центру німецької ракетної програми. В СРСР засновано 11 суворовських училищ, перш за все для тих дітей, чиї батьки загинули на війні (приймалися хлопчики після 3-го класу початкової школи на термін навчання в 7 років). Норвезькі диверсанти підірвали завод з виробництва важкої води в Рьюкане (Норвегія), ускладнивши виконання німецького ядерного проекту. Англієць Алан Тьюринг розробив «Колосс», секретний спеціалізований комп'ютер, призначений для розшифровки перехоплених повідомлень німецьких військ (комп'ютер складався з 1500 електронних ламп і був найбільшим комп'ютером того часу,

запровадження його в дію в 1944 році дозволило скоротити час розшифровки перехоплених повідомлень з декількох тижнів до декількох годин). Г. Гессе: «Гра в бісер». А. де Сент-Екзюпері: «Маленький принц».

Захистив докторську дисертацію з біології в Лондонському університеті на тему: «Ілюзорність деяких уявлень про тривалість життя багатоклітинних організмів, зокрема, Homo Sapiense».

Звернувся до Школи східних і африканських досліджень з проханням перекласти «Універсальні Права Людини» на арабську, хінді, урду та інші мови.

Опублікований трактат «Cruz Ansata: Засудження Римської Католицької Церкви».

1944 (Г.Дж. Веллсу — 78 років)

У США математик Говард Ейкен, на основі ідей англійського математика Чарльза Беббіджа, побудував на одному з підприємств Ай-Бі-Ем першу автоматичну обчислювальну машину, параметри якої склали: 15,3 м в довжину, 2,4 м у висоту, вага — 35 тонн, довжина проводів — понад 800 км, кількість з'єднань — понад 3 мільйони. 6 червня — день «Д», початок операції «Оверлорд»: війська союзників висаджуються на п'яти плацдармах в Нормандії, відкриття другого фронту в Європі. 13 червня — перший обстріл німецькими крилатими ракетами Фау-1 території Великобританії (до березня 1945). Невдалий замах на Гітлера (страчено понад 5 тисяч осіб, з них близько 700 генералів і офіцерів). У Великобританії прийнятий Закон про освіту (Закон Батлера), який визначив межу між початковою школою та середньою освітою віком 11 років і підвищив вік закінчення школи до 15 років. 25 жовтня — Японія вперше застосувала у війні на Тихому океані свою останню зброю — льотчиків-камікадзе. Група американських генетиків під керівництвом Освальда Ейвері встановила, що хімічною речовиною, що зберігає спадкову інформацію, є дезоксирибонуклеїнова кислота (ДНК). В окупованих Німеччиною Нідерландах Віллем Колфі винайшов і створив апарат «штучна нирка». У США прийнятий Закон про права військовослужбовців, який передбачав субсидії на навчання практично в будь-якому визнаному вищому навчальному закладі, а також плату

за професійно-технічне навчання та субсидії для придбання будинків для солдатів, які повертаються з війни. Людина року за версією журналу «Тайм» — Дуайт Ейзенхауер, генерал, командувач військами союзників у Західній Європі.

Публікація «Від 42-го до 44-го: сучасні мемуари» (наклад 2000 примірників).

Виступ по радіо для французької аудиторії.

Опублікував лист в «Нью Стейтсмен», який підтверджував його республіканські переконання.

1945 (Г.Дж. Веллсу — 79 років)

Масовані нальоти англо-американської авіації на Дрезден (загинуло не менше 60 000 чоловік). Бомбардування Токіо американською авіацією (в нальоті брало участь 334 бомбардувальника, згоріли 267 000 будинків, загинуло понад 100 000 жителів). Установча конференція Об'єднаних націй в Сан-Франциско. 8 травня — в Карлсхорсті підписаний Генеральний акт про беззастережну капітуляцію Німеччини, завершення світової війни в Європі. На парламентських виборах у Великобританії перемогу здобула Лейбористська партія (прем'єр-міністр В. Черчилль пішов у відставку і став лідером опозиції). 6 серпня — атомне бомбардування міста Хіросіма (загинуло понад 140 тисяч осіб). 9 серпня — атомне бомбардування міста Нагасакі (загинуло 74 тисячі). 2 вересня — капітуляція Японії, закінчення військових дій в II світовій війні, в якій загинули понад 60 мільйонів чоловік. У Нюрнберзі розпочався процес над головними нацистськими військовими злочинцями; вперше в історії на лаві підсудних політики і військові винні в розв'язанні війни (трибунал виніс рішення, згідно з яким необхідність виконання отриманого наказу не є достатньою підставою для виправдання військових злочинів, злочинів проти миру і людства). Івлін Во: «Повернення в Брайдсхед».

Взяв участь у загальних виборах.

Опубліковано останні книги: «Щасливий поворот» і «Розум на межі своєї вузди».

1946

Відкрилася перша сесія Генеральної Асамблеї ООН. Виступаючи у Фултоні (США, штат Міссурі), Вінстон Черчилль говорив про залізну завісу (початок «холодної війни»). Американським інженером Персі Спенсером винайдена перша мікрохвильова піч. Заснована Королівська Військова Академія в Санджерсті, Беркшир, Великобританія. Президент США Трумен схвалив надання кредиту на 3,75 мільярда доларів для Британії. Закон про націоналізацію вугільних шахт в Англії. Під час показу мод в Парижі модельєр Луї Рієрд представив новий жіночий купальник, манекенниця вийшла на подіум, прикрита двома вузькими смужками матерії (купальник отримав назву «Бікіні» — по імені атолу, над яким чотирма днями раніше США провели випробування атомної бомби). У США вийшло в світ перше видання книги доктора Бенджаміна Спока «Догляд за дитиною і її виховання», що стала настільною не для одного покоління батьків. У Нюрнберзі завершив роботу Міжнародний військовий трибунал (12 військових злочинців засуджено до повішення, троє — до довічного ув'язнення, четверо — до тюремного ув'язнення від 10 до 20 років; виправдані троє). У Парижі створено ЮНЕСКО (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization) — спеціалізовану установу Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури.

Г.Дж. Веллс помер 13 серпня 1946 року у віці 79 років у своєму будинку за адресою ГанOVERська тераса, 13, у Лондоні.

Отже, чи був Герберт Веллс фахівцем в галузі освіти? Чи можна довіряти його висновкам і рекомендаціям? Безумовно, так!

Іноді, з деякою часткою лукавства письменник заявляв про те, що не вважає себе професіоналом в педагогіці і висловлює думку любителя, людини з боку. Але частіше він забував про полемічні прийоми і говорив відкрито про своє право судити про будь-які явища навчання і виховання. У «Спасінні цивілізації» читаємо: «Ви знайдете, мабуть, що програма моя надто велика, що я хочу лінгвістичних вундеркіндів, але не забувайте, що тут я в своїй сфері, я досвідчений викладач, багато займався педагогікою як наукою, і в той же час я

уважний батько. Я знаю, скільки в школі витрачається даремно і часу, і можливостей, особливо при навчанні мовам» [25]. І далі: « Я старий, досвідчений педагог; більшість моїх ранніх писань з'явилась анонімно в лондонських педагогічних журналах кінця минулого століття, і з педагогічною літературою я знайомий досить добре, зокрема, з літературою, що присвячена реформі виховання і освіти» [25].

Герберт Веллс — педагог у багатьох іпостасях. Шкільний учитель зі стажем роботи (близько п'яти років) в трьох державних школах в різних регіонах країни і престижній приватній школі в Лондоні. Викладач протягом трьох років в заочному коледжі в Кембриджі. Рецензент статей і книг педагогічного змісту в різних періодичних виданнях. Автор численних статей і соціально-педагогічних трактатів. Талановитий популяризатор досягнень сучасної науки (статті в періодичних виданнях і головна роль у створенні освітньої трилогії: «Нариси Історії», «Наука життя» і «Праця, багатство і щастя людства»). «Уважний батько» і автор книг для дітей. Соціальний реформатор, який вважав освіту головним засобом творчого перетворення життя. І, нарешті, письменник, у якого майже в кожному романі є глави з докладним і педагогічно осмисленим описом дитинства, отрочтва і юності героя, і читачеві не важко зрозуміти, як навчання і виховання визначили його майбутнє життя.

Для Веллса освіта — головна можливість поліпшення життя еволюційним шляхом, без революцій і насильства. У «Спасінні цивілізації» він писав: «Ключем до всіх наших людських безладів є організована освіта, всебічна та універсальна» [25]. Освіта — засіб, а мета — повноцінне і щасливе людське життя.

Для прихильника еволюційної теорії розвитку людини, вихованця Томаса Хакслі, освіта, що постійно враховує вимоги часу, передбачає майбутні зміни — єдиний спосіб виживання людини як виду. Г. Веллс підкреслював, що освіта здійснюється не для індивіда, а для роду, виду і людства в цілому.

За Веллсом освіта і є справжня евгеніка, з її мрією про виведення досконалої людини. Вона покликана виконувати функції соціального фільтра, і ліфта. У «Створенні людства» він писав: «А в кінці періоду шкільної освіти

повинен початися процес сортування в масі національної молоді, наскільки це можливо, незалежно від її соціального походження — який буде йти на протязі всього життя. Бо конкуренція для заняття посади на державній службі має бути Битвою за Існування в цивілізованій державі» [12]. А в «Що нас чекає?» той же принцип поширений і на вищу освіту: «Звичайно, головні речі, які необхідні в освіті правлячого класу це — в першу чергу, відбір, і розвиток характеру, потім відбір, і розвиток здібностей, і, по-третє, передача знань на широких і всебічних засадах, і формування здатності швидко знаходити і використовувати спеціальні знання, які можуть бути необхідні для особливих випадків» [33].

Цікаво, що Г. Веллс, який добре знав роботу школи зсередини, бере її як організацію під захист. У своїх роботах він підкреслював, що завжди була тенденція використовувати те, що діти збираються в школах, з метою, яка часто не має відношення до власне шкільного навчання. Школа змушена виконувати і властиві їй, і привнесені функції, і часто змушена відповідати за те, в чому не винна. Слід рішуче захистити її від претензій релігійних і політичних організацій, і не вимагати неможливого.

Заслуговує на увагу і ідеал школи майбутнього для всього світу, запропонований Веллсом. Красива, світла і простора. Прекрасно обладнана, зі стандартним набором аудіо та відео засобів, кращою наочністю. Із загальним для всіх країн навчальним планом, і навіть, загальними для всіх вчителів конспектами «уроків-стереотипів». Так «вся молодь світу буде проходити однаковий курс навчання».

Тиражування та розповсюдження кращих зразків педагогічного досвіду — важлива умова раціональної і економної організації освітніх процесів. На думку Г. Веллса хороших вчителів так само мало, як і хороших художників. Потрібно мати «особливий склад характеру і самобутній дар». Йому абсолютно ясно: «Учителем народжуються, а не стають» [25]. По-справжньому талановитий учитель — дуже цінний ресурс, до якого потрібно ставитися дбайливо і з максимальною ефективністю використовувати його «вміння вчити».

Учителювання в більшості випадків — ремесло, яким можна і потрібно оволодіти на високому рівні. І йому, як професійній діяльності, властиві монотонність, повсякденна рутинна і не дуже високого рівня інтелектуальна праця. До того ж, як правило, від вчителів, виходячи з невірної зрозумілого ідеалу вчителя, вимагають бути не тільки людьми високих моральних якостей, такту, ортодоксальності і бездоганної репутації, але і «формувати» такі ж якості у своїх учнів.

Герберт Веллс не вважав останнє обов'язком вчителя. Це більше завдання батьків, сім'ї, друзів, книг, театру, кіно і всіх моральних умов в суспільстві. Не можна вимагати від учителя того, що йому не під силу.

А ось бути розумною людиною, вчителю дуже бажано. У статті «Шкільний учитель і Імперія» Веллс презентував свій ідеал вчителя: «Ми повинні прагнути до того, щоб наші кращі вчителі, у всякому разі, були людьми з інтуїцією і творчим інтелектом, які могли б, якщо потрібно, написати хороший роман або гостру критичну статтю, або проявити оригінальність в богословській або філософській дискусії, або зробити, хоча б одну з цих незначних речей. Вони повинні бути цілісними людьми, які слідують своїм переконанням, і здатні на інтелектуальну пристрасність» [26].

З історії педагогіки ми знаємо, що особливо видатних результатів в освіті в теорії і на практиці досить часто досягали представники медичної професії — Джон Локк, Микола Пирогов, Марія Монтесорі, Януш Корчак, Бенджамін Спок і ін. Серед письменників, найчастіше згадують Чарльза Діккенса і Лева Толстого. Герберт Веллс був по-своєму унікальним поєднанням наукового мислення, вихованого вивченням точних наук, великої книжкової ерудиції, творчої уяви письменника-фантаста і філософської прозорливості. Були, і зараз є, бажані підрахувати кількість пророкувань Веллса, що здійснилися. В основному, погоджуються, що він мав рацію в 80% випадків. В освітніх пророцтвах, як нам здається, цей результат ще вище.

Сьогодні звичними в наукових дискусіях стали його ідеї про продовження шкільного навчання мінімум до 14 років, щоб штучно не обривати процес

соціального дорослішання, яке є запорукою усвідомленого вибору життєвого шляху. Необхідності вчитися все життя. Виведення освіти за межі шкільних і університетських аудиторій. Сміливого використання нових засобів отримання, обробки, зберігання і доставки стандартизованого і точного знання необмеженій кількості охочих знати з загальнодоступного, наднаціонального, некомерційного, постійно оновлюваного Центру Знань. Запропонована Веллсом Всесвітня Енциклопедія (Всесвітній Мозок) сьогодні реалізувалася в Вікіпедії і інших можливостях, заснованого на інформаційних технологіях ХХІ століття. А багато його передбачень, і в цьому немає сумніву, ще чекають свого здійснення.

ГЕРБЕРТ ВЕЛЛІС ПРО ОСВІТУ ТА ВИХОВАННЯ: ПЕРЕДБАЧЕННЯ

(Передбачення про вплив прогресу механіки і науки на людське життя і думку)

У цій частині книги розміщені фрагменти футурологічних, соціально-політичних та історичних творів, статі та виступи Герберта Веллса педагогічного змісту. Переклад оригінальних текстів з англійської на українську, здебільшого вперше, виконано Василенком В.А.

Засоби пересування в двадцятому столітті

У цій книзі ми хочемо викласти в упорядкованій формі, наскільки дозволяє природа розглянутого предмета, деякі роздуми про направлення нинішніх сил, роздуми, які за умови їхнього цілісного сприйняття, приведуть до недосконалого і досить гіпотетичного, хоча і заснованого на добрих намірах, прогнозу про те, як підуть справи в цьому новому столітті. Неминуче, деяка невпевненість буде відмінною рисою цього починання.

Досі такі прогнози були представлені, в більшості випадків, в літературних творах, і зазвичай, автору було важко встояти перед спокусою використовувати можливості сатири. Але такий підхід ускладнює виклад при переході до чесних узагальнень і ми повністю від нього відмовилися на користь побудови, що складається з сміливих питань і обґрунтованих висновків.

Наша головна мета — загальний начерк майбутнього, по суті, проект об'єднання зусиль людства, перед обличчям викликів прийдешніх років. У читача є своя роль в цьому майбутньому — у нього і його спадкоємців — а чи віднесеться він до цього звіту про передбачення з довірою і симпатією, — тема для іншої розмови.

Сили, що сприяють об'єднанню

... Формуванню Нової Республіки сприяє новий вид суспільної активності, що знайшов вираження у Великій Британії у створенні неофіційних організацій для контролю і критики різних урядових відомств.

... Стає очевидним, що організація і контроль системи освіти — надто важке завдання для демократичному уряду. Погано обладнані і претензійно керовані приватні школи Великобританії, укомплектовані неосвіченими і нездатними молодими людьми, одним своїм існуванням свідчать про те, що справа народної освіти не може бути віддана цілком комерційній ініціативі, яка спирається на неуцтво батьків і соціальні забобони.

Необхідна умова ефективного розвитку Нової Республіки — доступна всім, відповідна потребі, і різноманітна освітня система, що працює в атмосфері ефективної критики і загальної інтелектуальної активності. Школи самі по собі нічого не значать, університети — просто місця піднесеного зубріння, до тих пір поки шкільні вчителі і вчительки, і університетські викладачі не перебувають під впливом світла зверненої до всіх, сучасної і зрілої, інтелектуальності.

Зараз, принаймні, у Великій Британії, директори шкіл, яким довірено освіту основної частини впливових людей наступних десятиліть, — персони явно другосортні, замучені і знекровлені вчені хлопчики, удобрені анотованими виданнями, виховані на капустиному бульйоні Тридцяти Дев'яти Статей*, що надійно захищає їх від будь-яких можливих просвітлень.

Очевидно, що сьогодні нам потрібен абсолютно новий тип школи — такої, хоча б, що зможе забезпечити необхідну підготовку з математики, діалектики, мов і малювання, і повідомить потрібні знання з природознавчих дисциплін, не відбираючи в дитини дозвілля і не руйнуючи її індивідуальність, що через неуцтво і зарозумілість відбувається сьогодні.

Нам також потрібен новий тип університету, щось відмінне від місця, де ненадовго затримуються скоростиглі розумники, які зуміли взяти фортецю науки штурмом ще до свого дев'ятнадцятиліття. Правда, дуже часто, блиск їхнього розуму — всього лише ознака його дефектності.

... Створення сучасних і ефективних шкіл не вирішує завдання задоволення інтелектуальних запитів майбутнього часу. Школа і університет — це тільки підготовка до життя розумової активності, з якою зіткнеться громадянин майбутньої держави. Три роки університету і все подальше життя в умовах

безпросвітної стагнації, що, по суті, і є історія розумового розвитку, наприклад, вчителів публічних шкіл*, і більшості священнослужителів сьогодні.

Університет старого зразка, впевнений в своєму всезнанні, просто навчав. Функцією університету майбутнього буде більшою мірою — критичне ставлення до дійсності та її вивчення. Новий університет буде організований для дослідження — для критики, так би мовити, думки і природи. А для тих, хто готовий заприсягтися у вірності ідеї Нової Республіки, є більш тонке і масштабне завдання — допомагати розвитку здорової та зрілої розумової активності, яка є найважливішою складовою людського життя.

... Однією з сумних особливостей інтелектуальної атмосфери сьогодні є відсутність якісної дискусії. Уважно стежити за чесною і тонкою суперечкою, і прийти до певного думки щодо якогось загального питання реального і практичного значення, вислухавши всі сторони, — це, безсумнівно, найбільш корисна в освітньому відношенні справа. Я б навіть сказав, що ніхто не може вважати себе освіченим в повній мірі, якщо не робив цього. Незабутні дискусії, в яких головну роль грав Хакслі*, були надзвичайно стимулюючими. Нам тепер цього не вистачає.

Багато хто висловлює протилежні думки з найрізноманітніших питань, але спостерігається цілком помітне ухилення від чітко сформульованих положень. Немає прямої відповіді. Є багато непрямих відповідей, спроб применшити значення висновків опонента, не сприяти його популярності, формулювати сказане ним в іншій формі. Але в цьому переліку немає — конфлікту. Ми більше не беремося з несимпатичними нам думками, а знищуємо їх.

Віра, мораль і публічна політика в двадцятому столітті

... Людина майбутнього, якою я її бачу, буде просто і логічно ставитися не тільки до смерті, а й до народження. Сьогодні сексуальна мораль цивілізованого світу є вкрай нелогічною та непослідовною системою, що складається з божевільних заборон і диких дозволів, дурної толерантності і безжальної жорстокості. Сучасна цивілізація в сексуальному відношенні божевільна. Вона

втратила розум під тиском нових реалій, і багато в чому, тому що існують перешкоди, хоча їх і стає менше, на шляху до здорової дискусії з цього питання. Наближення до нього наближає збудження. Створюється враження, що у дуже небагатьох — щасливе і здорове статеве життя. Саме вживання слова «сексуальний» викликає збентеження, блиск очей, зниження голосу, блідість або рум'янець від сорому.

Всі ми, як водиться, зберігаємо свої секрети і не поспішаємо говорити про вчинки, за які нам соромно. Кілька років тому якісь молоді жінки в простій літературній формі вилили свої почуття з приводу важливих проблем, з якими їм не вдалося впоратися (це мало прямий стосунок до них як майбутніх дружин і матусь). І це викликало шаленство засудження з боку багатьох поважних людей.

Так, є чимало причин і постійна необхідність в дотриманні правил пристойності. І можливо в більш строгому придушенні того, що тільки збуджує, але не сприяє розвитку. Головне уберегти молодих від передчасного пробудження, і дійсно, для цивілізації важливо відсунути цей період, затримуючи дозрівання і продовжуючи період зростання і приготування, якомога довше.

Але можна перестаратися з продовженням чистоти і невинності. Невинність так само пасує дорослим людям, як брязкальце або гумова іграшка. Боязкість, перешкоджає цій дискусії, яка припускає приховане дурне обговорення, має свої огидні наслідки у вигляді ганебних справ і невиправданих жорсткостей, у нещасливих сім'ях і покалічених долях, у виробництві нескінченних, непотрібних, і нещасних життів.

Дійсно, дуже часто наша порядність заводить нас занадто далеко. Простій справі людського розмноження ми додали містичний релігійний сенс, що гірше навіть голого дикунства.

Істотною стороною всієї цієї аморальної і несерйозної справи сексуальних відносин є, врешті-решт, — народження дітей. З цього і будуть, без вагань, виходити громадяни Нової Республіки, що формується.

Надзвичайне значення сексуальних питань для моралі полягає в тому, що мова йде про життя, що належать майбутньому. Якщо ж народження дітей

виключається як результат відносин, то моральне значення сексуальних дій не вище питання про манери під час гри в шахи, або занять спортом на відкритому повітрі. Напрошується аналогія з грою в гольф. Чи корисно це заняття? В кожному окремому випадку лікар і психолог вирішать, доки це буде здоровим і допустимим заняттям і не переросте в погану звичку, яка пожирає час і сили.

Фізично здорова людина, схильна часто займатися любов'ю, без мети продовження роду, в моральному плані несе таку ж відповідальність, як і атлет, що б'є по маленьким м'ячам на майданчику для гри в гольф. І не більше. Обидва можливо будуть витратити час життя інших людських істот. Гравцеві в гольф потрібно наймати хлопчика, який підносить м'ячі.

... Люди майбутнього, виходячи з принципів, які їм приписує наша уява, ні при яких обставинах не засудять появу на світ дитини, здорової і тілом, і розумом. Але новонароджений — це тільки початок, сирий матеріал для формування цивілізованої людини. Досконала людина — це не тільки здорове сильне тіло, а й витончений розум. Її не можна уявити без основ моралі, які стали звичками поведінки, і комплексу більш-менш систематизованих ідей, і певної естетичної культури.

... Вирішивши проблему бажаного продовження життя, нові республіканці обов'язково подбають про те, щоб майбутнє покоління вступало в світ необмежених можливостей. Недоучені, які нічого не вміють робити, претенденти, які пропагують екзотичні вірування і пропонують сміховинні програми, яким сьогодні нещасні батьки вимушено довірили розумове здоров'я своїх дітей; всі ці циркульники розуму, з важкою рукою, з спітнілими і нікчемними помічниками, будуть змінені підготовленими і поважаючими себе чоловіками і жінками, які і будуть відповідати вимогам найважливішою професії в усьому світі.

Всі ці необґрунтовані претензії «формувати характер», за якими сьогоднішній учитель приховує нездатність забезпечити тренування, розвиток і постачання розуму, ніколи більше не прозвучать. Учитель більше не буде відволікатися на участь в спортивних захопленнях вихованців. Учитель буде вчити, домагаючись правдивості і дисциплінованості, чим і обмежить моральний

вплив, своїм прикладом демонструючи, як потрібно виконувати свій обов'язок. Він буде пам'ятати про те, що його зусилля — тільки частина освітнього процесу. Вплив сім'ї та навколишнього світу не менш важливі.

Всі навколо будуть думати і вчитись. Застаріле уявлення про те, що можна «закінчити» свою освіту буде визнано неправильним, як і хибну думку про статичність всесвіту.

Школи та коледжі будуть тільки початком підготовки. Швидше за все, вони будуть давати тільки ключі, формуючи мислення, забезпечуючи ґрунтовну підготовку з математики, мови та малювання, не забуваючи про вправи в діалектиці та вмінні використовувати накопичені наукою факти. Озброївшись усім цим, молоді люди перейдуть в технічну школу, де будуть освоювати основи обраної професії, навчаючись критичному ставленню до теорії і практики.

(1901)

СТВОРЕННЯ ЛЮДСТВА

Щоб уникнути непорозумінь, необхідно сказати кілька слів про мету і масштаб цієї книги. Вона написана в зв'язку з попередньою роботою «Передбачення», і разом з нею і невеликим памфлетом «Відкриття майбутнього» представляє загальну теорію соціального розвитку, і соціальної та політичної поведінки. Це — спроба поставитися до соціальних і політичних питань по-новому і з іншої відправної точки, розглядаючи все, що відбувається, як аспекти єдиної універсальної еволюціонуючої системи. І на цей загальний метод і тенденцію ми спеціально звертаємо увагу читача. Ці дві книги і памфлет потрібно розглядати як одну роботу, яку ми тут і презентуємо.

Автор повинен зізнатися, що написав цю роботу виключно для свого розумового спокою. Він не цілком кваліфікований, щоб приймати авторитетний тон в цих питаннях, і гостро усвідомлює наявність численних дефектів в деталях знання, в настрої і підготовці, про що в цілому і свідчать ці роботи. Він знає, що в таких моментах, наприклад, як посилення на авторитети в розділі про проблеми в біології, і книги в розділі про освіту, прогалини в читанні та знанні занадто очевидні. Щоб все ж здійснити задумане в четвертій роботі довелося цілком відкрито підправляти, і тут і там.

Проте, він ризикує видати цю книгу. Є етапи в розвитку кожної науки, коли необережний сторонній може подумати, що він майже необхідний, коли поверховість перестає бути гріхом, а безтурботність і цікавість можуть відкрити дорогу до свіжості, свободи проявів розуму, які були б незручними і компрометуючими для фахівця. І такої фази, як нам здається, ми вже досягли.

Більш того, ця робота не стільки спеціальна і технічна, скільки примирює, пропонуючи широкі узагальнення, де навіть ворогуючі фахівці можуть знайти точки дотику. Читаючи її, кожен, хто знає трохи про біологію, фізичну науку і соціальну стратифікацію, хто цікавився проблемами освіти і надихався творчим потенціалом мистецтва, може, при всьому своєму аматорстві, претендувати на думку знавця.

І на додаток, це дійсно гідне заняття для безвідповідального письменника, не пов'язаного з практичною політикою, когось, хто в політичному сенсі «не має значення», — презентувати намітки політичної доктрини, яка однаково може бути застосована в Британській Імперії та Сполучених Штатах .

Вплив сучасної держави на становлення людини

...Наступною групою елементів в комплексі впливів на людину, яка розвивається, після рідного дому, є школа. Дозвольте мені знову сказати про відмінність, про що вже йшлося, між домашнім елементом в школах-інтернатах та власне школою. Поки дитина перебуває поза класною кімнатою, граючи — виключаємо випадки, коли це форма навчання або гра під керівництвом — коли вона розмовляє зі своїми приятелями, ходить, спить, їсть, вона знаходиться, на мою думку, під домашнім впливом. Я вважаю, що вчитель, який бере пансіонерів, просто заміна батькам, а співтовариство дітей, які проживають під одним дахом далеко від дому — заміна сім'ї.

Під школою тут мається на увазі те, що є спільним для денної школи та школи-інтернату — класна кімната та ігровий майданчик на перерві. Це те, чого точно немає у дикуна і варвара, як фази в їхньому розвитку, навіть в рудиментарному вигляді. Це новий елемент, пов'язаний зі створенням більш широкого політичного порядку та використанням писемної мови.

Я думаю, що ніхто не стане заперечувати той факт, що систематичну інтелектуальну підготовку майбутній громадянин отримує, на відміну від природних, випадкових і невідповідних впливів, в школі або в її подальшому розвитку у вигляді коледжу. Питання інтелектуального розвитку в цілому ми обговоримо пізніше і більш повно. Тут я хочу просто визначити школу в якості фактора в створенні майже кожного громадянина в сучасній державі, а також вказати на те, що іноді ігнорується, що це лише один з багатьох факторів у цьому процесі.

Тенденція сьогодення — надзвичайно перебільшувати значення школи в процесі розвитку, приписувати їй силу впливу, абсолютно за межами її можливостей, і звинувачувати за зло, до якого вона не причетна. І в Василенко В.А.

найбезглуздіших докорах батька, священнослужителя, державного діяча, письменника, журналіста з приводу виконання обов'язків, які насправді навряд чи більше в межах можливостей вчителя, ніж м'ясника, реальна і потрібна робота школи занадто часто псується, спотворюється і зовсім втрачається з поля зору.

Ми думаємо, що складне, важке і почесне завдання інтелектуального розвитку під силу будь-якій серйозній, але нетямущій молодій леді, або будь-якому недовченому джентльмену за викликом. Ми приймаємо це як належне, і вимагаємо, на додаток, «формування характеру», морально-етичну підготовку і нагляд, естетичне керівництво, прищеплення смаку до Кращого в літературі, до Кращого в мистецтві, і поведінці. Ми вимагаємо ключ до успіху в торгівлі і насіння прекрасного пристрасного патріотизму від цих, безперечно, дуже звичайних людей.

Можна подумати, що ніхто не знає про ці колосальні вимоги до педагогів. Якби ми звернулися з такими ж претензіями до нашого м'ясника, вимагаючи більшого, ніж хороше обслуговування, якби наполягали на тому, що його м'ясо повинно не тільки створювати здорові нерви і м'язи, але й що воно повинно компенсувати все, що є неохайного в наших будинках, нечесного в наших економічних умовах, а також слабкого і вульгарного в нашому суспільному житті, він, мабуть, сказав би, що він використав увесь свій час, щоб поставити хороший шматок м'яса, що це було важке і почесне завдання, а безхарактерність бізнесменів і державних діячів в країні, стан науки і мистецтв — не його справа. Якими б прикрими не були справи в державі, немає ніяких розумних підстав очікувати їхнього поліпшення, розладивши розподіл м'яса. Коротше кажучи, він — м'ясник, а не космічний цілитель-шарлатан.

Що школа може зробити для майбутнього громадянина, властиві їй і привнесені функції, і як її справжня робота найкраще може бути виконана, ми обговоримо пізніше. Але було б непогано більш повно обговорити, чого школа не повинна намагатися досягти, і що зовсім не в змозі зробити викладачі, і вказати в кожному випадку на дійсно причетні установи.

Тепер, по-перше, щодо всього того, що вчителі мають на увазі під «формуванням характеру». Велика частина вчительської професії відкрито заявляє, а ще більша частина населення вважає, що можна розмовами і спеціально розробленими інструкціями, дати хлопчикові чи дівчинці певний ухил в сторону «істини», до дій, що називають «здоровими» (слово, визначення смислу якого вкрай спантеличить звичайного вчителя, що, однак, не заважає йому дуже жваво його вживати), по відношенню до честі, по відношенню до щедрості, підприємливості, впевненості в своїх силах і т.п.

Вчителі в наших публічних школах теж небезгрішні в цьому відношенні, і ви можете оцінити якість багатьох з цих джентельменів досить точно по їхній симпатії до «школи проповіді». Півгодинна «пряма розмова з хлопцями», розпливчастий сентиментальний експромт про Щирість, Ретельність, Справжній Патріотизм і так далі, здається, може заспокоїти докори сумління за тижні погано підготовлених, погано спланованих уроків, і роки клопотаності весловими човнами і крикетом. Найбільш крайні приклади цього типу будуть говорити в тоні чоловічого виправдання: «Хлопцям корисно почути, що я думаю про серйозні речі» — коли надто часто, він робить все, що він може, щоб не думати про що-небудь, за винятком крикету і просування по службі.

Вчительки, знову-таки, іноді майже хваляться, розповідаючи зацікавленим батькам про нашу «етичну годину». А на ділі виявиться, що це означає не більше і не менше, а годину блукаючої в словах зарозумілості, коли, звертаючись до недовірливих і нещирих дітей, бідна нелогічна душа, з якоюсь непристойною наївністю, говорить дурниці про «Ідеали», про Вище і Краще, про Чистоту, а також про багато таємничих і священних речей, над якими досі б'ються мудреці.

Все, що потрібно для того, щоб практика такого роду поширилася вільно і всюди — це певний ступінь агресивної зарозумілості, певний дар дурості, добрі наміри, і помилкове уявлення про можливості та обмеження освіти.

Окрім моральних дискусій, які в кращому випадку є лише другосортним красномовством, а в гіршому — руйнуючим повагу і розум нескладним мимренням, існують різні форми «етичного» навчання, пропаговані в Америці і в

наших початкових школах. Наприклад, історія повчального виду повідомляється дітям, а потім витягуються з них коментарі на поведінку персонажів. «Ви б зробили це?» «О, ні, учитель!» «Чому ні?» «Тому що це було б негідно». Учитель переходить до деталей, готуючи вирок, і, нарешті, настає кульмінація уроку.

Зрозуміло, що такі уроки можуть бути проведені ефективно і успішно тільки видатними вчителями, які зможуть надати дітям відмінний кодекс добрих намірів, і чудове вміння в дослідженні хороших чи поганих мотивів в будь-якому напрямку можливої поведінки. Але що вони можуть бути систематично навчені нашим середнім учителем цьому потрібному «предмету» — зовсім інше питання.

Освітній реформатор повинен остерігатися найсерйознішим чином, думки, що те, що виняткова людина може зробити в будь-який момент і завжди, з метою демонстрації, може бути зроблено успішно день у день у школах. Це відноситься і до багатьох інших речей, а не тільки до викладання етики. Професор Армстронг* може дати чарівно повчальні уроки з хімії відповідно до евристичного методу, але в руках середнього вчителя, який повинен вчити протягом наступних кількох років, евристична система не буде настільки ефективною. Містер Макиндер* викладає географію — неповторно — тільки, щоб показати, як це робити. Містер Девід Девант* — незрівняний ілюзіоніст — завжди покаже батькам, як досить легко можна розважити дітей, але з якоїсь причини він не представляє спритність своїх рук, як нове відкриття в навчальному методі.

До нашого аргументу, що такого роду навчання не під силу вчителям, що у нас є, або можливо будуть, ми можемо, на щастя, додати, що все, що робиться, може бути зроблено набагато краще іншими. Відомо це чи ні вчителям, але існує значна кількість добре написаної літератури, реальні історії і придумані, в яких, без незграбного тупцювання на темі моралі, показані гідні вчинки в їхній простій красі, а підлість зображена у всій її огидності. Є також кілька театрів, в яких благородний вчинок талановито представлений. Одна добре написана і майстерно зіграна п'єса зробить куди більш сильний моральний вплив, ніж кращий вчитель, що розповідає про етику цілий рік. Враження від великої і

хвилюючою книги, можливо, буде не таким сильним, але зате більш довготривалим. Це хороші приклади — вони гідні наслідування.

Оточіть вашу зростаючу дитину хорошими книгами, і залиште письменника і молоду душу наодинці, без будь-якого педагогічного нагляду. Зробіть свою державу здоровою, ваше економічне життя ефективним і чесним, будьте совісними і правдивими в церкві, за прилавком, в офісі, і вашим дітям не буде потрібне особливе етичне навчання, вони вдихнуть правду з навколишнього повітря. Без цього, все етичне навчання в світі при першій зустрічі з життєвими вітрами, перетвориться в прокисле лицемірство.

І без етичних претензій, школа, звичайно, неминуче впливає на моральний розвиток дитини. Дуже важливо, щоб звичка і схильність до працьовитості, були придбані там, почуття ретельності у виконанні, глибоке переконання, що труднощі відступають при рішучій атаці, — всі ці речі є важливими побічними продуктами хорошої школи.

Учитель, пунктуальний, наполегливий, що говорить правду і наполягає на істині, що називає речі своїми іменами, чия власна частка шкільної роботи зроблена бездоганно, хто не шкодує зусиль і завжди готовий стати в допомозі, хто більше зацікавлений в серйозній роботі, ніж в дитячих іграх, виховає справжню мужність у кожного свого учня. Йому не потрібно читати лекції про свої достоїнства.

Лінивий, занадто емоційний, не пунктуальний, неточний, і нелогічний учитель, запобігливий лояліст, неймовірний піетист, енергійний сноб, який прагне до ігор, чутливий до соціального статусу, легкий, люб'язний, сентиментальний, і сором'язливий, коли мова йде про дійсно важку працю — а такі вчителі є — не може претендувати на позитивний етичний вплив.

Існує чимало святенництва в деяких освітніх колах, є певний тип педагогічної літератури, в якій дуже багато «любові»; уважне ж спостереження за школярами та вчителями призводить до сумніву, чи є щось більше, ніж дуже помірною любов і ще більш помірне захоплення з обох сторін.

Діти бачать своїх вчителів наскрізь, і те, що вони не розуміють тепер, вони зрозуміють пізніше. Учитель, що привласнює всі чесноти, що приписує їх своїй персоні, що говорить про них, використовуючи заявлені фрази і вирази, цілком здатний відучити від всього хорошого і доброго. Краще б він відмовився від цих спроб зовсім.

І те, що тут було сказано про негативний вплив особистості педагога у моральній підготовці, ще більшою мірою стосується релігійного навчання. Тут, однак, я заходжу на поле, де я хотів би уникнути суперечок. На мій погляд, ті ідеї та емоції, які сконцентровані навколо Бога, здаються відразу занадто великими і далекими, і занадто інтимними і тонкими для об'єктивного розгляду.

Але є велика кількість людей, на жаль, які ставляться до релігії, як і до географії, хто вважає, що годинний урок релігії, може бути втиснутий у денний розклад, і адекватно проведений будь-якою бідною душею, яку тримає в покорі страх звільнення. Беручи це спрощене, зручне віровчення, і щиро вважаючи, що заявлена ортодоксальність це все, що необхідно для порятунку, вони хочуть змусити кожного вчителя засвоїти і поширювати його закостенілі, негнучкі рецепти, і вони готові наполягати на цьому, не зважаючи на погіршення роботи школи на інших напрямках.

Ми повинні всі погодитися з тим, у що б ми не вірили, що релігія є вінець будівлі, яку ми зводимо. Ми просто зруйнуємо життєво важливу частину будівлі і вкрай неправильно використаємо потенціал нашої релігії, якщо передамо її викладання в руки землекопів і каменярів розуму, в якості дешевої заміни справжніх інтелектуальних і етичних основ, які в дійсності формуються в ході шкільного навчання і закріплюються на рівні звички.

Мушу визнати, що є тільки один тип борців за ідею викладання релігії звичайними шкільними вчителями, яких я можу зрозуміти, так як це — запеклі атеїсти, які вважають, що є тільки чуттєве задоволення і ніякого іншого, а чеснота, — всього лише капюшон, що приховує пориви молодості, поки розсудливість не буде досягнуто. Для них в світі немає нічого окрім важкої відчутної реальності, а істина і релігія не є важливішими за кінський гній.

Такі люди вважають зручним сповідувати туманну версію популярної релігії, і вони зазвичай так і роблять, і незмінно хочуть, щоб їхніх дітей «вчили» релігії, тому що вони самі абсолютно не вірять в Бога, добро і духовність, і не можуть уявити, що без цього обману молоді люди зможуть жити в здоров'ї і щасті.

Абсолютно зайве школі брати на себе ставлення дитини до «природи», мистецтва і літератури. Почитайте педагогічні журнали, послухайте промови ентузіастів, і ви почнете думати, що без вчителя жодна людина не має шансів дізнатися, що існує така річ як «природа» — що буде підкріплено цитатою з Вордсворта*. А ця природа, як вони представляють її, насправді не природа взагалі, а підроблене захоплення деякими ізольованими аспектами всесвіту, які традиційно вважається «природними». Деякі вчителі виявили, що для кожної людини є певні аспекти всесвіту, які особливо привабливі, і що ця привабливість є частиною індивідуальності - унікальної, і такої, що не піддається впливу.

Деякі речі, про які досить добре відгукувалися поети і художники (здебільшого померлі і з академічної репутацією) розглядають як Природу, а все інше в світі, більшу частину світу, в якому ми живемо, як у деякому роді вторгнення в цю класику. Вони пропагують безглуздий і нелогічний канон. Дерева, річки, квіти, птахи, зірки — є, і були протягом багатьох століть Природою — як і розорані поля — насправді найбільш штучна з усіх речей — і весь інструментарій хлібороба, велика рогата худоба, шкідники, бур'яни, степові пожежі, і все інше. Порослий травою старий насип, щоб захистити поля в низині, є Природа, як і все, що пов'язано з водяним млином; нова дамба для забезпечення міського водопостачання, хоча вона може бути покрита прекрасною рослинністю, — штучна і некрасива. Дерев'яний вітряк є Природа, і красива, але на фоні неба виглядає огидно.

Гори стали Природою, і красивою, на протязі останніх ста років — навіть вулкани. Везувій, наприклад, величний і красивий, його запах підземної залізниці дуже вражає, його нічні ефекти дивують, але розпечені шлакові купи Берслема*, чудеса заходу сонця в Чорній Країні*, прекрасні миттєві сутінки П'яти

Містечок*, ці речі — жахливі, образливі і вульгарні, і не піддаються опису в термінах науки.

Цю масу застиглих невідповідностей, дику плутанину хибних думок, ось що шкільний учитель має на увазі, коли говорить про дітей, у яких формують любов до Природи. Вони повинні бути навчені, проти всіх їхніх розумових схильностей, спостерігати і говорити цитатами про канонічні природні об'єкти. І не бачити, уникати і зневажати все поза каноном, і таким чином, передати ортодоксальну Любов до Природи наступному поколінню.

Можна проілюструвати торжество схоластичної системи навчання, фігуркою маленької дівчинки, що поспішає до школи, пробираючись по вулицях гамірного сучасного міста. Вона несе зів'ялу зрізану квітку, недешево куплену в ботанічному саду, і на ходу лічить її пелюстки, тичинки, приквітки. Вона вправляється в любові до Природи, в «спостережливості». Навколо неї — чудове життя, на яке вона не звертає уваги, зосередившись на такій важливій підготовці її розуму. Величезні траваї граціозно повертають за ріг, гудучи, проносяться повз, розсипаючи іскри від накладних проводів; вітрини великих магазинів демонструють неймовірне розмаїття товарів; чоловіки і жінки снують туди сюди, зайняті тисячами важливих справ; шарманка обдаровує її бризками нот, поки вона проходить повз, а рекламний щит вражає кольором.

Форма і напрямок мого приватного спостереження стосуються вчителя не більше, ніж форма і напрямок мого носа. Дійсно, деякі талановиті і виняткові люди здатні не тільки гостро бачити, а й діставати і знову висловлювати те, що вони бачили. Такі люди — художники — і вони зовсім не схожі на шкільних вчителів. Усюди, де іншим не вдалося побачити, з'являється художник, як світло. Художник не може створити або визначити здатність до спостереження у інших людей, але він може, принаймні, допомогти і надихнути її. Але він і педагог, за темпераментом відрізняються один від одного. Вони знаходяться на протилежних полюсах людських властивостей. Педагог з його каноном стає між дитиною і Природою, щоб затуляти і заважати бачити. Йому потрібно відмовитися від цього.

Якщо інтерпретація природи є рідкісним і особливим даром, інтерпретація мистецтва і літератури, безумовно, ще більш рідкісна річ. Сотні шкільних вчителів і вчительок, які не можуть написати один стерпний рядок критики, стоятимуть перед класом і цілу годину видавати судження про книги, картини, і про все, що відомо під ім'ям мистецтва. Подумайте тільки!

Ось ваш великий художник, ваш великий винятковий розум, навпомацки пробирається в темряві під поверхнею життя, наполовину осягаючи дивні невловимі речі в цих глибинах, намагаючись — намагаючись іноді на межі людських зусиль — дати цей дивний несподіваний таємничий вираз, сформулювати його, щоб втілити його у формі і диві кольору, у красивих ритмах, у фантазіях оповідання, у досконалих і яскравих словах. Це і є мистецтво в його сутності і цінності.

Подумайте, яким уявляє собі світ великий художник. Подумайте, наприклад, про темну пишноту, серед якої розум Леонардо дерся до вершин; дзеркало ніжних вогнів, що відбило у наш світ райдужну благодать Боттічеллі !

І ось, про неясні і слабкі натяки, які ці великі люди залишили нам про речі недоступні, починає просторікувати шкільний розумник, жестикулюючи повчально, і в дуже багатьох випадках, спотворюючи назавжди наївне бачення дитини. Високо шанований схоластичний інтелект, який сліпий, безнадійно сліпий до того, що кожний великий твір мистецтва є напруженим, майже відчайдушним зусиллям, щоб висловити і передати, розглядає все це як якусь дурну загадку і — «пояснює її дітям». Так начебто кожна картина була ребусом, а кожен вірш шарадою! «Дітоньки», каже він, — «це вчить вас» — і на сцені з'являється банальність!

В останні роки, у Великій Британії зокрема, школа була покликана підкорити ще й інші сфери. Стало очевидно, що в цій нашій монархії в пошані вміння робити гроші, навіть якщо воно нічого не додає до загального багатства або ефективності; слава і пошана не поширюються на найпрекрасніше служіння суспільству, якщо воно не є прибутковим; оплески публіки — нагорода гравцям в крикет, лютим активістам, крикливим авторам, яхтсменам-бакалійникам, і

безнадійно бездарним генералам, а підозра і глузування — доля кожного, хто наполегливо працює, і нелегко живе заради чогось, що знаходиться за межею розуміння візника; в цій всесвітній імперії, управління якою доручено, як щось само собою зрозуміле, перам, а не людям незнатного походження, що теж всім зрозуміло; де соціальний тиск вкрай настирливого роду змушує кожного здібного бізнес-менеджера продатися компанії і стати «джентльменом» при першій же можливості, — національна енергія згасає.

Величезна старанність і сила дії, що колись відрізняли англійців, стають менш очевидними. Наші робітники більше не відчують гордості за свою роботу, вони ухиляються від важкої праці і грають в азартні ігри. І що ще гірше, господар не відчуває гордості за те, що робить; він теж не хоче працювати і зайнятий авантюрами. Наші молоді люди середнього класу, замість того щоб присвятити себе навчанню, дослідженню, літературі, перспективним комерційним починанням, державній службі, там де ще є посади, незайняті синами людей зі зв'язками, віддаються розвагам, демонструють майже східну розслабленість, коли потрібно працювати і виконувати свій обов'язок, і, здається, вважають це досить хорошою формою існування.

Шукаючи причину і ліки від цього дивного явища, деякі патріотично налаштовані добродії виявили, що школи, школи — винні. І їм потрібно щось на зразок Реформи.

Було б неправильно писати, що наші школи не потребують дуже широких реформ, або, що їхня ефективність не є необхідною попередньою умовою для загальної суспільної ефективності, але, насправді, школи — тільки один фактор у великій взаємодії причин, і Закон про освіту навряд чи допоможе вирішити всі проблеми.

Візьміть типового молодого англійця, наприклад, того, хто недавно закінчив одну з наших публічних шкіл, одного з тих, для кого в армії відкриті всі можливості для кар'єри, хто, можливо, буде володіти якимось великим бізнесом, або керувати компаніями, і прогризаючи жорстку шкуру стилю і стриманості, що він придбав, змусьте його говорити про жінок, про його перспективи, його

внутрішній світ, і самі переконаєтеся, багато чи мало в ньому від його школи. Випробуйте його з приводу політики, майбутнього нації, соціальних відносин, і підведіть його, якщо вам вдасться, до висловлення, чи чогось подібного, про мистецтво і літературу. Ви будете здивовані, що вам практично нема за що звинувачувати або хвалити його школу. Він неосвічений, глибоко неосвічений, і його манери і скритність маскують це; він чітко не розуміє, що він читає, і він навряд чи може написати листа; він малює, обчислює і думає не краще, ніж хлопчик на побігеньках, і у нього немає звички трудитися; за все це, можливо, школа повинна відповісти.

І школа теж повинна відповісти за те, що, хоча він — якщо він не є одним з невеликої специфічної групи людей, «схиблених» на іграх — не дуже добре грає в крикет і футбол, він вважає ці ігри набагато важливішими за військову підготовку і ще щось подібне, проводить дні, дивлячись шкільні матчі, і мусолить і зачитує до дірок звіти про крикетні баталії в графстві. Але це, справді, тільки симптоми, а не суттєві чинники в загальній неефективності.

Є набагато більше речей, в яких його школа винна лише опосередковано або взагалі не винна. Наприклад, він не тільки неосвічений і невмілий, і таємно знає про це, але і, що набагато серйозніше, він не відчуває сильного бажання щось змінити; у нього не тільки немає звички регулярно працювати, але він і не відчуває, що це недолік, тому що він не має ні найменшого бажання робити щось, що вимагає праці. І ви побачите, що це так, тому що в тканину його істоти вплетене глибоке переконання, що робота і знання «не окупляться», що вони є досить потворними і вульгарними властивостями і що вони не приведуть ні до щастя, ні до успіху.

Він не дізнався про це в школі, і не було шансів в школі цього позбутися. Він придбав цю віру зі свого дому, з розмови з рівними, з поведінки тих, що стоять нижче; він знайшов її в книгах і газетах, що читав, він вдихнув її з рідним повітрям. Він розцінює це як очевидний Факт навколишнього життя. І він має рацію. Він живе в країні, де дурість, так би мовити, коронують і зводять на трон, і

де честь є засобом обміну; і він робить свої прості, прямі висновки. Джентльмен з лінійкою, якого так часто критикують, значною мірою не винен в цьому.

Якщо ж, ви обшукаєте вашого молодого англійця з приводу релігії, ви будете вражені тим, що тут не знайти і сліду школи. Незважаючи на церемоніальну вірність релігії своїх батьків, ви не знайдете нічого, крім глибокого агностицизму. У нього навіть немає віри, щоб зневіритися. Це не тому, що він не розвинув у собі віру, для неї просто не було місця.

Свого часу його хлоп'яче серце прискорено билось, в унісон з іншими, на «Вперед, воїни Христа», на проникливі моменти шкільної проповіді, і всі ті перші неясні враження. І хоча коло його читання обмежено, але не настільки, щоб не знати, що дуже похмурі речі є в історії віри, що доктринальні схеми традиційного віровчення довели свою неспроможність, що символ віри і Біблія не означають те, що проповідують, але щось зовсім інше і невизначене, що єпископи, в інтелектуальному плані не відповідають своєму соціальному значенню.

Тут знову той випадок, коли школа не може вилікувати хворобу, до якої не причетна.

І в питаннях сексуальних, в питаннях політичних, в питаннях соціальних, а також питаннях фінансових, ви виявите, що млявий, вузькогрудий, нерозвинений розум, який ховається в зовні здоровому тілі типового молодого англійця, обтяжений продуманим лукавством. Під покровом прекрасної традиції, згідно з якою потрібно бути в хорошій формі і добре виглядати, ви знайдете щось сумнівне і дивне. Ви побачите його моральний кодекс в дії, головним чином, по відношенню до його шкільних товаришів, і наближених його ранньої зрілості, і ви могли б простежити розвиток цієї нерозривної традиції з часів Реставрації. Як тільки він стикається з реаліями навколишнього життя, він змушений вдатися до секретного кодексу. Учитель нічого не міг з ним вдіяти; шкільний проповідник прославився в марній боротьбі з ним.

Також вчитель не зробив нічого за або проти політичних поглядів молодої людини, його ідеї соціальної винятковості, своєрідного кодексу честі, згідно з яким вважається непристойним не заплатити візнику і допустимо отримати товар

в кредит у торговця, не маючи коштів для оплати. Велика частина цього удаваного елемента в нашому молодому англійському джентльмені була сформована за межами школи, і зарадити біді можна, застосувавши тільки позашкільні сили.

Школа — тільки одна з необхідних ниток, на які нанизуються формуючі впливи. Спочатку цей комплекс приймає обриси рідного дому, але він розширюється в міру дорослішання громадянина, поки не досягне меж його світу. І його світ, так само, як його дім, розпадається на три основних елементи. По-перше, це традиційний елемент, підготовлений минулим; по-друге, сучасна взаємодія економічних і матеріальних сил; і, по-третє, література, використовуємо це слово для поточної думки про світ, що постійно прагне з одного боку, реалізувати себе і стати в такому сенсі матеріальною силою, а з іншого боку, накласти нові інтерпретації на речі і так стати фактором традиції.

Отже, перший з цих елементів — річ, що відбулася. І це можливість втручання за допомогою двох, що залишилися, що тепер нам потрібно обговорити.

Шкільне навчання

Ми залишили дитину, розвитку якої присвячена ця дискусія, дозрілою, щоб почати трохи шкільного навчання у віці п'яти років. Ми очистили ґрунт від великої кількості речей, які безпідставно пов'язують з ідеєю школи, і тепер ми можемо провести дитину через фази її «шкільного навчання». Давайте почнемо з питання, що нам потрібно, а потім подивимося на існуючі умови, щоб зрозуміти, на що ми можемо сподіватися, здійснюючи наші вимоги.

Будемо вважати, фундамент, описаний в четвертому розділі, був добре і правильно закладений, і що у нас є інші, аналогічно підготовлені діти, щоб відкрити школу, і що у нас є також викладачі досить середнього рівня інтелекту, совісті і здібностей. Ми розглянемо, що можна зробити з такими дітьми і вчителями, а потім ми можемо запитати, чому це не робиться повсюдно.

Навіть після нашого всебічного обговорення, в якому ми показали, що шкільне навчання тільки частина, хоча, безперечно, і головна, освітнього

Василенко В.А.

процесу, і в якому ми визначили і відокремили домашній елемент в школі-інтернаті від власне шкільного навчання, все ще залишається щось більше, ніж проста тема навчання. Після всіх цих виключень у нас перемішалися функції і традиції, і зараз потрібно трохи зазирнути в природу цієї суміші.

Сучасна школа не є результатом еволюції з простого зародка, шляхом простого процесу розширення. Це зрощення декількох речей. У різних країнах і періодах ви знайдете, як школи брали на себе одні функції і позбувалися інших, змінюючи не тільки методи, але і професії, і цілі, найдивовижнішим чином.

Все, чого можна було навчити, і те, що здавалося підходящим для вивчення, в процесі розвитку людини, знайшло своє місце в тому чи іншому навчальному плані. Крім того, що є навчання в класі і початкова стадія, на якій учень навчається читати і писати, — в усьому іншому є багато відмінностей. Але цей початковий етап, слід зазначити, є спільним для єврейського школяра, тамільського, китайського і американського. Вірно, у всякому разі, що школа з'являється там, де є писемна мова, що само по собі знаменує етап в цивілізаційному процесі.

Як я вже зазначав у своїй книзі «Передбачення», клас людей, які вміють читати і писати, і організована нація (на відміну від племені) з'являються одночасно. Коли племена зливаються в нації, з'являються школи.

Перша і сама універсальна функція школи полягає в тому, щоб ініціювати меншу або більшу частину населення в більш великий і ефективний світ грамотної людини. І зі зникненням раба та некваліфікованого робітника з сучасної концепції про те, що необхідно в державі, настав час поширення цього посвячення на все наше англомовне населення.

На додаток до читання та письма рідною мовою, є також майже повсюдно в школах навчання рахунку, а там, де є монетна система, вчать оцінюванню та розрахункам за допомогою монет.

Крім викладання рідної мови, можна знайти в школах —принаймні, в школах для чоловіків — на великій частині світу, другий елемент, яким завжди є мова вищої, і зазвичай домінуючої, цивілізації, що існувала або існує зараз.

Як правило, існує нерозвинена або наслідувальна література на місцевій мові, або немає літератури взагалі, і ця друга мова є ключем до всього, що література включає — загальні погляди, спільні ідеї, наука, поетична пропозиція і асоціації. За допомогою цієї мови громадянин тікає від своїх місцевих і національних обмежень до загальних надбань людської думки. Такою колись була роль грецької мови для римлянина, латинської для богемця, німця, англійця чи іспанця середньовіччя, як і для римо-католицького священика сьогодні; арабської для малайця, письмової китайської для кантонця або корейця, англійської мови для зулуса або індуса.

У Німеччині та Франції, меншою мірою, в Великобританії, і значно меншою мірою, в Сполучених Штатах, ми знаходимо, однак, аномальний стан речей. У кожній з цих країн цивілізація вже давно перейшла в безпрецедентну фазу, і кожна з цих країн вже давно розвинула велику живу масу літератури, в якій її нові проблеми, у всякому разі, не залишаються без уваги. Навряд чи існує твір, залишений нам на латині або грецькій, який не було б перекладено і засвоєно, і більш-менш повністю перевершено англійськими, французькими та німецькими авторами; але вчитель, не звертаючи уваги на ці речі, як і раніше зупиняє учня у старого порога, возиться з ключами, і тільки трохи прочиняє двері в розграбовану скарбницю.

Мовою літератури і цивілізованих ідей для англомовного світу є англійська — не слабкий, розмовний діалект кожного класу і місцевості, але багата і прекрасна мова, на якій і за допомогою якої ростуть наша література і філософія. Це так, до слова. Тут ми хотіли б підкреслити, що вичерпне вивчення мови на такому рівні, щоб вона могла бути ключем до культури, є другою функцією школи.

Як показує досвід багатьох шкіл в цілому, був намір розробити основи спеціальної підготовки в сфері думки і вираження або на рідній мові (як в римських школах латинського красномовства), або на мові культури (як в римських школах грецького ораторського мистецтва), і ми знаходимо той же елемент в середньовічному тривіумі*. В основі освітньої концепції Квінтіліана*,

читач пам'ятає, було, ораторське мистецтво. Цей аспект роботи школи був традиційним і логічним розвитком викладання мови культури.

Але в міру того як в Європі мова культури перестала виконувати свою функцію і перетворилася в безглуздий пережиток, а її викладання виродилося в детально розроблені формальності, які повинні були якимось містичним чином мати «високу освітню цінність», і здебільшого викладалися людьми, які не можуть ні писати, ні говорити мовою культури вільно і переконливо, ця корона витонченого виразу ставала все більш і більш недоступною. Це явно нерозумно — навіть для вчителів наших публічних шкіл — думати про викладання «класичного зубріння» на високому рівні. Чесно кажучи, вони взагалі не вчать чогось на цьому рівні.

У величезній масі сучасних шкіл немає продуманої і ясної концепції розвитку логічного мислення — крім використання «Начал» Евкліда — і вираження думки на будь-якій мові. Це дуже важливий пункт в розмові про школи нинішнього періоду.

Але, з іншого боку, сучасні школи розробили масу програм навчання, яких не було в школах минулого. Школа спустилася вниз і взяла на себе, систематизувавши, і в цілому, я думаю, поліпшивши, попередню підготовку почуттів і здатності до спостереження, що було колись справою спонтанної активності дитини вдома і в іграх з приятелями. Дитячий садок в структурі школи — річ, яка додається до старої концепції шкільної освіти, що передбачає використання майже всього часу шкільних занять, щоб завершити і виправити накопичене вдома, щоб переконатися, що підвалини чуттєвих вражень і елементарних здібностей достатні для зведення будівлі шкільної освіти.

В Америці такий підхід поширився, повторивши історію дикої квітки, пересаженої в незвично багатий ґрунт саду, де вона буйно розрослася і стала небезпечною для сусідів, перетворившись в досить живучий і мальовничий бур'ян.

Слід мати на увазі, що спочатку Фребель* думав швидше про матір, а не про вчительку, факт, прихильники завоювання школи дитячими садками воліють

ігнорувати. Я вважаю, що ми реалізуємо його наміри, а також явні веління здорового глузду, якщо ми зробимо все, що в наших силах, за допомогою простих і ясно написаних книг для нянь і матерів, щоб повернути значну частину дитячого садка назад додому і в кімнату для ігор, зовсім прибравши його з школи.

Паралельно з таким розвитком подій, спостерігається дуже велике зростання в наших школах того, що називають ручною працею, а також викладання малювання. Жоден з цих предметів раніше не входив в навчальний план школи, як я можу судити, виходячи з моїх не надто широких знань в галузі історії освіти.

Сучасною, також, є розробка ефективного викладання математики; такою сучасною, що для надто багатьох шкіл це ще справа майбутнього.

Арифметика (без арабських цифр, слід це пам'ятати) і геометрія середньовічного квадрівіума* були напрочуд незграбними і неефективними інструментами в порівнянні з апаратом сучасного математичного методу. Математичні предмети квадрівіума викладалися як природничі науки і для них самих, нова математика була свого роду доповненням до мови, надаючи спосіб міркування про форму і кількість, і засіб вираження, більш точний, компактний і швидкий, ніж звичайна мова.

Значна частина фізичної науки, істотного фактичного матеріалу фінансової науки, а також нескінченні соціальні і політичні проблеми є доступними і піддаються осмисленню лише для тих, хто має ґрунтовну підготовку в галузі математичного аналізу, і скоро буде зрозуміло, що для прийняття в суспільство в якості ефективного громадянина однієї з нових великих складних світових держав, які зараз створюються, буде необхідно вміти обчислювати, оперувати категоріями — середнє, максимальне і мінімальне, як сьогодні вміти читати і писати.

Такий розвиток математичного навчання є лише іншим аспектом необхідності, що приносить навчання малювання в школи, необхідності, яка є такою нагальною, хоча і не завжди розумно сприймається. Потрібно мати чітке

уявлення про кількість, відносному кількість, і форму, що має на увазі наше висококомеханізоване, широкомасштабне, та все ще швидко зростаюче середовище.

Арифметика і геометрія викладалися в середньовічній школі як природничі науки, крім того, квадрівіум включав науку астрономії, і тепер, коли повинь класичних мов і літератур, що удобрювала нашу освіту, спадає, наука в новому образі знову з'являється в наших школах.

Я повинен зізнатися, що багато природознавчих навчальних дисциплін, які з'являється в школах сьогодні, сприймаються мною як дуже небажане обтяження навчального плану. Природознавство, як його уявляють вчителі, стали вивчати після мови і алгебри, в кінці освітньої схеми, і воно було спрямовано, претендувало — яким би не був кінцевий результат — зміцнити та розширити розум благородним і всеосяжним знанням.

Але в сучасній школі претендують повідомляти тільки корисне знання; перспективи, величезні наслідки сучасної науки свідомо ігноруються, і в результаті занадто часто це — не більше ніж відволікання енергії школи на придбання некритично сприйнятих тверджень про нутрощі, елементи і електрику, з метою — не зовсім беззаперечною — негайного і з користю застосування в гігієні і комерції. Чи є якась освітня цінність в шкільному викладанні природознавства, ми можемо обговорити пізніше. Поки ж ми просто відзначимо, що це відроджений і прогресуючий елемент.

З іншого боку, в той час як викладання одних дисциплін розширюється, скорочуються елементи, які в старих схемах роботи школи займали набагато більше місце. У культурі середньовічного лицаря, наприклад, і молоді леді вісімнадцятого століття, витончені науки, що викладалися у відриві від загальної освітньої схеми, і як самоціль, відігравали велику роль. Молоду леді вісімнадцятого століття навчали танцям, манерам, грі на декількох музичних інструментах, а також як робити вигляд, що вмієш малювати і знаєш італійську, і так далі. Танці дожили до сьогоднішнього дня — комічне пом'якшення шкільного аскетизму — і є також значне втручання в роботу школи з боку вчителя музики.

Якщо є річ, про яку я можу з упевненістю сказати, що вона не має ніякого відношення до школи, то це навчання гри на піаніно. Елементарним виправданням існування школи є організація навчання в класі і робота в унісон, і нема, напевно, жодного іншого предмета, який вимагає індивідуального навчання настільки ж владно, як гра на піаніно; навчати їй можна тільки по одному.

Але в кожному підготовчу і школу для дівчаток в Англії — я не знаю, чи відбувається те ж саме в Америці — вчитель музики приходиться один або два рази на тиждень, і з повним ігноруванням елементарних правил навчання, дітей викликають поодиноці з класу, щоб вони могли отримати свій урок музики. Або весь інший клас повинен топтатися на місці, виконуючи не надто потрібне завдання, поки повернеться відсутній, або одна дитина повина пропустити який-небудь етап, якимсь пояснення, що створить проблеми при проходженні решти курсу навчання.

Мало того, що сам урок музики створює незручності, так ще весь день шкільне повітря наповнене гнітючим побрязкуванням зламаного і розладнаного піаніно. Я думаю, що ніщо так не свідчить про реальний рівень людей, що відповідають за англійську школу, як цей легковажний дозвіл вчителю музики кряти і рвати на шматки навчальний план.

...Окрім піаніно, спеціальне навчання образотворчих мистецтв, здається, добігає кінця. І в цілому я думаю, що можна було б назвати корисним або показним досягненням те, що свій зеніт проходять також уроки стенографії, бухгалтерського обліку, і схожі шахрайства, що паразитують на батьківській довірливості.

Існує, однак, річ, яка була колись корисним досягненням школи, і яка придбала — з розвитком комунікації, що стало помітним реальним фактом дев'ятнадцятого століття — в Західній Європі значення рівня політичної необхідності, і це — викладання однієї або декількох сучасних іноземних мов.

Викладання мови всіх попередніх періодів здійснювалося з метою залучення до культури, мистецтва, як у випадку з італійською в епоху королеви

Єлизавети, або розвитку інтелекту, як було з латиною в англійських навчальних закладах.

Але викладання мови сьогодні, навмисно, майже свідомо, — не для культури. Я впевнений, що для англійських батьків була б дуже болючою і шокуючою думка про те, що французька мова викладається в школі з метою читання французьких книг. Вона викладається як вульгарна необхідність для цілей вульгарного спілкування. Триваюче змішання народів, мода і можливості для подорожей, розвиток торговельних зв'язків, швидко роблять банальне знання французької, німецької та італійської мов необхідністю для торговця і ремісника, і все більш зростаючого класу подорожуючих.

Якщо мова йде про Європу, то можна розглядати це викладання сучасної мови, — із сучасною математикою — як розширення тривіуму, апарату, по суті, мислення і вираження. Це — розширення і вельми сумнівне поліпшення. Це — сучасна необхідність, досить виснажлива необхідність, сумнівного виховного значення, неминучий обов'язок школи, який їй доведеться виконати.

Є два предмети в сучасній англійській школі, які стоять самі по собі і відрізняються від всього, що можна знайти в документах древніх і східних шкіл, як невід'ємну частину того, що розглядається в якості нашої початкової загальної освіти. Вони мають дуже сумнівну цінність в розвитку розуму, і велика частина того, що викладається, повністю забувається в дорослому житті. Це історія і географія.

Ці два предмети, разом з граматиною англійської мови і арифметикою, складають чотири обов'язкові предмети для іспитів найнижчого рівня Лондонського Коледжу Наставників*.

Екзаменаційні роботи цієї організації розкривають історію як низку подій з точними датами, звіт про війни і битви, а також законодавчі і соціальні питання, які знаходяться зовсім за межами досвіду і уяви дитини. Шкільна історія закінчується в 1700 або 1800 році, завжди задовго до того, як вона починає тьмяно висвітлювати сучасні політичні та соціальні умови.

Географія, здебільшого, — топографія, з поверхневим знанням кількісних фактів, висоти гір, наприклад, населення країн, а також списків застарілих виробництв і віджилих торгових умов.

Кожен, хто потрудилося переглянути підручники з цих предметів, зібрані разом в бібліотеці Гільдії Вчителів Лондона*, виявить, що історії, як правило, вчать без карт, малюнків, описових нарисів, або ще чого-небудь, що підніме її вище рівня сухого зловживання пам'яттю; а найвищий рівень, якого досягла звичайна шкільна географія — маленькі книжки покійного професора Мейклдсона*. Ці два предмети є, по суті, дисциплінами «інформації». Вони відрізняються престижністю, а не якістю, від шкільної хімії і природної історії, і їхній розвиток знаменує початок цього великого накопичення чистого знання, що так притаманне сучасній цивілізації.

Є, без сумніву, багато другорядних предметів, але ця ревізія, принаймні, допоможе визначити масштаб і головні різновиди шкільної роботи.

Після такої суміші в більшості випадків учень переходить до спеціалізації, до іншого і більш вузького процесу, який спрямований на конкретний результат, — до курсу коледжу. У деяких випадках цей спеціалізований курс може бути поєднаний з реальною і існуючою практикою, як в разі музичних, медичних та юридичних факультетів наших університетів; він може бути пов'язаний з застарілими потребами і практикою, не рахуючись із сучасними вимогами, як у випадку студента богослов'я, який приймає духовний сан і приходить в світ, повний іронічного мовчання, який стежить за великими дискусіями, неприховано неосвічений в геології, біології, психології та сучасній біблійній критиці; або він може не мати певного відношення до особливих потреб, і претендувати бути продовженням шкільного навчання в напрямку свого роду загальної мудрості і культури, як у випадку британських ступенів «мистецтв».

Звичайний бакалавр мистецтв Оксфордського, Кембриджського, або Лондонського університетів має марне поверхове знання грецької мови, він не може вільно читати на латині, тим більше писати або говорити; він знає кілька банальних фактів про класичну літературу, він не може, не запиняючись,

говорити або читати по-французьки; у нього є недосконале знання англійської мови, він толком не може писати, і він — повний нуль в німецькій, у нього дивне, старомодне, і абсолютно марне знання деяких рудиментарних розділів математики, та випадковий маленький шматочок з історії.

Він не знає практично нічого про світ думки, втілений в англійській літературі, і абсолютно нічого про сучасну філософію; він повністю неосвічена людина в питаннях сучасної політичної або соціальної науки, і якщо він взагалі щось знає про еволюційну науку і спадковість, то це, швидше за все, — результат безцільного перегортання сторінок журналів. Мистецтво для нього книга за сімома печатками. Отже, непридатність його вищої освіти в будь-якій професійній або практичній діяльності досить очевидна. Здається, що він навчався, щоб виправдати твердження, що в інтелектуальному і культурному відношенні він підноситься над рівнем прикажчика. Або так або ніяк.

І без вибору між цими альтернативами, ми можемо відзначити тут, що концепція загального висхідного продовження шкільного навчання за межі юності, на відміну від специфічної пролонгації в професійній підготовці, необхідна для повного здійснення цілей школи і коледжу в сучасній державі.

Завжди була тенденція використовувати те, що діти збираються в школах, з метою, що не має відношення до власне шкільного навчання, але обіцяє якусь реальну або уявну вигоду.

Скрізь, де є священицька релігія, нікчемний релігійний фанатик завжди буде дивитися на школи як засіб поширення доктрини; завжди буде прагнути замінити ефективність ортодоксальністю, коли мова буде йти про персонал і управління; і, з непереможною, безкомпромісною наполегливістю, буде постійно прагнути розладнати, або паралізувати роботу; і боротьба, щоб витягнути його з школи і більше не пускати, а також налаштувати всіх проти нього, буде одним з найнеобхідніших і невдячних обов'язків Нової Республіки. Я, однак, вже наводив докази, з якими, я думаю, можуть погодитися віруючі люди, за виключення навчання релігії зі шкільної роботи.

Школа також надає можливість для навчання простим об'єднуючим політичним уявленням; вітання прапора, наприклад, або ідеалізованих зображень короля і королеви. Якість цих концепцій ми обговоримо пізніше.

Школа також має можливості для фізичної підготовки та спортивних вправ, які в умовах перенаселеності сучасного міста майже неможливі без її втручання. Нав'язати школі півгодини в день енергійної військової підготовки було б найдешевшим і найпростішим способом підвищення боєздатності країни, а також відмінна річ для морального тону і громадського порядку.

Школа, також, може дуже легко бути пов'язана тісніше, ніж сьогодні, з публічною бібліотекою, і допомогти в поширенні книг; а її коридори можуть бути використані в якості тимчасової картинної галереї, в якій гарні репродукції прекрасних картин можуть справити мовчазний вплив, згідно із задумом художника.

Але всі ці речі є побічним застосуванням можливостей школи; шкільний учитель в них зовсім не бере участь, і я тут звертаю на них увагу, щоб не думали, що мені про це не відомо.

Тепер, якщо ми зануримося в цю суміш речей, які є і були в школах, якщо ми перевернемо їх і знову подивимося, прагнучи до узагальнення, ми почнемо бачити, що найбільш стійка, і жива реальність всього цього, полягає в наступному: розширити, додати, організувати і доповнити той апарат розуміння і вираження, яким дикун володіє в розмовній мові. Нагальне завдання школи полягає в тому, щоб *розширити коло спілкування*.

Ідея формування, або хоча б допомоги у формуванні громадянина з природної людини довго залишалася другорядною по відношенню до навчання, або її реалізація відкладалася на потім.

Повідомлення фактів — не основне завдання школи. Факти приходять в школу, не заради них самих, а у зв'язку зі спілкуванням. Тільки на фундаменті загальних знань ініційовані громадяни утвореної спільноти зможуть вільно спілкуватися один з одним.

Досить ємна фраза, «розширення спектра спілкування», я думаю, дозволяє зібрати воедино все, що має важливе значення в усвідомленні мети навчання. Все, що залишається за межами, досить велике, щоб мати якесь значення для невеликого ескізу людського розвитку, який ми зараз робимо.

Якщо ми погодимось з цим, і в подальшому будемо з цього виходити, а також дослідимо схему роботи школи в потрібному нам напрямку, ми отримаємо (для англомовного громадянина) наступне:

А. Прямі засоби розуміння і вираження. 1. Читання. 2. Пісьмо. 3. Правильна вимова англійської мови.

Далі переходимо до —

4. Ретельне вивчення англійської мови як мови культури, її походження, розвитку та словникового запасу, і 5. Ґрунтовна підготовка з англійської прозової композиції та віршування. І на додаток —

6. Як можна більше математики, скільки увійде.

7. Малювання і живопис, не як «мистецтво», а для тренування та розвитку сприйняття форми та кольору, а також в якості ще одного засобу вираження.

8. Музика [можливо] з тією ж метою.

Б. Говорити на звичайні теми, читати з достатнім розумінням, і непогано писати в зрозумілій манері іноземною мовою або мовами, вимагають соціальні, політичні та інтелектуальні потреби часу.

І В. Поділ, що випливає з **А**, і розширення на більш пізніх етапах шкільного курсу, щоб продовжити і замінити **А**: придбання знань (і мистецтво придбання нових знань з книг та фактів), необхідних для участі в сучасній думці та житті.

Цей проект є водночас скромнішим за формою та амбітнішим за змістом, ніж майже будь-який шкільний план чи проспект, з якими читач може зіткнутися. Давайте (пам'ятаючи про припущення, висловлене у вступній частині) дізнаємося, що потрібно, щоб його здійснити.

Що стосується 1 і 2 в цій таблиці, ми повинні визнати, що розвиток початкових шкіл в Англії вніс дух енергійних зусиль в навчання, спостерігається стійкий прогрес в мистецтві освіти.

Більшість людей в наш час вчать читати і писати, і часто це роблять швидко і добре, особливо добре, я думаю, якщо пам'ятати про сирий матеріал в багатьох міських школах в Англії, і єдине, що залишається зробити — дізнатися, що ще може бути зроблено, щоб навчання, яке настільки ефективно в досягненні своєї мети, йшло ще швидше і легше, підтягнувши середній рівень до сьогоднішнього кращого. Ми вже запропонували створити «Товариство Англійської Мови», яке могло б багато чого зробити для забезпечення найкращими книгами для читання і зошитами з прописами — повсюдно, дешево і гарантовано.

...Тепер безпосередньо ми виходимо за межі цих перших трьох елементарних питань, читання, письмо і вимова, і переходимо до четвертого і п'ятого пунктів нашої схеми, до повного володіння англійською мовою, і тут ми натрапляємо на труднощі, які повністю ігноруються в дискусіях освітньої тематики — завжди тими, хто не має ніякого реального викладацького досвіду, і часто тими, хто в цьому нічого не розуміє.

Політику або фінансовому ділку, або військовому реформатору, або безвідповідальному письменникові дуже легко проголосити, що вчитель повинен виправитися негайно, відмовитися від своєї безглуздою латини, і вчити дітей англійській мови «грунтовно» — зовсім «грунтовно». Але не так легко вчителю виконати наші чудові вказівки.

Бо, це ясний, простий, нездоланий факт, що ніхто не знає, як викладати англійську мову, виходячи з неясних уявлень критиків; що жоден працюючий вчитель не може приділити цьому достатньо уваги, потрібні роки експериментів для розвитку методики, але хто візьме на себе цю багаторічну працю, що вимагає піднесеної самопожертви, — якщо не Нові Республіканці.

Викладання англійської мови потребує свого Штурма*, енергійних, як педагоги Відродження, шкільних вчителів, комплектів шкільних підручників, поділу на галузі та рівні, перш ніж воно може стати дисципліною, хоча б віддалено порівнянною з латиною — єдиним предметом в середній школі, що викладається хоч на якомусь помітному рівні обґрунтованості.

Зараз наш метод викладання англійської мови є безглуздою карикатурою навчання латинської; ми проводимо певну кількість часу, навчаючи дітей класифікаційній нісенітниці про вісім видів називного відмінка, певну кількість часу, навчаючи їх «утворенню» слів, значення яких їм не відомо, кидаємо погляд на англосаксонське право* і Закон Грімма*, віддаємося специфічній ремінісценції латинського методу, званого граматичним розбором, доповненого більш сучасною розробкою у вигляді аналізу речень, даємо цикл вправ в перифразуванні (здебільшого перетворення хорошої англійської мови на погану), і завершуємо уроками «Композиції», які самі по собі незабутнє видовище.

Есе виробляються, і вчитель наосліп нишпорить у творі в пошуках неправильних граматичних погоджень, прийменників в кінці речення, і, якщо він людина специфічно тонкої літературної якості, слова «достовірний» і розщепленого інфінітива.

Ці різні вправи є настільки малими частинами відчутного цілого, що вони можуть бути прийняті практично в будь-якому порядку і кількості. І в результаті, якщо якийсь учень, володіючи на щастя умінням схоплювати все на льоту, проб'ється через цю плутанину до якогось рівня літературної якості, навіть намагаючись писати, що саме по собі настільки рідко і чудово, що майже неминуче він або вона, в прекрасному пориві проявленого генія, обирає шлях письменника.

Всі інші, не зрозуміють нічого, крім зовсім банальної прози; вони будуть глухі до всього, крім грубих значень; вони будуть легкими жертвами літературної моди, і жахливо боятися пера. Вони будуть шанувати Великих мертвих і з повагою ставитися до нового Академіка, читати реального шарлатана, пропускати і нехтувати квітучим талантом, і стануть частиною тієї атмосфери, в якій, як у *азоті*, задихається наша література.

Учитель винен в цьому не більше, ніж він винен в тому, що дотримується латини. Це не більш можливо для шкільних вчителів, чиє життя обтяжене величезною масою розумової праці не найвищої проби, турбот, обов'язків, зрозумілих і не зовсім, щоб знайти енергію і розумову свободу, необхідну для

прийняття будь-яких важливих змін в методах, які підручники, традиції, і іспити нав'язують їм, ніж звичайному практикуючому лікарю придумати і зробити з місцевої руди сталеві інструменти, які можуть йому знадобитися під час операції. Якщо вони зроблені, і їх можна купити, не дуже дорого, то він отримає їх; якщо їх немає, йому доведеться задовольнитися чимось іншим; а якщо нічого не можна знайти, він повинен відмовитися від операції або прийняти ризик катастрофічних наслідків, і не має значення, що перед нами надзвичайно благородний характер, кращий інтелект, який коли-небудь жив за мідної табличкою.

Лаяти вчителя, глузувати з нього, чіплятися до нього, ображати та дратувати його всіма можливими способами, ця розвага така близька за духом моему темпераменту, що я ні на хвилину не пропоную відмовитися від неї. Це — мій диявол, і я визнаю це. Він ображає шкільних вчителів і, особливо, єпископів, і я не зупиняю його, але в той же час я найрішучішим чином наполягаю на тому, що речі такого роду не сприяють розвитку освіти, що це просто спроби прикрасити дискусію.

Реальні практичні потреби в цьому питанні — правильно розроблений метод, належний набір шкільних підручників, а потім поступова зміна іспитів з англійської мови, щоб зробити перше і друге обов'язковими.

Для задоволення цих потреб вчителі можуть зробити, напрочуд мало. Звичайно, коли ці речі готові і тиск, щоб забезпечити дотримання їх, починає доходити до шкіл, вчителі, маючи майже інстинктивний страх будь-якого роду змін, властивий всім, хто важко працює і сильно заклопотаний, будуть чинити опір, і з ними доведеться рахуватися, але це деталь в боротьбі, а не питання спільної мети.

І для задоволення цих реальних практичних потреб необхідні в першу чергу організатор, розумна сума грошей, скажімо десять тисяч фунтів протягом десяти років, а також доступ в експериментальних цілях до різних шкіл.

Цей організатор зробить все необхідне, щоб роздобути весь час, енергію і інтерес дюжини потрібних людей; серед яких буде кілька досвідчених вчителів, знавець педагогіки з ясною головою, можливо психолог, з проникливим розумом,

— наприклад, можна було б спробувати викрасти професора Вільяма Джеймса* в його наступну річну відпустку — один або два працюючих молодих студента, можливо літературний критик, філолог, граматик; і направити їх всіх, відповідно до їхніх здібностей і можливостей до досягнення цієї мети.

В кінці першого року цей організатор надрукує і опублікує для осміяння світом в цілому (і гірких нападок людей, яких він не включив в свій експеримент, зокрема) «курс» англійської мови та композиції з метою розгляду в газетах і апробації в новаторських школах. Його команда співробітників, можливо змінена, ймовірно, прополота сваркою або чимось подібним, і доповнена самими здібними з ворожих критиків, потім, працюючи з повною віддачею, перегляне курс на другий рік. І повторювати цей процес протягом десяти років.

Зрештою при витратах в 100,000 фунтів — насправді дуже незначна сума для такої справи — буде створена система, метод, букварі та підручники, шкільний словник, екзаменаційна програма і все, що тепер необхідно для правильного викладання англійської мови. Крім того, авторські права на видання курсу могли б передбачити компенсацію для тих, хто фінансував проект.

Саме проблеми з підручниками і спільною програмою є реальною перешкодою для істотного поліпшення нашого викладання математики. Професор Перрі*, в своєму вступному слові до Інженерної секції Британської асоціації в Белфасті, висловив думку, що середній хлопчик п'ятнадцяти років може бути залучений до обчислення нескінченно малих. Насправді ж середній англійський хлопчик років п'ятнадцяти щойно познайомився з елементарної алгеброю.

Але кожен, хто хоч трохи розбирається в науці про освіту, знає, що просто викинувши за борт все це непотрібне, тупе і складне сміття про гроші, ваги і міри, практику, відсоток, «правило трьох», і всі інші урочисті просторікування, винайдені господарями старої Академії молодих джентльменів, щоб обдурити нерозумних попередників тих, хто ратує за комерційну освіту сьогодні, маленьких хлопчиків дев'яти можна навчити застосувати квадратні рівняння при

вирішенні завдань, викреслювати нескінченні фігури на папері в клітку, а також з легкістю застосовувати постулати і аксіоми перших книг Евкліда.

Але щоб навчити всього цього сьгоднішніх хлопчиків, вчителю потрібно дуже багато всебічно продумати, ретельно спланувати, витративши величезні зусилля на вирішення цього практично нездійсненого завдання. Учитель сам повинен організувати весь курс, придумати свої приклади, або, не шкодуючи сил, відшукати їх в дюжині книг; він повинен бути не тільки вчителем, а й підручником.

Я не знаю жодного підручника арифметики, який би не стогнав від тягара бутаторських практичних завдань, і, з безглуздою педантичністю, виключав використання алгебраїчних символів. За винятком одного маленького тому, я не знаю жодної відповідної книги, яка має справу з арифметикою і елементарною алгеброю під однією обкладинкою або дає будь-які корисні вправи, або приклади розрахунків з використанням паперу в клітку.

Такі книги, як мені сказали, існують в тиші складських приміщень видавництва, але якщо я, у кого набагато більше дозвілля і можливостей для пошуку, ніж у звичайного вчителя математики, не можу їх отримати, як ми можемо очікувати, що це вдасться йому? І очевидно, що потрібно зробити зараз — відкрити або створити ці книги, і вкласти їх люб'язно, але твердо, в руки вчителів.

Проблема набагато простіше з математичним навчанням, ніж з англійською мовою, так як освітня теорія і метод були більш детально обговорені. Тут немає необхідності в десяти роках досвіду і випробувань, запропонованих мною для організації викладання англійської мови. Реформатор викладання математики може почати зараз в точці, якої його колезі по вдосконаленню викладання англійської мови не досягти ще протягом декількох років.

Припустимо тепер, що відповідним чином підібраний комітет повинен розробити — можливо, на основі навчальної програми професора Перрі — програму навчання шкільній математиці, а потім ретельно переглянути всі підручники, що знаходяться у продажу по всьому англійськомусвітові,

визнаючи деякі, можливо, повністю придатними для викладання нового типу, тимчасово визнаючи інші як стерпні, але з чіткими рекомендаціями щодо їх перегляду і вдосконалення, і засуджуючи інші конкретно, і з зазначенням повної назви.

Нехай вони чітко заявлять про те, що ця навчальна програма та звіт будуть визнані всіма державними екзаменаційними органами; нехай вони витратять сто фунтів, або близько того, на продумане поширення їхньої доповіді, і вчительська професія буде оснащена рекомендованими книгами в самий найближчий час. Тим часом, англійські і американські видавці проявлять надзвичайну активність, умовно допущені книги будуть переглянуті, а нові книги будуть написані в конкурсі за величезний приз після остаточного схвалення комітетом. І все це в ході другого огляду, після перерви в п'ять або шість років, буде визнано і винагороджено.

Такі заходи варті маси статей в освітніх виданнях і батьківських оглядів*, варті тисяч надихаючих і роз'яснюючих лекцій на педагогічних конференціях. Якщо, дійсно, такі нариси і такі лекції приносять, хоч якусь користь взагалі.

Чим більше цікавишся шкільними справами, тим більше впадає в очі не тільки марність, а й явно неправильне розуміння того, що є насправді освітній лібералізм. Вчителя критикують несамовито за викладання одного або двох жалюгідних непотрібних предметів, яким він може хоч якось навчити, і практично нічого не робиться, щоб допомогти, спорядити його, щоб він міг навчати ще чого-небудь.

Через це непорозуміння, світ тепер сповнений стривожених спантеличених батьків, чиї бідні мізки гудуть від луни цитат з Фребеля, Толстого, Герберта Спенсера*, Раскіна*, Гербарта*, полковника Паркера, містер Харріса, Метью Арнольда* і «Морнінг Пост», намагаючись знайти щось краще. Вони не знають, що правильно, вони тільки знають дуже і дуже ясно, що звичайна школа — це вкрай неправильний вибір. Їм абсолютно ясно, що вони не хочуть «зубріння» (хоча вони не мають найменшого уявлення, що є зубріння), і вони мають досить загальне переконання, що невдача на іспиті є хороший тест якості освіти.

І у відповідь на їхню нерозумну вимогу виростає прекрасний урожай шарлатанських шкіл; шкіл, організованих по лінії фантастичної екстравагантності, в яких бджільництво займає місце латини, а садівництво витісняє математику, в яких хлопчики грають в теніс оголеними, щоб вилікуватися від Невиправданого Сорому, де вправи в рахунку, звані бухгалтерським обліком і комерційною кореспонденцією, викладаються (синам батьків які можуть заплатити сто гіней* в рік), в якості комерційної науки.

Предмети в цих школах приходять і йдуть, як галюцинації хворого розуму; «Грецька історія» (протягом години, або близько того, в тиждень за один семестр) змінюється «Італійською

Літературою», а потім постановкою п'єси Шекспіра, яка в кінцевому рахунку пригнічує і дезорганізує всю навчальну програму. Етичні уроки і шкільні проповіді, безумовно, процвітають. Прогулянка раз в три роки в крейдяний кар'єр — польова геологія, а, схожі на замську прогулянку, безцільні тиняння — дослідження з ботаніки. «Мистецтво» різновиду мідного карбування замінює будь-які спроби малювати, а крайня виразність в музиці компенсує майже навмисну неохайність техніки.

Навіть школи для дівчаток епохи короля Георга навряд чи могли зробити настільки різнобічно недієздатну жертву освіти, як ці «сучасні» школи, і з кожним днем зріє необхідність для тих, хто всім серцем прагне до поліпшення освіти, рішуче відмежуватися від цього шахрайства.

Інші предмети під заголовками **А** і **Б**, немає необхідності розглядати тут.

Малювання починається вдома, і дитина повинна була почати робити замальовки, ще до початку формального шкільного навчання. Завдання школи — навчати малювати, а не вчити «мистецтву», яке, по суті, завжди індивідуальне і спонтанне, і потребує наставника у виняткових випадках. Звичайно ж, спеціально виділена година шкільного часу, коли хлопці чи дівчата можуть робити все, що їм заманеться з папером, чорнилом, ручками, олівцями, циркулями, і акварельними фарбами, буде найпрекраснішою і корисною річчю, але це навряд

чи можна вважати (за винятком шарлатанських шкіл) процесом навчання. Насправді, навчання, безумовно, псує всі речі такого роду.

Курс модельного малювання і перспективи, насправді є формуванням вміння бачити речі, що вимагає суворого наставляння, і має бути основою шкільного малювання, і, крім того, особливу увагу слід звернути на колірну гаму: топографія (і багато іншого) можуть бути вивчені шляхом копіювання хороших чітких карт; хронологія (на додаток до індивідуального читання дитиною книг з історії) через побудову тимчасових діаграм; і багато історії через малювання і розфарбовування історичних карт. Від геометричного малюнка непомітно перейдемо до математики.

Так багато було зроблено, щоб не тільки революціонізувати викладання сучасних мов, а й популяризувати результати, що я можу задовольнитися лише згадкою імен Ріппманна, С.Алджа, Гельцеля і Гуена як типових представників нових підходів.

Залишається питання про **В**, обсяг інформації в шкільній освіті. В даний час існує один «предмет», який було б доцільно включити, хоча б заради маси вправ та ілюстрацій, що поставляються ним для курсу математики, і це — фізика. Крім того, фізика, що формує чітке розуміння і використання термінології аспектів енергії, і чітке усвідомлення адекватного причинно-наслідкового зв'язку, принципово необхідна для сучасної думки. Практична робота, без сумніву, необхідна для правильного розуміння фізичної науки, і вона повинна увійти в шкільну освіту, але тут потрібно зазначити, що в багатьох випадках диваки від освіти можуть з цим перестаратися до вищого ступеня безглузді.

Без сумніву, багато що змінилося в Королівському коледжі природничих наук з моїх студентських років, але п'ятнадцять років тому курси елементарної фізики та елементарної геології були по-дитячому безглуздими в цьому відношенні. Обидва ці курси, здавалося, були натхненні сумно відомим педагогом, містером Сквірсом*, і продовженням до написання «вікно» завжди було «піти та почисти одне».

Природничі дисципліни в кожному курсі в ті часи могли бути засвоєні як у два тижні, так і за півроку. Можна було промучитися три або чотири дні, протравлюючи міліметрову шкалу на склі фтористоводородною кислотою — абсолютно безглузде заняття — і тиждень, або близько того, виготовляючи непотрібний барометр. В курсі геології, дні і дні були присвячені малюванню ідеальних кристалічних форм і фарбуванню їх в акварелі, мабуть, для того, щоб отримати абсолютно хибне уявлення про кристали, а також тижні — терплячому копіюванню мікроскопічних фрагментів гірських порід.

Були вжито ефективних заходів поліцейського характеру, щоб запобігти втечі розумного студента від цих неприємних обов'язків. Шкода від таких речей — дуже велика. Вони притупляють середніх студентів, і обурюють і дратують бажаючих знати.

Я схильний думати, що дуже значна частина того, що проходить як «практична» наукова робота, для якої побудовано дорогі лабораторії і встановлені дорогі лавки, складається з дуже схожих формальностей, і не буде перебільшенням сказати, що «практична» робота, яка не осяває шлях до істини — це марна трата часу студента.

Новий курс фізики охоплюватиме експериментальне кількісне трактування електричного струму, він розгляне, з метою пояснення, багато явищ фізичної географії, і буде поєднаний з вивченням загальних принципів хімії. Детальне знання хімічних сполук не є частиною загальної освіти, воно зберігається краще в довідниках, ніж в неспеціалізованій голові, і тільки широкі концепції аналізу та комбінації, і відношення енергії до хімічних змін повинні бути засвоєні.

Окрім цього, і малювання карти, щоб дати точні ідеї і пробудити інтерес до географії та історії, залишається питання, відкрите для обговорення — чи потрібно взагалі викладати в школі будь-який фактичний матеріал. Забезпечте повний розвиток розумових здібностей людини, і вона добуде свій Факт, коли він їй знадобиться. А якщо її розум нерозвинений, вона не зможе з толком використовувати те, що запам'ятала.

Предмет під назвою «Фізіологія людини» може бути відразу відхилений як абсурдно непридатний для використання в школі. Завжди можна зустріти достойних людей, які «не бачать нічого поганого в тому, щоб діти знали дещо про свої власні тіла», і яким, мабуть, невідомо, що медики після декількох поколінь досить систематичних досліджень знають, на подив, мало. Крім деякої частини загальної анатомії, неможливо вчити школярів чогось істинного про людське тіло, тому що пояснення практично будь-якого фізіологічного процесу вимагає знання фізичних і хімічних законів на рівні, який недоступний звичайній дитині.

А що стосується ботаніки, геології, історії і географії (за межами діапазону, вже заданого), то їх краще передати шкільній бібліотеці та ініціативі кожної дитини, яка має свій особливий спектр інтересів, і свій особливий спосіб розгляду речей. В геології, наприклад, один хлопчик може бути зачарований пошуком скам'янілостей, інший знайде свій інтерес, вивчаючи вплив структури на ландшафт, а третій, з багатою уявою, віддасть весь свій розум реконструкції минулого, і буде сидіти над картами Європи епохи плейстоцену та зображеннями силурійського пейзажу, забуваючи про все на світі. Комуś буде нудно, або, принаймні, не дуже цікаво, те, що приваблює інших.

Нехай у дітей буде легкодоступна бібліотека. Сьогодні це — кричуща необхідність для дев'яност дев'яности дев'яти з тисячі шкіл, потреба, про яку може подбати кожен батько, який обирає школу. І в цій бібліотеці нехай буде одна або дві хороші рясно ілюстровані історії, ілюстровані книги про подорожі, підшивки публікацій подібних «Журналу усього світу» Ньюнеса* (я називаю ці публікації безсистемно — є, ймовірно, інші, теж хороші або кращі), Хетчінсона і Ко «Тварини, що живуть на планеті», преподобного Г.Н. Хетчінсона* «Вимерлі чудовиська», томи Бадмінтон Бібліотеки*, присвячені полюванню на велику дичину, альпінізму і вітрильному спорту, «Ботаніка» Кернера, колекції типу «Ста кращих картин», збірки видів міст і пейзажів в різних частинах світу, і тому подібне.

Потім нехай вчитель відведе п'ять годин на тиждень, як мінімум, для читання, і нехай учні читають в цей час те, що їм подобається, якщо тільки вони зберігають мовчання і читають. Якщо вчитель і потрібен тут, то тільки для того, щоб іноді стимулювати систематичне читання, формуючи групу з п'яти або шести учнів, щоб «проробити» якусь конкретну тему — наприклад, повідомлення про «тварин, які ще можуть бути одомашнені» — і, показуючи їм, без повчання, як читати, з аркушем паперу під рукою, збираючи факти.

Такого роду речі неможливо звести до методу і системі, і, отже, це поле для ініціативи вчителя. Я хочу залишити час і енергію для розгляду подібних явищ, і тому торкнуся більш усталених елементів навчання, виходячи зі стандартних і описаних в підручниках підходів.

Все це шкільне навчання не повинно займати більше двадцяти годин на тиждень в частині основної напруженої роботи з англійської мови, математики, природознавства, і точного малюнку, і дванадцять годин на тиждень для більш легких, більш індивідуальних занять — замальовки, живопису, і читання, і ще залишається великий запас часу для військової підготовки і фізичних вправ.

Якщо ми хочемо отримати найкращий результат від індивідуальності дитини, ми повинні залишити велику частину цього запасу в розпорядженні дитини, вона повинна бути вільною піти на прогулянку, «тинятися», як кажуть школярі, грати в ігри (в певних межах), спілкуватися з товаришами за своїм вибором — словом, слідувати своїм інтересам.

Саме в цьому напрямку британська освіта середнього класу зараз зазнає явну невдачу. Англійських школярів категорично не залишають ні на хвилину в спокої. Вони взагалі не грають, якщо мати на увазі спонтанну активність, в яку входить уява. У них є ігри, але вони настільки регламентовані, що уяві просто немає місця; їхні вправи — шаблоні і нудні. Їх водять туди і сюди люди, яких, не вагаючись, можна було б назвати судовими приставами, якби вони також не робили вигляд, що хочуть чогось навчити.

Інша частина їхнього часу витрачається на приготування уроків, читання під наглядом або ходіння під наглядом. Їхні дружні зв'язки відслідковуються. Їх

ніколи, ніколи не залишають одних. Загально визнаний ідеал багатьох вчителів шкіл-інтернатів — «відправити їх в ліжко виснаженими». Багато в чому це пов'язано з природним страхом перед нещасними випадками і неприємними ситуаціями, які будуть створювати проблеми для школи, але є й інша причина.

Якби я міг говорити відверто і повністю в якості неавторитетного спостерігача, я б сказав, що це прикрий факт, що настільки велика частина вчителів британських середніх шкіл не перебувають у шлюбі. Нормальним станом здорової дорослої людини є шлюб, а для всіх тих, хто без серйозних причин від нього відмовляється (а це означає нездатність зрозуміти багато речей), безшлюбність — це положення нестійкої рівноваги і занадто часто вельми нездоровий стан. Скрізь, де є такі вчителі, я схильний підозрювати метушливість, необгрунтовану настороженість, схильність пхати носа в чужі справи, перебільшення того, що називають «Небезпеки», хворобливу ідеалізацію «Чистоти».

Частиною нормального розвитку людської істоти є потреба дуже індивідуально обирати об'єкти чуттєвого сприйняття, робити дивні речі, говорити про них з друзями — ніколи, нехай буде це зазначено, за винятком патологічних випадків, з батьками або вчителями — і немає ні найменшої шкоди в цих абсолютно природних речах, якщо їх не заженуть назад у присоромлену самотність, або не зв'яжуть з концепціями сорому і відрази.

Це те, що відбувається в дуже багатьох наших школах для дівчаток і підготовчих школах, і саме так придушуються інтимні переживання молодих, обмежується їхня свобода, деформуються і калічаться уява та індивідуальність. Дивно, як багато з їхньої юності, дорослі примудряються забути.

Поки все про шкільне навчання і про те, що може бути зроблено, щоб його поліпшити в цій ново-республіканській схемі речей. Його продовження в загальний курс коледжу є невід'ємною частиною більш великого питання, яке ми будемо обговорювати пізніше, розглядаючи прогресивну думку спільноти як єдине ціле.

Культивування уяви

В останні роки шкільного періоду настає світанок юності, і дитину, яка була зосереджена на собі самій, починають турбувати нові інтереси, нові смутні пориви, і незабаром, — повінь, поки неоформлених емоцій. Раса, вид, претендують на індивіда, намагаючись залучити його до своїх більш важливих цілей. За кілька років майже безстатеві хлопчик і дівчинка стали усвідомлено сексуальними, і, стурбовані таємничими можливостями любові, розбурхані до невдоволення і авантюри, тягнуться, в мріях або в реальності, до того, що є відновлення речей, сутнісний факт у вічній зміні світу.

Це дійсно схоже на друге народження. У його початку дитина, яку ми знали, починає зникати, нова індивідуальність збирає себе воедино, з боязкими ревностями, і йде від задушевної близькості дитинства в таємне усамітнення; всі батьки знають про цю втрату; в його кінці у нас є доросла людина, сформована і рішуча, для якої драма і конфлікт життя ще тільки починаються, але вона, проте, в дуже серйозному сенсі, закінчена і зроблена. Симпатична, мила, личинка-людина перетворилася в повне імаго*, перед яким немає ніяких подальших змін в натуральній формі, окрім старіння і згасання.

Такий розвиток сексуальної істоти, особистих мрій, і дорослої уяви, починається вже в ранньому підлітковому віці. Він триває через всі наступні етапи навчального процесу, і закінчується, або, вірніше, перетворюється, непомітно, в особисті реалії дорослого життя.

Це друге народження, в тілі першого, відрізняється в багатьох фундаментальних аспектах від попереднього. При першому народженні багато в тілі неминуче зумовлене; наприклад, риси обличчя, жести, колір шкіри і колір волосся успадковуються практично без спотворення; але друге народження — це не розгортання, оформлених та усталених речей, але можливостей, надзвичайно пластичних розумових здібностей.

Без сумніву, в кожній зростаючій особистості є схильності до того чи іншого — тенденції, ухил в структурі в тому чи іншому напрямку — але форма

всього цього надзвичайно залежить від пропозиції та впливу, навмисного або випадкового, сил, що формують.

Універсальна Воля жити завжди присутня, виглядаючи спочатку в формі цікавості, розпитувань, несподіваної огиди, раптових фантазій, невпевненого, повільного усвідомлення того, що для цього, таємничого, і найважливішого, ми живемо, і, стаючи сильніше, доростаємо, в більшості випадків, до пристрасних переваг та сильних бажань.

Цей потік статі приходить як велика річка через рівнину наших особистих і егоїстичних планів, велика річка з порогами, з глибокими і тихими місцями, річка непередбачуваних посух, річка руйнівних повеней, річка, яку, якщо не хочеш потонути, не можна дозволити собі ігнорувати. Крім того, вона є самою віссю і творцем долини нашого світу, джерелом всієї нашої сили в житті, і іригатором всіх речей. У мікрокосмі кожної людини, як і в мікрокосмі раси, ця повінь є кардинальною проблемою.

Сама природа цього питання робить обговорення особливо важким, тому що це зачіпає нас усіх — за винятком кількох своєрідних душ — так близько і так хвилююче. Я мав намір назвати цей розділ «Секс і уява», а потім у мене було раптове видіння. Воно представило випадкового читача, який сидить в бібліотеці, гортає книги і журнали, не звертаючи уваги на чудову мудрість, яка в них міститься, а потім раптом, пробуджений назвою, заінтригований, злодійкувато насторожений, він починає читати, почервонілий і нетерплячий, все далі занурюючись у статтю.

Яку віньєтку вибрати — ось у чому проблема у всій цій дискусії. Були б ми ангелами! Але ми — не ангели; ми все залучені. Якщо ми молоді, ми глибоко в ній, визнаємо ми це чи ні; якщо ми старі, навіть якщо ми досить старі, наші спогади все ще тягнуться, живими чутливими нитками від нашого крихкого марнославства до ще більшого занепокоєння. Відсторонитися неможливо. І все, що ми можемо зробити, — визнати це.

У цьому питанні трагікомічна павутина людського абсурду стає особливо міцною. Чи був коли-небудь, або ще буде, ясний погляд на це велике явище? В

цьому є загальне безумство нашого виду, переплетення всіх прекрасних нерозумностей— до яких, без сумніву, ми в цій роботі, на нескінченно малу частку, додаємо.

Перед нами — видіння безглузвих процедур; величні, товсті, з задишкою, розтерті щітками після ванн, римські імператори, зразкові охайні паризькі джентльмени, добрий святий Антоній, що котиться на своїх колючках, і благочестиво непристойний Дюрталь*, який переживає свої спокутні спокуси, Магомет і Бригам Янг*. Молодь, що отримує додаткові одкровення, похмурі чоловіки бубонять секрети школяркам, закохані хлопчики на побігеньках, влюбливі старі жінки, розпусники, які вважають себе дуже порядними людьми, і обробляють свої справи з божевільним самовдоволенням, красиві безмозкі молоді люди, одягнені в найдивовижніші речі, далі низка спогадів — Прекрасні Жінки* — виглядають як королеви, сентименталісти, повзуть по кожному аспекту, залишаючи сліди, як равлики, розчервонілі молоді бовдури, що розповідають світу «все про жінок», інтрига, дурість — все, що ви знаєте, може вміститися в старій Анатомії Бертона* — і через все це безліч пристойних, поважних тіл, що претендують на остаточне вирішення проблеми, доки одного дня, майже уражені, ви не прочитаєте їхній секрет в необережному погляді.

Найбезглуздіше у всьому цьому — фігура, яку без симпатії, представляють, трохи непривабливою жінкою, переважно озують у калоші, яка говорить з відпрацьованою категоричністю: «Чому ми не можемо бути абсолютно ясними і розумними, і говорити досить відверто з цього приводу?» Відповідь на це буде не далеко від остаточних висновків філософії.

Так багато кипіння при простому обговоренні питання сексуальних проявів. Інтелектуальний запит цієї уявної, наклепницьки задуманої, дами у калошах, згадується з посмішкою і зітханням. Вона також може запитати: «Чому я не повинна зберігати мої бутерброди в Ковчегу Заповіту? Там є місце!» «Звичайно, є місце, — їй скажуть, — але стан речей такий, мадам, що пробувати небажано. Річ у тім, люди настільки своєрідні. Кругом валяється стільки каміння».

Переважаючим почуттям у обговоренні цих речей, відверто кажучи, є Страх. Ми знаємо, дуже багато хто з нас, що наш нинішній стан має багато згубних аспектів, здається несправедливим і несприятливим людському щастю, повно таємних і жахливих небезпек, жорстокостей і хворобливих речей, що наша система санкцій і заборон має подвійні стандарти, здійснюючи набагато більш серйозний тиск на бідних, ніж на багатих, і, що вона надзвичайно виснажена сентиментами різного роду, підірвана і обмежена таємними культурами; це забита брудом, погано зроблена і нечесна машина, але у нас є страх, почасти інстинктивний, почасти, без сумніву, через наше виховання і середовище, будь-яких необдуманих змін, будь-якого дійсно вільного розгляду її устрою. Ми не знаємо, куди цей процес експертизи може нас завести; є набагато більше людей, які можуть розібрати машини на частини, ніж тих, хто збере їх знову.

Містер Грант Аллен* якось назвав наші нинішні заборони —табу. У цих питаннях є щось, схоже на інстинкт, глибоко відчута необхідність в табу. Ми боїмося думати зовсім вільно, навіть удома. Ми сумніваємося, чи розумно починати, навіть в кабінеті і наодинці. «Чому ми ...? Чому ми не повинні ...?» І думка про публічне обговорення без обмежень, квапливими міріадами людей, не навчених мислити, дійсно піднімає імідж наслідків на рівень, який, можливо, краще передає прекрасна неясна фраза — «Моральний Хаос».

Люди, що виступають за вільну, відверту і відкриту дискусію, беруть на себе занадто багато; вони або розраховують на імітацію із заздальгідь підготовленими висновками, або вони не думали про всякого роду речі, властиві природній дурості сучасної людини.

В цілому я думаю, що чоловік або жінка, які більше не складаються з чистих емоцій, можуть, якщо є справжня пристрасть до істини і ясне бачення речей, щоб виправдати дослідження, наважитися пройти по цій, що здається зловісною, пустелі роздумів, і, я думаю, теж дуже ймовірно, що мужній стійкий дослідник закінчить наостанок, не так уже й далеко від відправної точки, але над нею, так би мовити, на гребені, що дозволить побачити багато з того, що сьогодні недоступно.

Але це ризиковані шляхи, про що завжди потрібно пам'ятати. Це не дитячий майданчик для ігор. Можна не довіряти прийнятим моральним нормам, в думках, задовго до відкритого висловлювання, або дії. Ми — соціальні тварини; ми не можемо жити поодинокі; однозначно, виходячи з характеру питання, тут, у всякому разі, ми повинні об'єднатися і виступати з загальних позицій. Для всіх, хто знаходить прийнятну правду не зовсім хорошою або ясною, є шанс іронічної долі.

Ми повинні добре виглядати в нашій компанії, коли ми виходимо з міста загальних звичаїв, і обтрушує його пил з наших чудових підшов.

Існує огидна потолоч, що відправилася в ці нетрі для цілей зовсім інших, ніж відкриття правильного шляху, зовсім з іншими мотивами, ніж наше високе інтелектуальне прагнення. Є потворні заколотники і природжені негідники, інстинктивні шахраї, і ті, що обманюють жінок, свинські скептики, які скомпрометують нас своєю навіженою гонитвою за дивними фантазіями, і спокійно зрадять нас, врешті-решт.

Якщо людина не знаходить справедливості за законом, немає ніяких причин їй ставати фальшивомонетником; а якщо вона вважає, що місто не місце для життя з точки зору санітарії, їй не варто встановлювати свій намет на смітнику серед бродячих собак.

Те, що ми критикуємо старі обмеження, зовсім не означає, що ми готові підтримати необмежену свободу. Я дуже сумніваюся, що коли, нарешті, настануть дні для повного обговорення наших сексуальних проблем, це дасть нам хоч щось в сенсі «Свободи», як більшість людей розуміють це слово. На місці іржавих старих наручників, ланцюга і гарматного ядра, залізного ярма, жахливих, погано підігнаних, знарядь, з яких ще можна було вирватися і втекти, щоб жити поза законом, може бути, що будуть знайдені ще більш надійні обмеження, розроблені більш витончені кайдани, легкі, але ефективні, які прекрасно підходять до зап'ястя і щиколотки, ніколи не натирають, ніколи не тиснуть — надів і носи поки, нарешті, як маска Щасливого Лицеміра*, вони не додадуть свою подобу. Але все одно — кайдани!

А тепер давайте, на хвилинку, поглянемо на деякі дані для цього дослідження, а потім повернемося з цієї екскурсії по загальній теорії до наших більш невідкладних справ, розглянувши, яким чином наше цивілізоване співтовариство зараз впливає на емоційну ініціацію молоді.

Тема для роздумів, як мені видається, полягає в тому, що питання не лежить в одній площині. Так багато дискусій ігнорують цей факт, і розглядають проблему тільки таким чином. Наприклад, ми можемо розглянути все з точки зору лікаря, ігноруючи всі інші міркування. Виходячи з цього, ймовірно, було б неважко продумати працюючу систему. Це ніколи не було зроблено всієї медичною професією, що досить зрозуміло, чи групою лікарів, що вже не так безперечно. Було б надзвичайно цікаво зрештою здійснити цей проект, як реальний внесок в здорове обговорення проблеми. Це не вирішило б її, але допомогло б висвітлити деякі аспекти.

Давайте розглянемо проблему тільки з точки зору фізіології. Ми хочемо здорових дітей і найкраще, що ми можемо отримати. Нехай медики запропонують систему в першу чергу для цього. Зрозумійте, ми закриваємо очі на всі інші моменти, крім тілесних або квазітелесних.

Уявіть собі, що це було зроблено, наприклад, містером Френсісом Гальтоном*, який до всього ставиться абсолютно неупереджено. Якась форма полігамії, тимчасовий шлюб, з заборонаю на розмноження для певних типів людей, ймовірно, будуть результатом такого припущення.

А також висновок про те, що певна кількість людей, які можуть мати тільки кілька дітей або, жодного, тим не менш, не пристосовані фізіологічно для безшлюбності. Уявіть собі, що, лікар, розробляє цю проблему з чисто матеріалістичних позицій, з урахуванням всіх фізіологічних і патологічних особливостей. Тасманійці (нині вимерлі), схоже, були десь поруч з імовірним результатом.

Тепер давайте зробимо ще один крок до другої стадії розгляду, залишаючись як і раніше матеріалістами, і з лікарем, як нашим єдиним провідником. Ми хочемо, щоб діти росли здоровими; ми хочемо, щоб про них

дбали. Це передбачає дім, щось на зразок дому. Це не може скасувати полігамію, але вона буде обмежена, це, безумовно, скасує підхід до розбещеності, можливий на найнижчому щаблі розвитку людини, це підвищить важливість материнства і накладе ряд обмежень на сексуальні свободи чоловіків і жінок.

Люди, які стали батьками, у всякому разі, повинні бути пов'язані з дітьми та одне з одним. Ми прийшли відразу до набагато більш певного шлюбу, до організованої якимось чином сім'ї, як в державі Платона, або щось схоже на комуну Онайда*, але, принаймні, з системою гарантій і відповідальності.

Додамо, що ми хочемо, щоб діти проходили через серйозний навчальний процес, і тут відразу ж з'являються додаткові обмеження. Ми виявляємо необхідність відстрочити дорослішання, затримати наступ юності, уникнути передчасної стимуляції, яка веде до затримки росту. Ми вже віч-на-віч з необхідністю порядності, системи обмежень і складних табу.

Тепер ми дозволяємо нашим думкам вийти з цієї фізичної площини і піднятися так високо, щоб розглянути питання про узгоджені емоції — і я вважаю, що для великого числа людей, це, принаймні, так само важливо, як фізичні аспекти — ми наближаємося до гордості, ми наближаємося до уподобань і ревнощів, і як тільки ми накладаємо їх на нашу фізичну схему, з'являються вм'ятини й тріщини.

Ускладнення множаться надзвичайно. Особливо ця маленька проблема уподобань. Насправді ми можемо виховувати ці емоції, але не зовсім. Ні гордість, ні уподобання, ні ревнощі не повинні сприйматися з легкістю. Ми робимо людей, ми не плануємо суспільство регульованих рабів; нам потрібні чесні і прямі особистості, але ми не отримаємо їх, якщо силою будемо примушувати до послуху, особливо в цих питаннях — бо кардинальне вираження свободи в людському житті, безумовно, цей вибір партнера. Дійсно немає свободи без цієї свободи.

Наші чоловіки і жінки в майбутньому повинні відчувати себе вільними і відповідальними. Здається, майже інстинктивно, принаймні, молодь білої раси, здійснює це право вибору, не просто бунтуючи, коли є протидія, але *бажаючи*

бунтувати; це — соціально корисна річ, яку ми з повним правом повинні захищати, цю пристрасть сприймати все як свою власну особисту справу.

Наші громадяни не повинні бути спіймані і розподілені по парам, це не пройде. Але у всіх соціальних планах ми повинні подбати про те, щоб свободи, які ми даємо, були реальними. Наші юнаки та дівчата, виростаючи з захисту наших перших табу, входять в світ, який в значній мірі в руках літніх людей; сильні чоловіки і досвідчені жінки у них на шляху, і ми маємо право вибирати спосіб, щоб допомогти їм не бути «зжертими» — навіть якщо вони цієї допомоги дуже не хочуть. Це працює — як виявить людина, яка вдумливо ставиться до цього — у напрямку зменшення попередньої полігамії до ще менших масштабів.

Насправді, наші нинішні механізми терплять невдачу найбільш плачевно; щороку ми приносимо в жертву дівчат, зовсім дітей за розумовим розвитком — нашої делікатності в дискусії. Ми даємо свободу, і не даємо достатніх знань, і ми караємо невблаганно. Є безліч жінок, і зовсім небагато чоловіків, з життям безнадійно зіпсованим цією свободою, з зав'язаними очима.

Так багато бідних дівчат, також так багато хлопців, які не отримують справедливого шансу проти дорослого світу. У цьому плані справи справді покращуються; про це свідчить те, що відсоток позашлюбних народжень в Англії знизився майже в два рази за останні п'ятдесят років, але ясно, що ми повинні багато чого переглянути, щоб ці нещасливі істоти, здебільшого не найгірші, не пливли до своєї смерті.

Якщо наше століття вимагає високої моральної відповідальності, то ще більше йому потрібно повне знання. Але, тим не менше, справи краще, ніж вони були, і обіцяють стати ще краще. Скрізь ми піднімаємо віковий ценз, середній вік вступу в шлюб підвищується, так само, як, я вірю, середній вік поганого поводження. Може бути, що ми не наближаємося до періоду загальної моральності, але ми, здається, ще побачимо, той час, коли люди будуть знати, що вони роблять.

Це, однак, здається відступом від теми. Розумний дослідник, який узгодив свою спочатку матеріалістичну систему моралі з проблемами, що впливають з необхідності підтримки гордості і уподобань, тепер запрошується обстежити сусідні нетрі цього заплутаного питання.

В нашій державі ми вважаємо дуже важливим, підтримувати у всіх наших громадян, жінок і чоловіків, почуття особистої незалежності і відповідальності. Особливо, це стосується матерів. Неграмотна мати означає відсталу дитину, забита мати народить нечесну людину, нелюбляча мати може навіть ненавидіти своїх дітей. Раби і мерзотники плодяться там, де жінки є рабами.

Лінія думки, якої ми дотримуємося в цих роботах, неминуче надає особливого значення жінці як матері. Наша система моралі, отже, повинна зробити материнство вартим і почесним; особливо небажано, щоб вважалося правильним положення, коли жінка, виняткової чарівності або виключної кмітливості, уникає материнства, хіба що, може бути, щоб стати вчителькою.

Жінка, яка ухиляється від її високого покликання, не повинна претендувати на працю і турботу з боку чоловіка у тій самій мірі, що і жінка-мати; тим більше леді «Зелені рукави»* не повинна вважати себе вище домогосподарки.

Тут ще виникає питання про таке почуття як ревності. Бути дружиною чоловіка і матір'ю його дітей, зовсім не обов'язково дає жінці відчуття виняткового володіння ним, і, тому, якщо ми чесні в нашій рішучості не принижувати її, наш останній клаптик полігамії не зникає.

З початку і до кінця, звичайно, передбачалося, що полігамія виправдана тільки в разі народження дітей. Задовго до того, як ми зануримося в глибини людського серця, ми знаємо досить, щоб уявити собі, які потворні і безглузді наслідки, ми отримаємо, дозволивши її стерильний варіант.

Тоді у всій цій плутанині, прояснюючи або ще більше заплутуючи, важко сказати, приходить той факт, що у той час як ми завжди схильні говорити про те, що «жінка» відчуває і що «чоловік» буде робити, і так придумуємо те, що називається хорошим тоном, є, насправді, реальність, в якій немає такої жінки, і немає такого чоловіка, але є велике розмаїття темпераментів і схильностей,

монадичних, діадичних і полімерних душ, і такого ж роду сердець і мізків, і ще чогось .

Тільки молодий дурень і замислений психопат, вірять в спеціальну окрему науку про «жінок», є різні люди, і деякі з них жінки, а деякі — чоловіки. З кожним етапом в освітньому розвитку люди стають все більш різноманітними, або, принаймні, більше усвідомлюють свою різноманітність, стають чутливо наполегливими в питанні пріоритету їхньої індивідуальності по відношенню до будь-яких загальних правил.

Серед селян, можна сподіватися на одноманітне життя, але не серед людей майбутньої держави. Добре — господарювати в домі, благородно — бути хорошою матір'ю, і прекрасно — народжувати дітей і навчати їх, але ми не отримаємо обґрунтованих критеріїв, поки ми не побачимо ясно, що життя пропонує інші способи, за допомогою яких ми можемо служити майбутньому.

Є закони, які повинні бути прийняті і змінені, є дороги і мости, які повинні бути побудовані, в переносному сенсі і насправді; існує не тільки послідовність плоті і крові, але і думки, що триває завжди. Написати змістовну книгу або поліпшити використовувану усіма машину, так само важливо, як привести в світ сина.

Останній тимчасовий пліт логічного морального кодексу розпадається на частини, і його уламки плавають тут і там. Я зізнаюся, вони плавають у цю мить в моїй голові. У мене немає системи — хотів би я її мати — і я ніколи не стикався з системою або будь-якої універсальною доктриною сексуальної поведінки, які не здавалися б мені спробою чіплятися за одні уламки, дозволяючи іншим дрейфувати без розгляду, формулюючи закон для А, Б і В, і вдаючи, що Д і Е поза розглядом.

Те, що материнство є великим і благородним заняттям для добродешної жінки, і вимагає серйозного ставлення, є очевидним, як і те, що зачати дітей і побачити як вони вирости і зміцніли, є загальним торжеством життя, все інше — непослідовність і загальна невдача.

Жити для утіхи не тільки погано, але й нерозумно, здається, це легко визнати, і настільки ж нерозумно, на що натякав Святий Павло, витратити життя в шаленій боротьбі з нашими мінімальними природними бажаннями. Те, що ми повинні покращувати наше життя в героїчному ключі, і обмежувати і контролювати явну хтивість, як свого роду проказу душі, здається, досить зрозумілим. І всі залицяння, що включають брехню, весь бутафорський героїзм і сяючі сильця, безсумнівно, повинні піти з більш високого порядку суспільного буття, бо тут, як ніде більше, брехня є отрутою життя.

Але серед цих даних є багато питань без відповіді — випадки, ситуації, темпераменти. Кожне життя, мені здається, в цій розумній, свідомій, соціальній державі, до якої світ йде, повинне пристосовувати себе до цих речей по-своєму, і винайти свій індивідуальний моральний кодекс відповідно до своїх потреб. Так здається, принаймні, одному обмеженому мислителю.

Відверто кажучи, на цьому загальному ґрунті гідної поведінки, гордості і самоповаги, здоров'я і героїчної звички думати, нам потрібні не правила, а мудрість, а для інших, справді, — не дурна і огульна терпимість, але, принаймні, терпіння, стриманість в судженнях і чесна спроба зрозуміти.

Допомогти уяві в цих судженнях, розширити і інтерпретувати досвід, це, безумовно, одна з функцій літератури. Хороша біографія може дати факти для нескінченних припущень, безліч романів зараз, насправді, — експерименти в науці цієї центральної галузі людської діяльності, експерименти в «способі дивитися на» різні випадки і ситуації. Насправді це можуть бути вводять в оману експерименти, проведені за допомогою фальсифікованих речовин, небезпечних хімікатів, брудних колб і несправних ваг; але це питання їхньої якості, а не їхньої природи, вони є експериментами, не дивлячись на все це.

Хороший роман дійсно може стати дуже потужним і переконливим експериментом. Книжки в цих питаннях часто набагато тихіші і холоднокрівніші в якості поради, ніж друзі. І, по правді кажучи, весь мій розум саме цим і зайнятий.

Тим часом, поки ми працюємо, щоб вирішити свої власні проблеми, поруч ростуть молоді.

Як молоді люди приходять до знання та інтерпретації цих речей? Давайте на кілька хвилин, принаймні, відкладемо удавання і тріскучі фрази в сторону, і згадаємо нашу власну молодість. Давайте визнаємо, що ця складна ініціація завжди дуже боязкий і потайний процес, за межами впливу батьків і опікунів. Учитель, що підглядає, тільки заганяє цю річ глибше, і, в гіршому випадку, опускається до огидних натяків. Це майже інстинкт, частина природної скромності підростаючої молоді, — приховувати все, що бродить в розумі, від авторитетних людей старшого віку.

Не важко знайти біологічну причину цього. Зростаючий розум просувається повільно, з перервами, з довгими паузами та несподіваною панікою, це є закон його прогресу; він намацує свій шлях через трьох основних посередників, по-перше, спостереження, по-друге, боязка, приватна розмова з рівними і довіреними друзями, і, по-третє, книги.

У сучасну епоху спостереження поступається книгам; книги та картини, ці німі безособові ініціатори, відіграють дедалі більшу роль у цьому великому пробудженні. Може бути, для всіх, крім дітей міської бідноти, розмови крадькома також втрачають своє значення або відкладаються; найбажаніша річ в цивілізуючим процесі — відсунути наступ юності і збільшити середню тривалість життя.

Зараз розмова крадькома в основному за межами нашого контролю, тільки за рахунок поліпшення загальної організації нашого суспільного життя ми можемо ефективно поліпшити її якість. Але ми можемо мати на увазі фактор спостереження, і віддати йому вирішальний голос в будь-якому рішенні по суспільній моралі. Все це дуже часто забувають. До того як Бродбім, популярний гуморист, наприклад, направляє свою блискучу рапіру на раду графства за заборону якоїсь вульгарної непристойності в мюзик-холах, або лоскоче ребра Асоціації Пильності* за турботу про наши рекламні щити, він повинен зробити

все можливе, щоб уявити собі психічний процес якогось гарного хлопчика чи дівчинки, кого він знає, по «вбиранню цього в».

Для того щоб перейти відразу до істотного питання даної роботи, зауважимо, що ми всі занадто необережні в питаннях якості матеріалу, який досягає очей і вух наших дітей. Справа не в тому, що діти щось дізнаються, а в тому, що це — знання в найнищих та найвulgарніших розфарбовуваннях, знання без антисептичної якості героїчної інтерпретації — псує, непристойне, хворе і заразне.

Як сексуальна свідомість значної частини наших молодих людей пробуджується, цікавий читач може побачити сам, якщо він витратить кілька пенсів на тиждень протягом місяця, або близько того, на недорогі «гумористичні» записки, які охоче купують хлопчики. У них справи сексу починаються з кивків і підморгувань, підступних недомовок і бійок в темряві.

Чесні зусилля молодших братів Бродбіма вибити нісинітниці з молодих людей можна побачити практично в будь-якій пантомімі. Спроби лорда Чемберлена* йти проти течії вражають англійських суддів. Жодна схема поліпшення людських життів не може ігнорувати цю систему впливів.

Що може бути зроблено в розумно організованій державі, щоб придушити такого роду речі?

Так відразу виникає питання, чи повинні ми обмежити мистецтво і літературу до сфери, допустимої для зростаючої молоді та «молодої особи». Що стосується вітрин, книжкових кіосків і рекламних щитів, як і реклами взагалі, моя відповідь — «Так». Тут я на стороні пуритан, не вагаючись. Але наші дорослі не повинні ходити в ментальних помочах, і якби йшлося тільки про їхній світ, я сумніваюся, що, є щось, що я не вважав би можливим для друку і публікації. Але як нам примудритися, щоб наша доросла література була вільною, як повітря, а з літератури і мистецтва для молодих були обгрунтовано викреслені небажані місця?

Існує в цьому питанні можливий шлях, і оскільки головне завдання цих робіт вказувати, і обговорювати такі способи, він може бути приведений тут. Він

буде поданий у вигляді конкретної пропозиції, зразка пропозиції, так би мовити. Потрібно визначити, що є небажаним для розуму молодих людей, і поширити це визначення на всі спокусливі непристойності і грубості, наскільки це можливо, виключивши, що є «для дівчат і хлопчиків», і назвати цей матеріал якимось розумно необразливим прикметником, «дорослий», наприклад. Можна було б говорити про «доросле» мистецтво, «дорослу» літературу, і «дорослу» науку, а також доповідь про розгляд деяких конкретних законів може бути оголошена «дорослою».

У колишні часи була чудова система подачі «дорослої» матерії за допомогою латинської мови, і з багатьох причин ми висловлюємо жаль з приводу такої втрати. Але є грубий практичний спосіб перекласти «дорослу» матерію на латинську мову навіть зараз.

Дуже мало молодих людей, віком, на який ми хочемо поширити наш захист, якщо вони не є нащадками недоумкуватих багатіїв, можуть собі дозволити витратити великі суми грошей. Отже, необхідно тільки встановити високу мінімальну ціну для періодичних видань і книг, що містять «дорослу» матерію або «дорослі» ілюстрації, і переслідувати все нижче цієї межі, для того, щоб закрити шлюзи для будь-якого можливого потоку надмірно стимулюючих і псуєчих пропозицій. Слід більш чітко вказати в наших судових переслідуваннях за непристойності, наприклад, що тяжкість злочину повністю залежить від доступності заборонених матеріалів молоді.

Застосування того ж методу до мюзик-холів, лекційних залів, і полиць публічної бібліотеки, а також до ряду інших джерел пропозиції, цілком можливе. Скажімо, якщо менеджер театру вважав за потрібне поставити «дорослий» матеріал, без виключення людей у віці до вісімнадцяти років, йому доведеться ризикувати, і це буде хорошим шансом для звинувачення. Цей останній прийом не новіше попереднього, і він знаходить свого роду прецедент в законодавчому обмеженні продажу спиртного дітям і захисту їхньої моральності при певних несприятливих умовах.

У наших англomовних спільнотах існує вже досить живе почуття особливої поваги до молодих, і існує ймовірність того, що ті, хто публікує ці навідні і стимулюючі речі не в повній мірі усвідомлюють новий факт в нашій соціальній організації, що молодь тепер не тільки читає, а й купує те, що хоче читати. Останні тридцять або сорок років встановили абсолютно нові відносини для наших дітей в цьому напрямку.

Закони проти вільного мистецтва і вільної літератури викликають, і будемо сподіватися, так буде завжди, сильну протидію наших народів. Але законодавство, яке робить акцент не на дотриманні пристойності, а на доступності розбещуючих матеріалів молодому поколінню, яке кожним пунктом бореться з цим, це зовсім інша справа. Ми хочемо зробити автора пантоміми, власника коміксів за пенні, розклеювача афіш, і художника мюзик-холу, надзвичайно обережними, пунктуально пристойними, але ми не хочемо, наприклад, докучати панові Томасу Гарді.

Проте, існує небезпека у всьому цьому. Придушення передчасних і низинних пропозицій не повинно перерости в пригнічення зрілої думки (що вже не раз було справжнім головним болем), або знищення необхідних загальних знань. Якщо ми починаємо полювання на пропозицію і непристойності, слід пам'ятати, що ми можемо загнати їх в підпілля. Сьогодні молодь проходить у доросле життя між двома небезпеками, пороком, який завжди погрожував їй, і патологічною чеснотою, яка може перетворити саму серцевину життя в неподобство і сором.

Як ми, і якщо бути ближче до теми, як звичайний присяжний збирається провести відмінність між цими трьома речами; між доцільними знаннями і викривлено представленими знаннями, і непотрібними і небажаними знаннями? На практиці, відповідно до законів, які, я накреслів, цілком ймовірно, зло буде процвітати надзвичайно, а необхідна інформація, буде безжально пригнічена.

Багато з наших нинішніх законів і положень, що стосуються суспільної моралі, саме так і працюють. Хлопчик-кур'єр, можливо, не зверне свій погляд на Венеру Медічі, але він, точно, запам'ятає, що «знатні» бігають за дівчатками з

балету, і чому леді Х замкнула двері. Можна тільки визнати в цьому випадку, як і в інших, що жоден закон, жодна важлива заява не допоможуть нам, якщо немає мудрості, зростаючої загальної мудрості і совісті, виконувати, що наказано законом.

Окрім нашого проекту для закону і держави, очевидно, що є можливості для особистої ініціативи. І на деяких людях, лежить виняткова відповідальність. Газетні кіоски, наприклад, є досить сильною організацією торгівлі, і для них не склало б труднощів подумати про хлопчика, який хоче витратити свій пенні. На жаль, такі випадки, добровільної цензури, припускають згоду читача.

Інше заперечення може з'явитися в зв'язку з цим розходженням між «для дорослих» і всім іншим, і це ймовірність того, що зазначене та заборонене, стає загадковим і привабливим. З цим треба рахуватися. Всюди в цій сфері треба йти мудро, або терпіти невдачу. Але те, що тут пропонується, не стільки придушення інформації, скільки певний спосіб представлення інформації, і наш намір — трохи обмежити, і подати корисне, в першу чергу.

Давайте відразу домовимося; придушення стимулу не повинно означати придушення знання. Є речі, які молоді люди повинні знати, і знати повністю, перш ніж вони будуть залучені в головну драму життя, в серйозну справу любові. Не повинно бути ніяких жахливих сюрпризів. Здорові, ясні, без перебільшень, книги, що показували б загальні факти про життя і здоров'я, наявність певних небезпек, повинні прийти до читача.

У цьому питанні книги, я наполягаю на цьому, мають вищу цінність. Друковане слово може бути таким тихим радником. І таким неупередженим. Воно не може якось зачепити читача. Воно не дивиться йому в очі, воно саме по собі ненав'язливо скромніше і безпечніше, будь-якого священика. Сила книги, можлива функція книги в сучасній державі досі не зовсім з'ясована.

Мова не йде, і не може йти, я думаю, про книжки, конкретно присвячені тому, що називають делікатними питаннями; це повинно бути свого роду раціоналізоване і не дуже технічної властивості керівництво по фізіології в бібліотеці коледжу, або вдома. Зрозуміло, що воно почне з м'язової фізіології, з

травлення, і так далі. Інші питання з'являться в належному місці і пропорції. Від початку до кінця, там буде все, що потрібно знати. Є природна і виправдана цікавість до цих питань, якщо ми не придушуємо її.

Обмеження не допоможе, і наполовину. Сексуальне пробудження молодих неминуче, і якимось чином і десь, воно станеться. Гарантувати, що вони не прокидаються дуже рано або в смердючій атмосфері, в потворному оточенні, мало. Вони не можуть прокинутися в вакуум. Неприродно велике невігластво може виродитися в потворні секрети, в похмурі і зловісні усамітнення, що ще гірше зол, які ми придушили. Нехай вони прокидаються, коли їхній день настане, в чистій і приємній обстановці.

Від загнивання душу рятує не невігластво, а крапля героїчного в серці і в уяві. Гордість врятувала більше людей, ніж благочестя, і навіть погана поведінка втрачає щось від свого зла, якщо виходили з добрих намірів. У молодих, навіть в схильних до пороку, завжди таїться здатність до героїчних вчинків. До двадцяти п'яти, в усякому разі, всі ми були сентиментальні в душі.

І як цього домогтися?

Безсумнівно, що не проповідями про чистоту тільки серед чоловіків і маленькими поганими брошурами з псевдо-медичною і вельми тривожною інформацією, які пхають в чисті руки молодих — цей матеріал повинен бути позначений як ультра «дорослий» — і про це потрібно сурмити завжди і всюди.

Є маса хорошої літератури, де любов сяє чисто і благородно. Є мистецтво, яке розповідає прекрасні історії. Багато що може театр. Ймовірно, середньому театралу не більше двадцяти двох. Література, драма, мистецтво — це та їжа, на якій юна уява міцніє та виростає.

Існує література і мистецтво молоді, які, можливо, стануть частиною більшої літератури життя, і на це в основному ми повинні сподіватися, коли наші діти віддаляються від нас, віддаючись мріям, які зроблять їх чоловіками і жінками. Слідкуйте, щоб добре було поруч з ними і женить погане, як можна далі, включаючи хама і шарлатана, а в іншому — *залиште їх у спокої*.

Організація вищої освіти

Коли ми відволіклися на розгляд загальних питань щодо політичної, соціальної і моральної атмосфери, в якій розвивається англomовний громадянин, ми залишили формальну освіту пересічної дитини, розвиток якої проходить ниткою через ці роздлі і об'єднує їх, приблизно у віці п'ятнадцяти років і в кінці шкільного навчання. Тепер ми повинні продовжити цей розвиток до дорослого громадянства.

Невід'ємною частиною новореспубліканської ідеї є положення про те, що процес навчання, який є загальним атріумом* для всієї державної служби, повинен бути досить однорідним по всій країні. Хоча середня дитина вищого класу може мати всі переваги її імовірно кращої розумової спадковості, її кращих домашніх умов і її краще оплачуваних і менш перевантажених роботою вчителів, не повинно бути ніяких перешкод для дитини будь-якого класу, не повинно бути ніякого обмеження доступу до інтелектуальної освіти, якими б цілями це не виправдовували.

Тримати бідлах у кріпатстві на землі, позбавляючи їх усього, окрім найелементарнішої літературної освіти, таким є дуже значний елемент в новому русі Вивчення Природи*, що є абсолютно антагоністичним ідеям Нової Республіки. Не повинно бути ніякої прополки здібних і достойних вчителів шляхом фільтрації їх через гротескні і ганебні релігійні перевірки — ганебні, бо вони є обов'язковими, незалежно від істинної віри вчителя.

А в кінці періоду шкільної освіти повинен початися процес сортування в масі національної молоді, наскільки це можливо, незалежно від її соціального походження — який триватиме протягом усього життя. Бо конкуренція для заняття посади на державній службі повинна бути Битвою за Існування в цивілізованій державі. Повна невдача в шкільному житті, невдача не просто в тому чи іншому, а як загальний результат (який, втім, може бути дуже часто через односторонність виняткових талантів), провал по всій лінії — ознака суттєвої неповноцінності.

Певна частка хлопчиків і дівчаток продемонструють цю неповноцінність, не використають своїх шансів в школі, або за її межами, і вони, в разі, якщо вони належать до бідного класу, будуть цілком природним чином випадати з навчального процесу на даному етапі, і починати працювати, відповідно до їхньої здатності, на місцях, які не повинні припускати будь-які значні можливості для укладення плідного шлюбу.

Дійсно добре продуманий випускний шкільний іспит — а слід пам'ятати, що теорія і наука іспитів навряд чи вже існує — іспит, який буде брати до уваги спортивний розвиток і моральний вплив (скажімо, шляхом голосування колег-учнів) і який був би так влаштований, щоб відзначити особливо високу якість як в окремій галузі, так і в цілому — міг би вплинути на цю першу класифікацію. Це відкинуло б найгірших з невдах, дурнів та грубіянів по всій соціальній драбині.

Що стане з відкинутими дітьми верхнього і багатого класу, я визнаю важкою проблемою, в сьогоденних умовах. Зараз вони надходять в якості неотесаного інгредієнта в публічні школи, в армію, в Оксфорд і Кембридж, і залишається відкритим питання, чи не варто виділити одну публічну школу, один особливо дорогий університет, а також один джентльменський полк з особливо красивою формою, в які ця маса дорогої посередності може бути злита по руслу спеціально високої оплати за навчання, низьких стандартів і приємних соціальних умов.

Це, однак, досить другорядне питання в цій дискусії. Настане день, як я вже говорив, коли визнають необхідним наполягати на мінімальному розумовому цензі для управління майном, як і для будь-якої іншої форми влади в державі. Високе становище і його багато переваг, ймовірно, забезпечать задовільний результат від процесу навчання в набагато більшій пропорції представникам забезпеченого класу, ніж дітям незаможних.

З маси дітей, які показують задовільний результат в кінці процесу навчання, функціональні дорослі чоловіки і жінки наших народів, повинні бути сформовані, і зараз ми маємо обговорити природу другого етапу освіти, фази, яка

повинна бути ментальною паралеллю і акомпанементом фізичного дорослішання всіх громадян, на яких розраховують в справі зміцнення держави.

У цьому віці існує розрив у розвитку всієї людської істоти, який паралельно супроводжується зміною в методах і предметах навчання. У Великій Британії, у випадку заможніших класів, шкільне навчання та дитяча дисципліна продовжуються в цілому занадто довго, значною мірою через банальну некомпетентність наших вчителів середніх шкіл.

Ці люди не здатні, наганяючи нудьгу, день за днем, тиждень за тижнем, рік за роком, безрезультатно повторюючи, необдуманно роблячи перерви і починаючи знову, за весь неосяжний період з одинадцяти або дванадцяти до двадцяти, досягти того рівня володіння латинською і грецькою мовами, який колись був необхідною умовою для початку освіти, і який став нарешті, через світське зниження схоластичної енергії та спроможності, через втрату інтересу до цих занять, недосяжним освітнім ідеалом.

Викладачі класичних мов, однак, продовжують робити те ж саме, до двадцяти трьох або двадцяти чотирьох в університетах — хоча це немислимо, що будь-яка мова, на якій говорили ще в допотопну епоху дозвілля, може зажадати більше десяти років на вивчення — і якби вони могли тримати чоловіків до сорока або п'ятдесяти, вони б продовжували нищпорити в пошуках ключів від кімнати, яка була давно розграбована.

Але з освіченими людьми в якості вчителів, за допомогою практичних посібників, і знаючих справу екзаменаторів-наставників, немає ніяких причин, чому велика маса мовної підготовки громадянина, в використанні його власної і будь-якої іншої необхідної мови, не повинна бути закінчена раз і назавжди до чотирнадцяти, чому він не повинен досить повно оволодіти формою і кількістю за допомогою математичного навчання і малювання, і чому не повинна бути ясною і прямою дорогою для будівництва цієї дорослої розумової спроможності.

До чотирнадцяти сила абстрактного мислення і аналітичного ставлення до речей вже існує, учня тепер потрібно менше формувати і більше орієнтувати. Тепер ми хочемо дати цьому створеному нами розуму, краще тренування, на яке

ми здатні, ми хочемо дати йому здорове послідовне уявлення про наше знання про Всесвіт і його місце в ньому, і ми хочемо екіпірувати його для особливої роботи в світі.

Яким чином, на основі описаного нами шкільного навчання, ці цілі повинні бути досягнуті?

Тепер важливо усвідомити, що цей другий етап у розвитку не зводиться повністю до ідеї коледжу, як перший не означав тільки реалізацію ідеї школи. В загальному обговоренні цих речей ми постійно стикаємося з тією ж помилкою, що ми спробували розвіяти щодо школи, помилкою, яку професор і його лекція, а (в разі експериментальних наук) його лабораторія, роблять, або можуть зробити, виходячи з припущення, що він так само всемогутній, як шкільний учитель або вчителька у вихованні хлопчика або дівчинки.

І, на жаль, професор, якщо він не є людиною абсолютно винятковою, як для професора, розумової сили, розділяє цю безпідставну думку. Шкільний учитель не має достатньої освіти для своєї роботи, і не в змозі робити її майстерно; професор занадто часто надмірно спеціалізований і нездатний сформулювати розумне, скромне уявлення про своє місце в галузі освіти; і один і той же наслідок випливає з дефекту в обох випадках — спроба використовувати невинувато велику частину часу і енергії того, кого навчають.

Зарегульованість, і те, що можна назвати інтелектуальним сектантством, є недоліками, від яких сьогодні вільні курси небагатьох коледжів. Професор стоїть між студентами і книгами, він трактує в лекціях по-своєму те, що набагато краще залишити сказати книгам інших людей, він вчить своїх переконань без суду апеляційної інстанції. Студентам слід робити нотатки по ходу його не надто блискучого експромту, і знайомитися з його психічною конституцією замість предмета дослідження.

Студенти не отримують ніякої підготовки у використанні книг як джерела знань та ідей, хоча така підготовка є одним з найважливіших придбань для ефективного громадянина, і будь-яка дискусія, в якій бере участь сучасний

студент, занадто часто розглядається скоріше як те, що не слід заохочувати, а не, як найнеобхідніший, і обнадійливий розумовий процес.

Наші університети і коледжі, здається, не надто обізнані про недавній винахід друкарства; і його розумне використання на цій стадії освіти зробило мало або взагалі ніякого просування вперед проти їхніх поважних традицій. Те, що речі можна зрозуміти, тільки перевертаючи в розумі, і розглядаючи з різних точок зору, звичайно ж, в цілому дуже сучасна концепція для наших педагогів-теоретиків.

Наприклад, в Лондонському королівському коледжі науки, який є зовсім новим і ефективним коледжем, немає належним чином організованої можливості позбутися від ортодоксальності лекційної аудиторії, немає доступної для студентів бібліотеки, що швидко оновлюється, щоб забезпечити постачання і обмін кращих книг по кожному предмету, і, отже, навіть необхідність подивитися оригінальну роботу, яку цитують або обговорюють, передбачає витрати часу, які практично не можливо собі дозволити.

Професори, будучи зайнятими і важливими людьми, читають лекції з своїх конкретних точок зору, і, відчитавши, збігають; розумне обговорення заплутаних питань не передбачено, і єдиний спосіб домогтися свого — тримати асистента професора за гудзик і спонукати його знехтувати своїм завданням нагляду за запропонованою «практичною» роботою на користь освітньої розмови.

Тому, давайте, з огляду на такий стан справ, розглянемо загальне питання, як галузь думки і знання може бути найбільш повно вивчена в сучасних умовах, перш ніж обговорювати більш конкретне питання, які предмети слід, або не слід вивчати.

Для початку, повний виклад не тільки того, що відомо про предмет, але і його труднощі, темні місця і конфліктуючі аспекти, мають бути блискуче подані в підручниках для коледжу, великих, добре написаних, добре ілюстрованих, одним або декількома художниками, і які постійно переглядаються і доповнюються новими даними науки здатними і критично налаштованими молодими людьми.

Такі книги необхідні і важливі для належного сучасного навчання. Країна може бути поцяткована університетами, поки їх не стане так само багато, як пабів, і в кожному з них може бути, десятка два або близько того, незначних викладачів, і якщо навчальний заклад не володіє одним або декількома хорошими загальними підручниками по кожному основному предмету, то все це просто означає, що велика кількість неадекватних, безплідних незначних підручників записується під диктовку, по одному для кожного з цих викладачів.

Не курс лекцій, а ґрунтовний, повний підручник повинен бути основою навчання в коледжі, і він повинен бути доповнений певною кількістю більш-менш полемічних брошур або книг, які критикують, розширюють або виправляють його зміст, або викладають речі іншим, більш вдалим способом.

У разі експериментальної науки цей підручник повинен бути доповнений посібником для ілюстрації та пояснення лабораторних робіт. Окремі частини книги можуть бути використані для підготовки на кожному етапі курсу відповідних експериментів, студенти можуть інформувати про труднощі в письмовій формі для розгляду професором на лекціях, і читання студентів може бути перевірено шляхом періодичних іспитів з найважливіших розділів, і доповнено, якщо ці випробування показали, що це необхідно, дисертаціями з особливо важких питань.

З питань, які чітко є його «предмет» або по пунктах його розбіжностей з загальними питаннями книги, професор може читати лекцію за прийнятою методикою. Це, безумовно, правильний метод роботи для юних студентів з будь-якого предмету, філології, порівняльної анатомії, історії або економіки.

Здешевлення друку, паперу, і, перш за все, ілюстрацій покінчило з останнім приводом для усного курсу навчання і діаграм лектора. Але ще не покінчило з ними самими.

Один з найцікавіших людських феноменів — стійкість традиції проти того, що можна було б уявити собі як самі руйнівні факти, і ніде це так не помітно, як у всьому, що стосується вищих ступенів освіти. Можливо, хтось думає, що десь в сімнадцятому столітті в місцях навчання було визнано, що думка і знання схильні

до прогресу, і що періодична ревізія курсів і навчальних програм, періодичний перерозподіл робіт і сфер діяльності, реорганізація кафедр і факультетів, так само необхідні для продовження здорового існування університету, як періодичне харчування, сон і вправи — для людини.

Але навіть сьогодні ми засновуємо університети без жодних передумов для цієї необхідної зміни, і є ймовірність, що років так через сто, вони демонструватимуть таку ж відсталість і неграмотність, як і звичайні організації з виробництва випускників — Оксфорд і Кембридж, сьогодні, і, що через сто років колишні випускники зрілого старого Бірмінгема, повні злоби проти новомодних речей, що «жоден хлопець не може зрозуміти», будуть товпитися, щоб проголосувати проти заміщення «Хакслі» якимось більш сучасним предметом — вони будуть називати цей предмет «Хакслі», а не «Порівняльна Анатомія», за зразком «Евклід» — або за збереження обов'язкової «Комерційної географії ХІХ століття» або «Рукописної Бухгалтерії» в Першій Спробі* (І якщо який-небудь благородний засновник, який не знає з чого почати, читає ці сторінки, я благаю його з усією серйозністю, яка можлива в друкованій продукції, забезпечити, щоб, скажімо, кожні п'ятдесят років, вся його організація проходила всебічний аналіз, перерозподіляла свої кошти і реорганізовувала весь механізм своєї роботи).

Ідея про те, що підручник слід регулярно удосконалювати і передруковувати, все ще досить далека від Професорського розуму, як, втім, і ідея про те, що турбота про підручники і публікації взагалі є функцією університету. Ніхто не дивується пропозиції виділити 800 або 1000 фунтів на рік на нову кафедру з будь-якого предмету, але витратити цю суму щорічно тільки для ревізії і вдосконалення конкретного підручника, здається, навіть сьогодні, фантастично екстравагантним для більшості з університетської корпорації.

Але що може бути більш корисним для якісного та ґрунтовного навчання, ніж, для університету або групи університетів, підтримувати професора по кожному з головних предметів навчання, чисю справою не буде, ні учіння, як його зараз представляють, ні дослідження, але критичне і вичерпне редагування підручника для коледжу зі свого предмета, підручника, який буде друкуватися в

університетському видавництві, який будуть щорічно переглядати і передруковувати, в першу чергу для використання зарахованими до університету студентами, а вже потім, для широкої публіки.

Такий професор буде не тільки оновлювати підручник з урахуванням всіх щойно опублікованих досліджень, і розглядати пропозиції про співпрацю і критику від авторів з новими поглядами і новим матеріалом, але і замінювати неясні місця повнішим і зрозумілим викладом, прибирати або скорочувати текст другорядної важливості і вводити нові і більш ефективні ілюстрації, і його робота мала б продовжуватися у консультації з головним редактором університетського видавництва, який також був би спеціалістом із сучасної поліграфії та виготовлення книг, і який постійно переймав би, випробовував би та впроваджував би нові прийоми організації роботи, а також новіші, кращі та дешевші методи друку та ілюстрування.

Це не лише значно підвищило б загальну ефективність роботи коледжу, якщо використовувати цю серію підручників, які живуть і ростуть в кожному предметі, в одному або (краще) в декількох університетах або об'єднанні університетів, але і в кожному предметі періодична зміна в цих книгах буде найціннішим корективом впливу спеціалізованої роботи, дозволяючи фахівцеві легко підтримувати зв'язок з постійною презентацією його науки як єдиного цілого.

Хороший підручник і талановитий викладач є, однак, лише одним з двох необхідних факторів роботи в коледжі, важлива також зустрічна активність студентів. Поки студенти активно не залучені не тільки в сприйняття того, що їм говорять, але і в реорганізацію матеріалу, обдумування, випробування і тестування, вони втрачають час даремно.

Зараз ми визнаємо це майже беззастережно в лабораторії, але ми нехтуємо цим надзвичайно в більш теоретичному вивченні предмета. Факти предмета, якщо це є природознавство, можуть бути отримані на найвищому рівні в лабораторії, але ідеї предмета повинні бути розглянуті в обговоренні, відтворенні і суперечці.

Іспити, за участю вчителів, які розуміють це дуже тонке мистецтво, коли студент зобов'язаний сформулювати, застосувати і використати принципи свого предмета, мають першорядне значення в підтримці активності розуму, а не просто сприйнятливості. Вони корисні і життєво необхідні, в той час як екзаменаційні роботи, які просто вимагають визначень, перерахувань і голих фактів, не витримують критики.

А потім могли б бути дискусії, якби професор був досить розумний, щоб проводити їх. Якби студентів однієї з груп спонукали подати пропозиції для обговорення, з яких могла б бути обрана тема, а потім зобов'язали б підготуватися до обговорення, в якому всі повинні взяти участь, з професором в якості головуючого, щоб перевіряти факти і логіку, і зробити висновки, це було б варто дюжини лекцій.

Але від професорів, які перебувають під тягарем дев'яноста або, можливо, ста лекцій на рік, не можна очікувати чогось подібного. Направлене читання, конференції зі складних питань, спеціальні лекції, з відповідями на питання після закінчення, дискусії з питань, що вимагають висловлення власної думки, необхідні лабораторні роботи, досить часті тестові іспити, і заключний іспит для складання рейтингу студентів за успішністю — справжні інгредієнти гарного сучасного курсу коледжу, і в необхідності звільнення енергії професора для керівництва всією цією дійсно освітньою роботою, лежить ще одна причина для цього повного, точного, добре організованого підручника, на якому я наполягаю.

Повертаючись тепер від цих загальних положень про книги і викладання, до нашої маси молодих людей близько п'ятнадцяти років, нашої юної нації, яка закінчила своє навчання в школі і готова до фази коледжу, ми повинні розглянути, які предмети їй викладатимуть, і як далеко вона повинна йти з цими предметами.

Чи слід їм віддати все, або частину свого часу, цим заняттям, чи будуть вони відвідувати їх у вечірній час, або перед сніданком вранці, або протягом усього дня — питання другорядне, яким тут можна знехтувати. Зараз ми маємо

справу із загальною архітектурою, а не з тактичними потребами того, хто буде виконувати цю роботу.

Я думаю, що сьогодні нам потрібно витратити трохи часу, щоб відмовитися від енциклопедичних концепцій освіти в коледжі, концепцій, які зіграли свою роль практично у всіх освітніх системах — величезна Хрестоматія Бентама* є моторошним прикладом — до середини дев'ятнадцятого століття. Ми всі згодні в теорії, у всякому разі, що знати один предмет або групу предметів вичерпно, набагато краще, ніж універсальне поверхове знання, що ідеал освіти є «все про щось», а «щось про все» — на другому місці.

Факт залишається фактом, стандартний навчальний план старших класів середніх шкіл і коледжів є безглуздою сумішшю, що не має відношення до освіти, а середній випускник мистецтв знає щось, але не досить, в галузі природознавства, математики, латинської, грецької, літератури та історії; він віддав належне кільком конфліктуєчим схемами освіти, але похвалитися нічим.

Ми повинні позбутися від цього стану справ, і ми повинні забезпечити (а) суттєву розумову підготовку, яка повинна привести, нарешті, до широкого і всеосяжного погляду на речі, і яка повинна бути вправою в узагальненні, абстракції і вивченні доказів, стимулюючи і дисциплінуючи уяву, і розвиваючи звичку до терплячої, безперервної, заповзятливої і копіткої роботи, і (б) ми повинні додати загальну культуру, коло уявлень про моральні, естетичні і соціальні питання, що сформує спільну основу для соціального та інтелектуального життя суспільства.

Перший з цих двох елементів повинен на деякій стадії розвинутиися — після двох або п'яти, або семи років, період буде визначатися в кожному конкретному випадку — в спеціальну підготовку для певної функції індивіда в соціальній організації, скажімо, в ролі інженера, бізнес-менеджера, лікаря, священика, журналіста, державного службовця, професійного військового і так далі.

І перш, ніж ми запитаємо, що має становити (а), буде правильним визначити співвідношення між першою і другою секціями стадії освіти в коледжі.

Для (а) буде здійснюватися основна робота коледжу, яка буде об'єктом особливої уваги професорсько-викладацького складу, яка буде «зараховуватися» на іспитах, і я уявляю собі це як заняття зазвичай протягом чотирьох повних робочих днів на тиждень, чотири хороші, напружені дні, і не більше. Решта три, якщо вони не зайняті фізичними вправами, військовою підготовкою, або просто розвагами, мають бути віддані (б), яке я представляю в цілому як серію більш загальних, неформальних, різних і спонтанних заходів.

Коротко кажучи, з використанням зручного сленгового слова (а) є «зубріння», а (б) — загальна культура, елементи, які в цілому сильно переплетені в юнацькій освіті. Велика кількість людей буде вважати правильним, якщо (б) на сьомий день тижня буде присвячене молитві або релігійним роздумам і обговоренню.

На мою думку, під (б) повинні бути офіційно визнані деякі надзвичайно цінні освітні впливи, які сьогодні занадто часто розглядаються як незаконні або небажані вторгнення в роботу школи і коледжу, наприклад, дискусійне товариство, читання на самоті, експериментальна наука за межами навчального плану, а також написання есе про різні мистецтва.

Повинна бути можливість виділити певну кількість годин в тиждень, за які студент зможе відзвітувати, просто показавши, що він робив щось для свого розвитку, він буде мати свій вибір між бібліотекою — і кожен коледж повинен мати хорошу і не дуже педантично задуману бібліотеку, в якій він міг би читати або писати — і музичним гуртком, дискусійним товариством, музеєм, художньою студією, драматичним гуртком, або ще чимось, що його цікавить, якщо у адміністрації коледжу є задовільні підстави вважати ці заняття здоровими і ефективними.

Крім того (б) має включати в себе деякі незначні, але необхідні заняття, не включені в (а), які, тим не менш, здійснюються з певною наполегливістю, викладаються або направляються, і контролюються, можливо, за допомогою іспитів. Якщо, наприклад, оволодіння іноземною мовою було частиною

попереднього навчання, воно могло б бути підтримано більш поглибленим вивченням на вищому щаблі.

Для створення хорошого, різнобічного, середнього громадянина, (а) буде істотним освітнім фактором, але для хлопчика або дівчинки з краплею геніальності (б) буде рости від рівня культури до великих можливостей.

Який предмет або група предметів повинні складати (а)? Є, принаймні, три, і цілком можливо, за дуже обмеженим колом моїх знань, є й інші, механізми занять, які б могли бути задумані, щоб забезпечити цю важливу істотну частину курсу коледжу. Кожен відповідає вимогам, і я сумніваюся висловити якусь перевагу одному або іншому. Кожен з них має свій особливий напрям по відношенню до певних видів функції дорослого громадянина, і з цієї причини можна припустити, що середня освіта англomовної країни цілком може дозволити собі всі три (або більше) типів курсу.

Невеликі школи можуть спеціалізуватися на типі, найбільш бажаному, виходячи з місцевих умов, школи побільше, можуть згрупувати свої трьохелементні (або чотирьохелементні) системи безперервних і серйозних курсів навколо спільної бібліотеки і спільних заходів для розділу (б) схеми коледжу.

Перший з цих можливих курсів коледжу, який, швидше за все, буде корисним і плідним для маси чоловічого населення в сучасному суспільстві, є розширенням фізики стадії шкільного навчання. Було б дуже зручно назвати його «Філософія Природи». Його основою стане переплетення математики, фізики і принципів хімії, і він буде включати, як ілюстративні і розширючі розум вправи, астрономію, географію і геологію, розглянуті в якості загальної історії Землі. Об'єднувати все в єдине ціле буде теорія збереження енергії в її незліченних аспектах і аналітичне обговорення будови матерії.

Певний мінімум історичного і політичного читання і загальної «Бібліотеки» буде обов'язковим в розділі (б). Це може бути перетворено в дуже благородний і великий курс від трьох до п'яти років навчання, для учнів від чотирнадцяти або

п'ятнадцяти до вісімнадцяти або двадцяти одного (або навіть більше в разі, якщо учні частково зайняті на роботі).

Менш успішні продукти першого курсу будуть випадати — це може бути ще до його завершення — щоб зайняти робочі місця більш-менш кваліфікованих ремісників і технічних працівників, а більш успішні перейдуть в технічні коледжі для спеціальних галузей промисловості з перспективою зайнятися бізнесом, в спеціальне навчання для інженерних професій, стануть професійними військовими, знайдуть своє місце на флоті або в торгівлі, в наукових дослідженнях і науковій літературі. Деякі з них стануть вивчати медицину за рахунок більш спеціальної роботи в галузі хімії і фізіології, а інші, з нахилом до малювання і дизайну, стануть архітекторами, дизайнерами техніки тощо.

Ідея розвитку цього курсу не так вже й далека від того, що вже існує у Великобританії у вигляді шкіл природничих наук, але, як і з усіма цими курсами, вона буде реалізована з тим або іншим ступенем ретельності і розширення в різних умовах. Це перший з моїх трьох альтернативних курсів коледжу.

Другий курс, ймовірно, здасться менш прийнятним для багатьох читачів, але всі, хто кваліфікований, щоб говорити, підтвердять його величезне освітнє значення. Це те, що можна визначити як «Біологічний Курс». Подібно до того, як концепція Енергії буде центральною ідеєю курсу «Натурфілософія», концепція Органічної Еволюції буде центральною ідеєю «Біологічного Курсу».

Буде зроблено загальний огляд всієї галузі Біології, не тільки Природної Історії сьогодення, а й геологічного літопису, в зв'язку з відомими законами і різними основними теоріями еволюційного процесу, і крім того якийсь спеціальний розділ, головним чином, або Порівняльної Анатомії хребетних, або рослин, або декількох груп безхребетних, буде вичерпно розроблений в зв'язку з цими припущеннями.

Перша з цих альтернатив, мабуть, є не тільки чудовою розумовою вправою з трьох, а й спрямована конкретніше на практичні запити життя. Фізіологія буде розглянута в зв'язку з цим спеціальним вичерпним дослідженням, а «Елементарна Фізика» стадії шкільної освіти буде продовжена до звернення до Хімії, з

особливим акцентом на біологічних проблемах. Завдяки такому курсу студенти зможуть приступити до вивчення медицини, точно так само як і через Натурфілософію, і медична професія виграла б від зіткнення двох типів випускників.

Біологічний курс, з його увагою до спадкових і фізіологічних фактів, також забезпечить найкращу та серйознішу підготовку в світі по практичним проблемам материнства. Від нього студенти, осяяні знаннями, перейдуть до вивчення психології, філософської науки і методики викладання. Участь у дискусіях, результатом яких є широкі узагальнення, засновані на великому фактичному матеріалі, буде чудовою підготовкою для спеціального богословського навчання, а також поглибленого вивчення економічних і політичних наук.

Мистецькі натури різного роду втечуть від цього курсу по алеї Розділу (б), який, до речі, повинен буде включати історичне читання.

Третій з цих альтернативних курсів — «Курс Історії», розроблений, екстенсивно, по відношенню до загальної географії, економічної теорії і загальної еволюції світу, і, інтенсивно, по відношенню до британської чи американської історії, і, можливо, до якогось певного періоду. Після нього перейдуть до ретельного вивчення розвитку англійської літератури, а також правових систем англомовних народів.

Цей курс також допоможе наблизитися до філософської науки, до богослов'я, до ретельного вивчення економічної і політичної науки, і, можливо, він долучить більш значну частину своїх студентів до художньої літератури, ніж будь-який з двох попередніх курсів. Цей курс буде також природною підготовкою до спеціального вивчення права, і тим самим, — джерелом політиків. У розділі (б) цього курсу легкий, але усвідомлений, розгляд великих узагальнень фізичної і біологічної науки, був би бажаним. І від цього курсу мистецька натура може відбутися також.

Імовірно є й інші курси. «Курс Математики» рівня випускного іспиту на ступінь бакалавра з відзнакою в Кембриджському університеті, і те, що називають «Класичний курсом», прийдуть в голову читача. Мало хто, однак, буде

захищати виключно математичне «зубріння» як ґрунтовну інтелектуальну підготовку, і тому немає необхідності обговорювати це тут.

Зовсім інша справа — «Класичний курс». Стверджується, тими, хто мав досвід, що більш-менш ретельне вивчення латинської та грецької мов, щоб спотикатися, читаючи одного або двох латинських і грецьких авторів «в оригіналі», має освітнє значення, яке переважає будь-яку мислиму альтернативу.

Є незбагненна користь від свого приватного перекладу, яким би поганим він не був, яку жоден інший переклад, навіть самий хороший не може забезпечити. Платон, наприклад, який навіть в найкращих перекладах, вельми відчутно не більшого розуму, ніж лорд Бекон, Ньютон, Дарвін або Адам Сміт, стає богоподібним для всіх, хто здав перший іспит на ступінь бакалавра в Кембриджі. Суперечка така ж давня, як Битва книг*, абсолютно нескінченна суперечка, яку я навіть не буду намагатися підсумовувати тут.

Зі свого боку я вважаю, весь цей захист класики з боку людей з класичною освітою, є лише ще одним прикладом тієї людської слабкості, яка забризкує оксфордські метафізичні писання непотрібними побитими фразами і обривками давньогрецької.

Якщо читач іншої думки, немає необхідності наvertати його в нинішній суперечці, за умови, що він визнає марність своєї високої таємниці для навчання більшості сучасних людей. За його мірками вони нижче її. Тому угода з цього питання між двома сторонами досяжна.

Давайте визнаємо класичний курс для батьків, які хочуть і можуть дозволити собі такого роду речі для своїх синів і дочок. Давайте знімемо всі заперечення проти його фінансування за рахунок пожертвувань, якщо вони не надмірні. Нехай викладання класики буде вищим служінням, а класичний професор, використовуючи його власний дивний спосіб висловлювання, «першим серед рівних» .

В цілому отримуємо чотири курси: класичний, історичний, біологічний і фізичний, на здійснення одного або декількох з яких всі середні школи і коледжі

в величезному англомовному співтоваристві, на яке націлена Нова Республіка, повинні направити свої зусилля.

Можна заперечити, що це ідеалізована пропозиція, і що існуючі умови, які, звичайно, є матеріал, з якого нові умови повинні бути зроблені, нічого подібного не припускають. Насправді, припускають, якщо тільки читач дозволить деяку різницю в термінології.

Те, що я тут назвав шкільним навчанням, як правило, представлено в Великобританії початковою школою, а в Америці — державною школою, і деякими школами, які в Англії несхильні до аналізу люди, помилково приймаючи соціальне за освітнє, схоже, бажають відносити до середніх шкіл — молодші граматичні школи, більш дешеві приватні школи, а також так звані підготовчі школи, які по суті також є початковими школами. Останні демонструють більшу соціальну претензійність, і іноді набагато меншу ефективність, ніж початкові школи уряду, але це і все, в чому різниця.

Всі ці школи поступово наближаються до ідеалу освіти, вже запропонованого в шостий з цих робіт. Деякі з них вже зовсім близько.

А вище цих початкових шкіл, вище власне шкільної шаблі, і того, що тут назвали коледжем, існує велика різноманітність денних і вечірніх шкіл під всілякими вивісками, які представляють другий етап в навчальному процесі, приблизно у віці від тринадцяти-шістнадцяти років і до дев'ятнадцяти-двадцяти. У Великобританії такі установи іноді називають середніми школами, а іноді і коледжами, і немає чіткої межі, щоб відокремити їх від університету або шкіл природничих наук, міських шкіл просунутого рівня і більш скромних вечірніх класів.

Університети і медичні школи, насправді, змушені займатися тим же, що і середні школи, студент Кембриджа до свого першого бакалаврського іспиту, студент-медик Лондонського університету до іспиту з природничих дисциплін, просто виконують запізнілу роботу цього другого етапу. Я не сумніваюся, що подібні складнощі є і в Америці.

Але крізь туман щось дуже схоже на лінію розмежування близько чотирнадцяти, обговорюється знову і знову; не тільки загальні вимоги до ефективної освіти, але й напрямок нинішньої тенденції, як видається, на шляху до схеми трьох етапів, в якій перший етап дев'яти або десяти років навчання, що поступово ускладнюється (початкова освіта), від дуже легкого початку близько п'яти і далі до чотирнадцяти, має перерости у другий етап — навчання в коледжі (середня освіта), від чотирнадцяти або шістнадцяти років до висхідного кордону, який визначається класом і умовами навчання, і далі до третього етапу, який ми зараз розглянемо в деталях.

Давайте відразу домовимося, що третій етап — набагато ширше звичайної роботи університету. Він може і зовсім не включати її. Ми хочемо показати всі чинники (крім політичних, соціальних і економічних сил, а також їхніх наслідків), які діють, щоб збільшити і створити ментальну структуру чоловіка або жінки.

До них ми відносимо: діяльність проповідника, оскільки це все ще — засіб для передачі ідей і емоцій, сцену, книги, які роблять щось більше, ніж дозволяють скоротати час, газети, Гай* і Агору*. Всі вони, в більшій чи меншій мірі, активно працюють разом, щоб зробити громадянина.

Вони працюють з найбільшою силою, звичайно, в період пластичних піддатливих років, які тривають від юності до середини двадцятих, але часто, з дуже повільно спадаючою інтенсивністю, прямо до останніх десятиліть середнього віку.

Як би не було в більш тихому минулому, коли не існувало газет, коли віра була твердіше, вистави були просто видовищами, які можна було побачити тільки «в місті», а книги — рідкістю, факт залишається фактом, що сьогодні кожен йде набагато далі і дізнається набагато більше, і не завжди це заслуга традиційних освітніх інституцій.

Можливо, був час, коли людина дійсно «заспокоювалася» інтелектуально в кінці днів свого навчання, коли єдиною можливістю — за межами бібліотек і маєтків декількох вельмож — продовжувати думати і брати участь в світському

розвитку ідей, був університет, де можна було слухати і дискутувати. Але ці дні пройшли років сто тому.

Вони пройшли, але, дивна річ, дуже велика частина тих, хто пише і говорить про освіту, не виявили, що вони пройшли, і до сих пір думають і говорять про університети, як якщо б вони були єдиними джерелами і хранителями мудрості. Для мене вони схожі на неуважного продавця води, який бредє по коліна у воді зі своїми дорогоцінними глечиками, голосно розхвалюючи свій товар, все глибше занурюючись в потік, що піднімається. Або уявіть садівника, який давно виростив новий сорт чудової квітки, насіння якої вітер розніс всюди, а він досі простягає вам для продажу в довірчій, поблажливій манері дуже маленький, дуже дорогий пакет цього наявного у всіх товару.

До появи містера Еварта* (з його законом про публічні бібліотеки), містера Пассмора Едвардса* і містера Ендрю Карнегі*, потік пожертвувань для досліджень і навчання прямував виключно в університети, як і за часів Тюдорів.

А тепер на закінчення давайте розберемося з менш важливою і більш формальною частиною третього етапу в навчальному процесі; тобто, з університетським курсом.

Можна погодитися, що, якщо викладання і навчання проходять відповідно до сьогоднішніх вимог, у значної частини населення зовсім немає шансів коли-небудь вийти за межі другого ступеня. Вони будуть не в змозі йти в ногу в ході вивчення курсу цього етапу, або вони перейдуть до розвитку деяких спеціальних здібностей. Невдахи будуть спрямовуватися до посад трохи кращих, може бути, але аналогічних тим, які зайняли ті, хто не впоралися зі шкільним навчанням. Напрошується приклад — клерки і підсобні робітники.

Відсіюються, не завершивши курс коледжу, але не через неуспішність, різного роду артистичні натури. Дуже багато дівчат, з економічних та інших причин, ймовірно, ніколи не вийдуть за межі стадії коледжу. Після біологічного та історичного курсів вони підуть працювати, або вийдуть заміж, або займуться домашнім господарством.

Згодом набагато більша частина громадян Нової Республіки буде або з самого початку, взявши курс коледжу в вечірній час, або після року повного відвідування курсу коледжу, починати також працювати на третьому рівні підготовки, проходячи систематичне і ліберальне навчання, яке замінить старе чисто практичне учнівство, для заняття вищих посад у технічній та комерційній сферах. Можна уявити собі велику різноманітність способів комбінування фази учнівства в серйозній професії з курсом коледжу.

Багато хто, для кого життєво важливо здобути освіту, взявши гранично стислий курс коледжу в ході вечірніх занять, можуть більше навчитися, ніж ті, хто просувається в комфортних умовах денних коледжів. Повинна бути можливість за допомогою стипендій підтримати бажаючих повернутися назад до вищих навчальних закладів. Для кожного типу студентів повинні бути створені необхідні умови проходження курсу.

Третій ступінь у своїй повноті представляється як багатий набір варіантів ґрунтового навчання протягом трьох або чотирьох років для тих, кому вісімнадцять або двадцять один — спеціальні школи медицини, права, техніки, психології та педагогіки, економічних і політичних наук, економіки і комерційної науки, філософії та теології, а також фізичної науки.

Абсолютно незалежно від моїх очевидних особистих обмежень, обговорення методу вирішення специфічних проблем кожного з цих предметів занадто велика і спеціальна тема, щоб займати мене зараз.

Більш важливий факт, якому варто приділити нашу увагу, полягає в наступному: все це навчання, вся технічна підготовка тощо, на нижчих рівнях третього етапу, повинні «плисти» в загальній атмосфері Думки, яка є об'єднуючим принципом, спільною ініціативою, реальним спільним життям посправжньому цивілізованої держави, і ця атмосфера Думки більше не повинна міститися в формі університету.

Вона більше за нього. І тому останнє питання в цих роздумах — загальна організація цієї атмосфери Думки, тобто сучасної літератури, використовуючи слово в найширшому сенсі, щоб охопити все, що є хорошого в журналістиці, в

усіх оригінальних, розумних, філософських творах, все, що є правдивого і нового в драмі, в поезії, художній літературі або будь-якій іншій чітко літературній формі, і у всіх наукових публікаціях, які не просто описують або технічно розробляють щось, а мають справу з загальними ідеями.

Був час, коли вища освіта розглядалася повністю як справа навчання. Забезпечити доходом кафедри та викладачів, дати можливість перспективним вченим прийти і почути інших, в цьому і полягала вся організація вищої освіти.

Саме в останні роки концепція фінансування дослідження заради нього самого, звільняючи професора-дослідника повністю від прямого навчання або обмежуючи його лише кількома хорошими учнями, чия робота полягає переважно в засвоєнні його ідей і допомозі в його дослідженнях, отримала дуже широке поширення. Побічно, звичайно, професор-дослідник є таким же вчителем, як і професор, який читає лекції, тому що його результати стають доступними після публікації.

Наша робота сьогодні — розширити обидві концепції, дослідження і навчання, визнати, що те, що повідомляє свіжі і цінні ідеї, нові і достовірні аспекти — не просто хімічних та фізичних питань, але естетичних, соціальних і політичних — викликає повагу і відповідає вимогам дослідження, а все, що передає ідеї і аспекти яскраво і чітко, і підбадьорливо, не просто з вуст в уста, але за допомогою книги, малюнка чи статті — вчить.

Видання книг, способи доставити сучасну книгу найбільш ефективно додому широкому колу читачів, завдання сучасної критики, заохочення та підтримка сучасних письменників, *так само життєво важливі в сучасній державі, як і організація коледжів та шкіл*, і не повинні бути залишені ініціативі окремих осіб, які працюють в основному для прибутку.

(1903)

ШКІЛЬНИЙ ВЧИТЕЛЬ І ІМПЕРІЯ

§ 1 «Якби молодь знала» - назва книги, виданої кілька років тому «Каппою», вона до цих пір викликає цілком жвавий інтерес; це гірка скарга засмученої літньої людини на нашу систему освіти. Він дуже розчарований в учневі публічної школи, а більш конкретно, в одному типовому представникові виду. Він, як ви вже здогадалися — дядько, якого позбавили великих сподівань.

Його розчарування поділяють тисячі інших дядьків і батьків. Вони використовують дуже нестандартні та неадекватні форми вираження для цього неясного почуття, коли результат вийшов не досить хорошим; вони викладають його суперечливо і часто помилково, але відчуття широко поширене, реальне і виправдане, і ми у великому боргу перед «Каппою» за точний діагноз того, що в сукупності становить серйозне національне і соціальне зло.

Проблема «каппинового» хлопчика — в його неосвітленій уяві, апатичній буденності його ставлення до життя в цілому. Його зовсім не цікавлять таємниці навколишнього світу, загадки і великі драматичні події історії, будь-які прояви краси, але він педантично приділяє увагу дріб'язковості ігор, підбору гардероба і пристойній поведінці. Головним чином, стилем в цих останніх речах, поверховим формальним знанням грецької та латинської мов, і великими витратами на утримання — ось і все, чим він, по суті, відрізняється від молодого теслі чи клерка. У останніх, в разі схожого темпераменту, будуть такі ж забобони і світогляд, не менший потенціал для обговорення загальних питань і до образного мислення.

І спало на думку «Каппі» як відкриття, як надзвичайно чудова і зворушлива річ, про яку потрібно сповістити всюди, що це і є все, чого найкраща сучасна освіта досягла.

Він не вважає це тільки його проблемою. Він прийшов до висновку, що це — не єдиний випадок взагалі, але прекрасний приклад того, що освіта робить з уявою тих, хто повинен незабаром стати лідерами нації. Він заявляє прямо, що ми вирощуємо керівників, тих, для кого обов'язок ініціативи повинен бути

головним, але їхній розум виснажений нудним навчанням і омертвляючими вказівками, і він думає, що це — питання величезної важливості для майбутнього цієї країни та імперії.

Важко не погодитися з ним як в спостереженні, так і в висновку. Кожен, хто не раз бачив студентів, майбутніх лікарів або тих, хто готуються до військової кар'єри, а також людей, що стоять, нижче їх на соціальних сходах, визнає, що різниця між цими двома класами, в основному, в незначних речах — в поліровці, манерах, в поверхневих відмінностях акценту, словникового запасу та соціальній звички — і що їхні мізки, за діапазоном та силою, стоять багато в чому на одному рівні.

З непереможною аристократичною традицією ми абсолютно не в змозі створити клас лідерів, який відповідає сучасним вимогам. Держава поводить себе легковажно.

Але в той час як ми погоджуємося з «Каппою» і поділяємо його занепокоєння, треба визнати, що запропоновані ним ліки, здаються не настільки задовільними, як його діагноз захворювання. Він нападає на навчальний план і говорить нам, що ми повинні зменшити або революціонізувати навчання, і вправлятися в мертвих мовах, ввести більш широкий курс історії, більш надихаючий набір природознавчих дисциплін, тощо.

Хотілося б, щоб можна було повірити, що заміна грецької прози біологією чи латинського віршування історією з фотографіями та діаграмами суттєво змінила б цю справу. Але так можна обговорювати це питання і все ж не ображати найлюб'язніший і найвпливовіший клас людей. Коріння зла, кінцеву причину цієї типової апатії молоді людини, слід шукати зовсім не тут.

Вказати напрямок, в якому слід дійсно йти, значить, неминує, образити дуже чутливий до дискримінації клас. Проте, є необхідність говорити прямо. Це омертвіння душі виходить не від виключення або включення того чи іншого предмета; воно — наслідок загальної схоластичної атмосфери. Це атмосфера, яка не допускає натхнення взагалі. Це атмосфера, з якої були виключені живі

стимулюючі впливи, з якої надихаючі і енергійні особистості нині ретельно усуваються, і в якій непереможно переважають нудні, прозаїчні люди.

Пояснення інертної пересічності школяра «Каппи» не в тому, що він вивчив, а що ні, а в тому, що від семи до двадцяти років, він був в інтелектуальній тіні низки добродушних, старанно респектабельних, сумлінно мужніх, вмючих пристосовуватися, вихованих людей, які ніколи, принаймні як вважають їхні учні та публіка, не мають дивних думок, не роблять поетичних або романтичних речей, не віддають данину красі, не сміються безтурботно і не схвалюють будь-який безлад в світі. Уся нестандартність та ініціативність в ньому були зупинені ними, і, врешті-решт, виродилися в ніщо; і все, що залишилося в осаді — пристойні незначні бажання.

Тьмяність схоластичної атмосфери, сіра, нестерпна посередність — якість, вроджена або придбана, кожного, хто вчить дітей вищого класу — є справжньою причиною духовної етіюляції молодого друга «Каппи».

Я усвідомлюю серйозність цього звинувачення проти великої професії — сказати, як кажу я, що, поодинці і всі разом, вони — нудні люди. Але хтось же повинен зробити це, рано чи пізно; ми стримували себе і ухилялися від питання занадто довго.

Я стверджую, що нашим школам дуже не вистачає енергійних і натхненних умів. Наші школи для представників вищого класу не мають зв'язку з думкою часу, і перетворилися в болото інтелектуальної апатії. У нас немає оригінальних або героїчних шкільних вчителів.

Дозвольте мені запитати читача відверто, яку роль директори наших провідних шкіл грають в його інтелектуальному світі; і коли найвидатніші з них виступають, пишуть або говорять, чи очікує він щось більше, ніж банальності і дрібниці? Спробіть б він коли-небудь дізнатися, що вони думають про питання, яке так зацікавило його? Він коли-небудь знайшов свіжість або міць в міркуваннях вчителя; або знайшов вчителя, якому не байдужі витонченість і краса? Хто не знає захоплення шкільного вчителя банальними і безпечними речами, його поверхневої, ухильної дискусії, його показного захоплення грою в

крикет, ловлею риби на штучну мушку, перпендикулярною архітектурою, хлоп'ячими забавами; його боязких хитрощів сховатися за «хорошою формою», його смертоносного мовчання?

І якщо ми не знайдемо в ньому освіжаючу та натхненну людину, а в його розумі — джерело думок, у якому ми купаємось і відновлюємося, чи ймовірно, що наші сини знайдуть це? Якщо вчитель здебільшого — сірий і нудний, ухиляється від цікавих тем і виразної мови, який же він в монотонному класі? Комуś ці звинувачення можуть здатися безпідставними, але я не висловлююсь без своїх записів.

Щомісяця я перебуваю в щільному контакті з педагогічною мудрістю завдяки трьом освітнім журналам. Якесь патологічна звичка, проти якої я борюся марно, змушує мене читати все, що пишуть вчителі. Я, дійсно, належу до відданої групи тих, хто читає «Таймс Едьюкейшнл Сапплемент»*. Вчителі пишуть про свої справи, повідомляється детальна інформація про лекції з питань їхнього покликання, і щось на зразок млявої дискусії, з болючим дотриманням пристойності, триває з номера в номер в колонці листів. Схоластичний розум в дії, так зачаровує мене. Це як дивитися гру в більярд, з дерев'яними бортами і кулями з бука.

§ 2. Але дозвольте мені розглянути один конкретний приклад. В «Індепендент Ревю», якого більше немає, кілька років тому з'явилася дуже цікава і типова стаття директора школи в Далвічі, яку я, можливо, можу використати в якості ілюстрації ментальних звичок, які здаються нерозривно пов'язаними з сучасної викладацькою роботою. Вона називається «Англійські ідеї про освіту», і починається — банальна, імітативна, невиразна — так: «Найважливіше питання в країні — питання освіти, і найважливіші люди в країні — ті, хто дають освіту її жителям. Хтось тримає велику частину сьогодення в своїх руках: майбутнє ж цілком в руках тих, хто вчить. З сьогоденням пов'язане щастя тільки самих егоїстичних і нерозумних з людей; на майбутньому зосереджені всі думки кожного батька, кожного мудреця і патріота».

Це початок хлопчачого твору. І від початку до кінця цей чудовий твір знаходиться на цьому рівні або навіть нижче. Це абсолютно непереконалива робота, неможливо зрозуміти, чому вона була написана; вона нічого не цитує, вона нічого не говорить, і, ймовірно, була написана без знайомства з «Каппою» або будь-яким іншим сучасним англійським мислителем, і зайняла близько шести з чвертю сторінок великого формату цього нині зниклого «Індепендент Ревю».

«Англійські ідеї про освіту!» — дуже промовиста стислість, чого не скажеш про стиль. Поки не прочитаєш — не повіриш. Вона — абсолютно неїстівна за якістю і змістом, ніщо не схоплено, не підтримано і не розвинено; неначе хтось недбало провів рукою по поверхні розкиданих безладно речей. Важко читати, тому що розум ковзає над нею і швидко проскакує все до кінця, м'яко спантеличений, хоча і байдужий, до того, що написано.

Містер Гілкес* привертає до себе увагу завдяки туманним роздумам про те, що грецька мова має життєво важливе значення для «знання мови і людини», що викладач мертвих мов, більше обдарований уявою, і якимось таємничим чином перевершує людину, що викладає природничі дисципліни, і що останньому не повинно бути діла до грецької, яка занадто піднесена для нього. Містер Гілкес, здається, також перебуває під впливом дивної ілюзії, що «про все це» англійці «схоже, майже домовилися», а також думки, що з іграми трохи перестаралися і що слід вчити громадянським обов'язкам і поведженню з гвинтівкою.

Робляться заяви — заяви, до яких звикли в атмосфері відсутності швидкої, жорсткої опозиції; вони виряджаються в розпливчасті визначення і м'яко буцаються з іншими злегка суперечливими заявами.

Існує класифікація умів, яка може сподобатися есеїстам з Юнацької Християнської Асоціації*, зроблена для цілей есе, і невідома психології. Є, як нам кажуть, точні, позбавлені уяви, винахідливі уми, здатні до науки і подібних вульгарних речей (такий був Архімед), і ті, які не піддаються визначенню, обдаровані багатою уявою, зі здатністю до мови та трактування пристрастей, та вищих нез'ясовних речей (такі як Гомер і містер Гілкес), і, так це чи ні, але це виправдовує тих, хто, призначений для «науки», кинув вивчати грецьку.

Деякі «міркування», однак, смутно вимальовуються по відношенню до цієї проблеми — скоріш як у зацікавлених глядачів під час вуличної бійки в тумані. Наприклад, вивчати мову — корисно, «тому що так вважає більшість нації» — саме пусте твердження; і «немає мов настільки хороших» для поліпшення стилю, «як точні і красиві мови Риму і Греції».

Чи не час, відмовитися назавжди від цього милого серцю шкільного вчителя, але безнадійно застарілого кредо, вираженого в цій статті? Кожен, хто приділив хоча б трохи уваги цьому питанню, повинен усвідомлювати, що думка виражається зовсім інакше у флективних мовах, таких як грецька і латинська, і в англійській мові, яка має зовсім іншу будову, і що вивчати грецьку, щоб поліпшити стиль своєї англійської, все одно, що вчитися плавати, щоб краще фехтувати, і що знайомство з грецькою часто зовсім позбавляє нас здатності до ясного, сильного вислову англійською мовою.

Проте, містер Гілкес може собі дозволити це старе твердження, яке є таким любим сільським парафіяльним священикам і класичним ученим, продемонструвавши цей стиль в межах стовпця: «Зрозуміло, що кожен предмет є корисним, якщо йому вчать правильно, він буде виконувати те, що, як впливає з наведених вище думок про мету освіти, є робота, найбільш важлива, коли мова йде про хлопчиків — тобто, він буде розвивати їхні здібності і робити їх корисними в світі, моторними, старанними і здатними розуміти, наскільки шкільні уроки навчили їх, і готовими опанувати будь-яким предметом, поставленим перед ними».

§ 3. Мене переслідує страх, що неуважний читач подумає, що я пишу проти шкільних вчителів для вищого класу. Я, не варто заперечувати, виступаю проти їхньої тупості, але це, я вважаю, тупість, яка формується умовами, за яких вони живуть. Насправді, я вірю, що якби я звернувся безпосередньо до них — «Ви самі не відчуваєте себе надто обмеженими і тупими?» — отримав би в більшості позитивні відповіді. У нас є, як у нації, певний ідеал шкільного вчителя, до якого, він повинен, за допомогою майстерності або природи,

наближатися, і справі не можна допомогти, якщо не змінити наш ідеал. Від цього залежить успіх всіх інших починань.

По-перше, отриманий ідеал не враховує найбільш необхідну умову. Ми не наполягаємо на тому, щоб директор школи або, справді, будь-який з наших академічних лідерів і високопоставлених осіб, був людиною помітного інтелектуального рівня, людиною дійсно високого розуму. Передбачається, досить легко, у багатьох випадках, що він виконав «хорошу роботу», як вони кажуть, — яка, зазвичай, зовсім не така хороша, яка нічого не збільшує, нічого не змінює, нікого не стимулює, нікуди не веде. Такий стан речей, безумовно, потрібно змінити.

Ми повинні прагнути до того, щоб наші кращі вчителі, у всякому разі, були людьми з інтуїцією і творчим інтелектом, які могли б, якщо потрібно, написати хороший роман або гостру критичну статтю, або проявити оригінальність в богословській або філософській дискусії, або зробити, хоча б одну з цих незначних речей. Вони повинні бути цілісними людьми, які слідують своїм переконанням, і здатні на інтелектуальну пристрасть. Вони повинні бути в змозі придбати популярність за межами школи, хоча б тільки для того, щоб показати, що вони несуть до неї живу душу. Як показує життя, ніщо не є настільки фатальним для кар'єри вчителя, як це.

Наступна проблема полягає в тому, що ми надмірно наполягаємо на так званих високих моральних якостях, маючи на увазі, насправді, щось дуже схоже на їхню повну відсутність. Ми наполягаємо на такті, ортодоксальності, і бездоганній репутації. Тепер, в ці дні воюючих думок, дні гігантських, небачених проблем, які не можуть бути виражені у формулі минулих часів, тактовність є ухиленням, дотримання норм — формальністю, а бездоганна репутація — мовчанням, що, на жаль, свідчить про те, що талант життя похований.

Людина, в чийі руки ми віддаємо уми наших синів, мабуть ніколи не експериментувала з мораллю чи думала вільно, або рішуче про, наприклад, бога, соціалізм, Мойсееве свідчення про створення світу, соціальні процедури, республіканство, красу, любов, або, насправді, про що-небудь, що може

зацікавити розумного підлітка. При наближенні всіх таких речей вона, мабуть, придбала звичку скромно покахикувати — заразний трюк витонченого ухилення.

Як можна «Каппі» очікувати натхнення від благопристойної рівнодіючої, яка відповідає цим умовам? Який факел може бути запалено на вітварях, які не родили вогню? І ви хочете, щоб учитель середньої школи, який дотримується цих обмежень, став ревним і вдячним агентом тенденцій, які зробили його тим, що він є, перетворюючи в практику ці невизначені страхи ідіосинкразії, позитивних дій і нових ідей, які диктували вибір його і його спосіб життя.

Його моральна доктрина зводиться до наступного: говорити правду про незначні питання і ухилятися від неї, коли мова йде про серйозні речі, і культивувати хворобливу увагу до пробудження сексуальної свідомості. Замість того, щоб стимулювати уяву, він ненавидить і боїться її.

Я бачу, що його постійно переслідує безглуздий страх, що хлопчики будуть «щось робити» і в своєму жаху він шукає все, що нудно, сіро і втомлює в інтелектуальній роботі, обмежуючи їхнє читання, піддаючи цензурі їхні періодичні видання, викреслюючи небажані місця з класики, замінюючи дурними одноманітними організованими «іграми» природні, творчі забави дітей, переслідуючи безневинних ледарів — і домігшись свого, пред'являє, нарешті, чистеньких, видресированих, апатичних, безликих молодих людей, з приємними манерами і без іскри ініціативи взагалі, цілком безпечних, щоб ніколи не «зробити чогось».

Я стверджую, що це може бути дуже хорошою підготовкою для чемних слуг, але це не спосіб робити господарів життя, ми повинні бути готові піддавати наших дітей все більш різноманітним струсам, і в більшій мірі, ніж ми робимо; вони повинні рости вільними, сміливими, авантюрними, ініціативними, навіть якщо їм доведеться більше ризикувати, домагаючись свого.

Умілий і здатний спонукати вчитель так само рідкісний, як і хороший художник, і його варто роздобути для вашого сина, навіть ціною шоку, який переживе ваша дружина, дізнавшись про відсутність у нього поваги до цього чудовому компромісу, Державної Церкви, або переживете ви, почувши про його

соціалізм, католицизм або дарвінізм, або навіть його невдалий вибір краваток і комірців.

Хлопчики, яким слід стати вільними, владними людьми, повинні чути вільних людей, які вільно говорять про релігію, філософію, поведінку. Вони, напевно, чули людей тих чи інших думок, які заявляли про свої погляди з усією відвагою переконаності. Вони повинні усвідомлювати, що воля панує над формою. Набагато важливіше, щоб хлопчики навчалися у оригінальних, інтелектуально захоплених людей, а не у дуже респектабельних чоловіків, абсолютно ортодоксальних і дуже милих.

Коли ви оцінюєте вчителя вашого сина, потрібно звертати увагу на те, чи говорив він вчора мляву нісенітницю під виглядом уроку, а не на те, чи любив він необережно, або був народжений від бідних батьків, або був помічений у фраку в комбінації з котелком, або зізнався, що сумнівався в символі віри, або називав себе соціалістом, або — інші ганебні речі, що трапилися з ним, так багато років тому.

Це те, що «Каппа» повинен повністю змінити, якщо він хоче оновлення в наших привілейованих школах.

Ви можете кроїти і перекроювати навчальний план, скасовувати грецьку, замінювати «науку» — це не матиме ніякого значення. Навіть твої зразкові каное, «Каппо», будуть марні, якщо ви, як і раніше, будете наполягати на зразкових шкільних вчителях. Доки ми вимагатимемо від наших вчителів бути розсудливими, поступливими і тихими, розглядаючи Полонія* як ідеал для них, їхній вплив буде умирати душі наших синів.

(1905)

НОВИЙ МАКІАВЕЛЛІ

§ 1. Вперше я мріяв про держави, міста і політичні питання, коли був маленьким хлопчиком в бриджах.

Коли я думаю про те, як такі речі виникали в моїй свідомості, мені пригадується величезна похмура кімната зі стелею, що піднімається до неба, і її підлога, частково покрита латаним і пошкодженим лінолеумом і брудним килимком або чимось подібним, і «окантовкою», як вони це називали, з темного дерева в плямах. Тут і там уздовж стіни стоять скрині і коробки. По обидва боки каміна розташовані шафи і книжкові полиці з книгами над ними, а на стіні — досить подерта велика жовта лакована геологічна карта Південної Англії. На камінній полиці величезний шматок білої коралової скелі і кілька великих кісток, а над ними висить картина, що зображає череп джентльмена, розрізаний навпіл, демонструючи внутрішню будову в барвистих деталях.

Але я думаю головним чином про підлогу; на лінолеумі якої, — уявна земля, розкидані міста і села, і форти з дерев'яних брусків; є круті схили пагорбів (геологічно, томи «Кола Наук»* Орра), а тріщини і простір підлоги, і коричневі кола окантовки були водними каналами і відкритим морем цього континенту.

Я до сих пір з величезною вдячністю згадую двоюрідного дідуся, якому я зобов'язаний своїми цеглинками. Мабудь, він був одним з тих рідкісних дорослих людей, які не забули про прикросі і мрії дитинства. Він був процвітаючим забудовником в Західній Англії. Включаючи мого батька, у нього було троє племінників, і для кожного з них він замовив по коробці цеглинок, які повинен був зробити безробітний столяр. Не мізерний запас з іграшкового магазину, ви розумієте, але дійсно достатня кількість цеглинок, зроблених з дуба, за стандартом, і згладжених. Кожна цеглинка близько п'яти дюймів на два з половиною, і половинки та четвертинки, які підходять за розмірами.

Їх було сотні, багато сотень. Я міг би побудувати з них шість веж заввишки з мене самого, і, здавалося, їх вистачило б на будь-який інженерний проект, який я міг би задумати. Я міг будувати цілі міста з вулицями і будинками, церквами і

цитаделями; я міг накрити мостами всі проломи в лінолеумі і зробити дамби над зім'ятими місцями (які я вважав болотами), а з цільних цеглинок можна було побудувати кораблі, щоб дістатися через відкрите море в найвіддаленіший порт в кімнаті. І дисципліноване населення, яке врешті-решт завдяки старанному жебрацтву на дні народження та за будь-якої зручної нагоди зросло до більш ніж двохсот свинцевих матросів і солдатів кавалерії, піхоти і артилерії, проживало у цьому світі.

Ті, хто пише про іграшки, ніколи не віддавали належного цеглинкам та солдатикам. Похвали іграшковому театру були поширеною темою для есеїстів, планування сцен, вирізання та розфарбовування виконавців з надрукованого аркуша, одноколірного за пенні, і кольорового за два пенси, жалюгідність і слава виконання, і пожежа, для фіналу. Колись у мене був такий театр, але я ніколи не любив його і не очікував багато чого від нього; мої цеглинки і солдатиками були моєю вічною драмою.

Я пам'ятаю, що мої інтереси постійно змінювалися. Була таємниця і чарівність в складних будівлях, які можна було побудувати, з довгими коридорами та сходами, і вікнами, крізь які можна було побачити внутрішні лабіринти. І за допомогою гральної карти можна було зробити похилий шлях в них, і відправити скляні кульки котиться зверху вниз, і далі в трюм судна. Потім були фортеці та вогневі точки, а також криті проходи, по яких йшли солдати.

І була комерція; магазини, ринки і комори, наповнені насінням настурції, армерії, люпину і подібним фуражем з саду; цю їжу зберігали в сірникових коробках і коробочках для пігулок, або упакували в мішки, зроблені з пальців старої рукавички, перев'язаних нитками, і відправляли у фургонах великою військовою дорогою в обложеному фортецю на індіанському кордоні серед похмурих болот. А по дорозі були бої.

Я все ще ясно бачу цю велику дорогу в моїй пам'яті.

Мені дав, якийсь забутий благодійник, кілька особливо лютих червоношкірих індіанців зі свинцю — відтоді я ніколи не бачив таких солдатиків — і для них мій батько допоміг мені зробити вігвами з коричневого паперу, я

поселив їх в покинутій країні під насупленими скелями з оббитої цвяхами стародавньої скрині. Потім я підкорив їх і розмістив гарнізони на їхній землі. (На жаль, вони загинули, без сумніву, через контакт з цивілізацією, — моя мати наступила на них, — і їхня земля знову перетворилася в пустелю, і якийсь час її розоряв гігантський заводний крокодил).

А у напрямку до відерця для вугілля була ділянка майже непрохідних заростей рваного килимка перед каміном, де жили фарфорові зулуси, їхні списи завжди напоготові, і гірська країна з хаотично складеної цегли, що приховувала самі підступні і чарівні печери, і кілька рудників із золотого та срібного паперу. Серед цих скель, ті, хто вижив з Ноевого ковчега, створили різноманітну, небезпечну, хоча часто хвору і скалічену фауну, і я мав звичай збільшувати необроблену дику місцевість цього регіону деревами з гілочок від садової огорожі і садових бордюрів.

Повз ці території проходила моя Імперська Дорога, що несла товари туди-сюди, перекиваючи прогалини в лінолеумі, прокладаючи тунелі через Енциклопедичні пагорби — один тунель був три томи завдовжки — захищена в міру необхідності таборами паперових наметів або цегляних блокгаузів, і, закінчувалася, нарешті, чудово спроектованим підйомом до фортеці на скелях, що панувала над індіанською резервацією.

Мої ігри на підлозі, мабуть, розтягнулися на кілька років і розвивалися від маленьких початків, включаючи час від часу ті чи інші зміни. Вони розтягуються, я гадаю, від семи до одинадцяти чи дванадцяти. Я грав в них з перервами, і тепер вони в ретроспективі набагато більш значні, ніж тоді. Я грав в них час від часу, а потім забував надовго; навесні і влітку я був в основному на вулиці, а незабаром мною заволодівали школа та заняття.

І в ретроспективі я бачу їх усіх не тільки збільшеними і перетвореними, але й наближеними і переплутаними разом. Мені здається, я пам'ятаю, як з'явилася і зникла заводна залізниця; один або два заводні човни, іграшкові вітрильні кораблі, які не робили нічого, а тільки лежали на кінцях їхніх матч на підлозі; огидна партія кавалеристів, низькорослих і скрізь позолочених, подарована мені

незаміжною тіткою (і це було саме те, чого можна було б очікувати від тітки), яких я використовував, як Нерон використовував своїх християн, для прикрашання моїх громадських будівель; і я, кінець кінцем, переплавив деяких з них в братовбивчі кулі, а решту перетворив на плоскі бризки свинцю, за допомогою мідної гармати в саду.

Зараз я пам'ятаю цю імперію підлоги набагато яскравіше та детальніше, ніж багатьох власниць спідниць, штанин та чобіт, які обережно пересувалися по її територіях. Часом, на жаль! вони нахилилися, щоб пошкребти підлогу, знищуючи в одному загальному руйнуванні повільне зростання цілих днів цивілізаційного розвитку. Я досі пам'ятаю ненависть і огиду від цих катастроф.

Подібно Ною, я отримував попередження. Якщо я не звертав на них уваги, грубі червоні руки спускалися, вириваючи гарнізони з фортець і матросів з кораблів, поміщаючи їх в не ті коробки, незграбно, так що ламалися їхні гвинтівки і мечі, змітаючи чудові вигини Імперської Дороги в купи руїн, кидаючи весь приріст джунглів Зулуленда в камін.

«Що ж, Володаре Діку, — лунав голос цього космічного лиха, — ви повинні були прибрати їх ще вчора ввечері. Ні! Я не можу чекати, поки ви переправите їх усіх на кораблях. У мене є робота, і я її виконаю».

І вмить усі мої континенти та землі зникали під ударами мокрої ганчірки.

Це був найгірший з моїх гігантських прибульців, але моя мати теж, мила леді, була чимось жахливим для цього мікрокосмосу. У неї були черевики з пружинними боками, які, я сподіваюся, вже зникли з цього світу, з тьмяними краями та блискучими носами, та шовкова сукня з оборками, які були дуже руйнівними для найбільш вразливих віадуків Імперської дороги.

Вона завжди, як я пам'ятаю, доправляла мене; доправляла мене поїсти, — на прогулянку або, мерзенний абсурд! — помитися і зачесатися, і вона ніколи, здавалося, не вникала в тонкощі політичних систем, через які вона приходила до мене.

Також вона забороняла всі іграшки по неділях, крім цеглинок для церковного будівництва і солдатиків для церковного параду, або біблійного

використання останків Ноевого ковчега, змішаного з дерев'яною швейцарської молочною фермою. Але вона дійсно не знала, чи була річ церквою чи ні, якщо вона не наїжувалася гарматами, і часто по неділях, вдень я грав в «Чикаго» (зі страхом перед Богом в моєму серці) під безбожним приводом, що це був новий вид ковчега, досить майстерно зроблений.

Гра «Чикаго», я повинен пояснити, ґрунтувалася на описі моїм батьком забою свиней в цьому місті і деяких картинках, які я бачив. Ви направляли ваших звірів, які насправді були частиною ковчега, тимчасово розглядаючи їх як свиней, — через складні проходи до центрального загону, від якого вони спускалися по картонному жолобу по чотири відразу, і падали найбільш задовільно, вниз по цегляній шахті, і переміщалися по якихось крутих сходах туди, де головний м'ясник (уроджений Ной) натягував бавовняну петлю навколо їхніх ніг і посилав їх на гаках по дроту другому м'яснику з відколотою ногою (колишня місіс Ной), який, якщо я правильно пам'ятаю, перетворював їх на армійську ковбасу за допомогою внутрішньої деталі старого будильника.

Моя мати не розуміла моїх ігор, але мій батько розумів. Він був у яскравих шкарпетках і килимових капцях — мама не вітала черевики в домі, — він сідав на мій маленький стілець і з гідним подиву розумінням і симпатією дивився на мікрокосмос на підлозі.

Саме він дав мені більшість моїх іграшок і, я більш ніж підозрюю, більшість моїх ідей. «Ось тобі трохи гофрованого заліза, — казав він, — підійде для дахів та огорож», і простягав мені шматок того жорсткого гофрованого паперу, який використовують для пакування пляшечок з ліками. Або: «Дік, ти бачиш, що тигр на свободі поруч з Імперської дорогою? Подбай про своє ранчо». І я організував мисливську експедицію і після багатьох пригод тигр благополучно розміщувався в міському звіринці поруч із захопленим драконом-крокодилем, вже прирученим, ключ від якого втрачено, разом з серцем і пружиною.

(1911)

ЩО НАБЛИЖАЄТЬСЯ ?

Нова освіта

Кілька місяців тому містер Гарольд Спендер, в «Дейлі Ньюс», звернув увагу на дійсно дуже важливий факт. Вища освіта в Англії, особливо навчальний процес Оксфорда і Кембриджа, який тривав безперервно з часів середньовіччя, фактично знаходиться в стані невизначеності. Оксфорд і Кембридж зупинилися. Вони зупинилися настільки, що містер Спендер став роздумувати про те, чи зможуть вони коли-небудь зібратися з силами і відновити свою роботу на колишньому рівні.

Зі свого боку, я, як батько двох синів, які сьогодні ще вчать в школі, сподіваюся, всім серцем, що їм це не вдасться. Я сподіваюся, що Оксфорд і Кембридж нефілософської класики і першого іспиту на ступінь бакалавра з грецької для всіх, математики дона*, поганої французької, невідання того, що Європа це не тільки Швейцарія, вправ в обвинуваченні в дискусійному товаристві студентського союзу, і балаканини про готику, Оксфорд і Кембридж, які перетворювали хлопчиків, повних життя, надії і безмежної перспективи, в адвокатів, політиків, одномовних дипломатів, єпископів, шкільних вчителів, директорів компаній, і невдах, яких приховують в колоніях, — тепер точно мертві.

Зовсім недавно я проїжджав через Кембридж, і, з натяками містера Спендера в моїй голові, я зробив паузу, щоб насолодитися атмосферою цього місця. Він дуже сильно пом'якшив серйозність становища. Він зробив акцент на тому, що замість звичайних чотирьох тисяч студентів або близько того, тепер є ледь чотириста. Але, побувши трохи в Кембриджі, я зрозумів, що це не дає, ні найменшого уявлення про реальне зупинення англійської освіти.

З перших семи студентів, яких я побачив на Трампінгтон-роуд, один був чорним, три були кольоровими, і один з трьох, що залишилися, був, звичайно, не англійцем, а, як мені здається, іспано-американцем. Виїхали не тільки студенти. Всі дони призовного віку виїхали теж, і ходять тепер не в шапочках і мантиях, а в хакі; всі енергійні викладачі служать в армії; залишилися ті, хто непридатний до

Василенко В.А.

служби — і священники. Будинки, бібліотеки, порожні лабораторії, порожні лекційні аудиторії, реліквії, біженці, нейтралі, хаки; ось такий Кембридж сьогодні.

Ніколи не було раніше, і може ніколи не буде знову, такої чудової можливості почистити і вимести все непотрібне з цих двох місць, і створити умови для перспективного нового старту в британській освіті.

Припинення діяльності Оксфорда і Кембриджа не дає повної оцінки поточній ситуації. Всі інші британські університети знаходяться в такому самому становищі. Зі шкіл, які живлять їх, практично дочиста вимели старших хлопчиків. Менше десятої частини школярів війни піде в університет, і дуже небагато студентів воєнного часу повернуться в аудиторії. Між новою освітою і старою буде перерва в два шкільні покоління.

Протягом наступних тридцяти або сорока років винятковий клас людей буде відігравати провідну роль в британських справах, люди, які більше дізналися від життя і менше з лекцій, на відміну від поколінь, які передували їм, і тих, що будуть слідувати за ними. Молодші офіцери Великої війни стануть особливим поколінням і визначать епоху. Їхній досвід потреб, їхнє відчуття недоліків, безумовно, зіграють велику роль у перебудові британської освіти. *На них не буде печатки старої системи.*

Зараз настав час, щоб запитати, якого роду навчання повинен забезпечити університет, щоб створити правлячих, направляючих і ведучих за собою людей, для формування яких він, власне, і існує? Відповісти на це питання Великобританії потрібно швидко. Це не можна відкласти на завтра або післязавтра.

Необхідно зараз вирішити, чого саме нова Британія потребуватиме і чого хотітеме, і приступити до роботи з перегляду вимог до вступних та випускних іспитів, і реконструкції всіх систем державних іспитів для державної служби, які неминуче впливають на викладання в школі та університеті, і зробити це все до того, як університети і школи знову запрацюють.

Якщо старі гнилі речі одного разу знову зберуться разом, старі гнилі речі знову візьмуть це життя в оренду. У нас зовсім мало часу для освітньої реконструкції. Сміливі рішення, реорганізація шкіл, лекцій та курсів, в значній мірі визначають реальне майбутнє Великобританії.

Це однаково стосується всіх воюючих країн. Значна частина майбутнього має певну механічну неминучість, але тут, набагато більше, ніж де-небудь, кілька рішучих і здібних людей можуть формувати дух і визначати якість майбутньої Європи.

Отже, безперечно, головні речі, які необхідні в освіті правлячого класу це — в першу чергу, відбір і розвиток характеру, потім відбір і розвиток здібностей, і, по-третє, передача знань на широких та всебічних засадах, а також формування здатності швидко знаходити і використовувати спеціальні знання, які можуть бути необхідні для особливих випадків.

Саме по першій позиції англійські школи і університети були найбільше підданні критиці. Випробування вогнем цієї війни показало, що підготовлені нашими університетами люди — ухильні, нерішучі, егоїстичні, невеликодушні, нездатні керувати і підкорятися. Загалом, нас треба привітати з тим, що завдяки дивовижним природним якостям, властивим англомовним народам, справи не виявилися гіршими, ніж вони є, беручи до уваги характер вищої освіти, від якої вони постраждали.

Розглянемо, з чого той навчальний процес складався. Його основою було викладання латини людьми, які вміють читати, писати і говорити цією мовою гірше, ніж третьосортний Бабу* говорить англійською мовою, і давньогрецької, вчителями, які в кращому випадку знають наполовину цю прекрасну втрачену мову. Вони не очікують будь-якого реального оволодіння мовою студентами, і тому, природно, ця мета ніколи не досягається.

Хлопчики та юнаки безпорадно возяться в три рази довше, ніж необхідно, щоб повністю опанувати обидві ці мови, якби у них були «живі» вчителі, і так вони набувають звички діяльної марності і дрібного педантизму в усіх інтелектуальних процесах, які переслідують їх протягом усього життя.

Є також стерильні математичні заняття, які ніколи не дістаються від «вправ» до практики.

Існує претензія на вивчення деякої кількості історії, і філософії на основі грецьких текстів, які мало хто з вчителів, і ніхто з тих, хто навчається, можуть з толком прочитати.

Курс Школи Сучасної Історії в Оксфорді, наприклад, є дуже дивною колекцією уривків для читання. Англійська історія з самого початку, з випадковими зверненнями до континентальних справ, Європейська історія близько ста років, шматочки політичної економії і — «Політика» Аристотеля! Це не освіта; це колекція для базики ...

Такого роду безладна суміш була основою претензійного типу «вищої освіти», наявного в Великобританії аж донині.

Таким чином, протягом всіх найбільш чутливих і сприйнятливих років життя, наших хлопчиків вчили «як не дійти до мети», викладаючи різні незв'язані предмети, чоловіки, які ніколи не «дійшли до мети», і важко уявити собі будь-який навчальний план, більш розрахований виробити настільки різноманітну некомпетентність.

Також, як виявилось, вони отримали певний корисний досвід, виживаючи в умовах шкільного життя, і трохи відточили мистецтво захисту в дискусійному товаристві. За винятком згаданих придбань, вони повинні були входити в світ з розумом незміцнілим, нетренованим, і не більш поінформованим, ніж у будь-якого «неосвіченого» чоловіка.

Звичайно, перша умова, яку має бути покладено в основу нової освіти в Європі полягає в тому, що все, що робиться, повинно бути зроблено з непохитною серйозністю і остаточно. Смішно говорити про цінність будь-якого навчання для «формування характеру», якщо воно не здійснюється повністю і до кінця.

Очевидно, що грецька повина бути виключена із загального навчального плану для високоосвіченої людини, з тієї простої причини, що зараз навряд чи є

компетентні викладачі, і тому, що фіктивне викладання її, часткове і претензійне, деморалізує студента і навчальний заклад.

Претензії духовенства і подібних, «знати» грецьку, є одним з видів розбещуючої брехні в британському інтелектуальному житті. Англійські письменники-гумористи невтомно глумляться над індусом, який стверджував, що він — «бакалавр мистецтв, який провалився на екзамені», але хіба володар ступеня, який вивчав класичні дисципліни в англійському університеті, не є таким же знавцем давньогрецької.

Викладання латини має або стати доповненням до вивчення рідної мови, або бути доведено до дійсно високого рівня ефективності.

Французька та німецька мови для англійців, і англійська мова для французів і росіян, по суті — мови гувернанток; будь-який розумний хлопчик чи дівчинка з досить заможного дому повинні вміти читати, писати і говорити на обох, до п'ятнадцяти; вони повинні бути засвоєні більше, по ходу, і не розглядатися як фундаментальна частина освіти.

Французька, німецька чи англійська література та їх розвиток, включаючи сучасні твори, звичайно, зовсім інша справа.

Не може бути ніяких сумнівів у великій освітній цінності якоїсь флективної і добре розвиненої мови, якій *вчать люди, для яких вона є справжнім засобом вираження*. Освітні потреби і суспільна необхідність вказують на такі мови, як російська чи, в разі Великобританії, гіндустані.

Якщо Великобританія збирається виконати свої обіцянки після цієї війни, якщо вона повинна виконати свій обов'язок по відношенню до східного світу, який вона контролює, вона не зупиниться перед незначними витратами, щоб заманити в країну кілька сотень хороших російських та індійських вчителів, і надати російській і гіндустані, принаймні, статус рівний грецькій мові, у всіх її вищих навчальних закладах та на конкурсних іспитах.

Крім того, необхідно встановити чітку мету застосування на практиці для університетського викладання математики.

В якості першого умови формування характеру в усіх цих речах, студент повинен робити те, що він чітко визначив для себе. Ступінь і посада — не для тих, хто пройшов половину шляху

Звичайно, мови і математика жодним чином не завершують освіти людини з правлячих класів. Без сумніву, їх освоєння вимагає великих зусиль і представляє значну цінність. Але суть вищої освіти зараз, як і завжди, полягає у філософії; не в застарілому удаваному «читанні» Платона та Арістотеля, а в ретельному та тонкому дослідженні тих великих життєвих питань, які найбільше тренують і зміцнюють розум.

Безсумнівно, в цьому є суттєва відмінність «освіченої» людини від «звичайної». Перша продумала, і продумала ретельно і ясно, зв'язок свого розуму з всесвітом як цілим, і себе з державою та життям. Розум, непідготовлений до швидкої та адекватної критики, по суті, — неосвічений розум, хоча у нього стільки ж мов, що і у кур'єра, і стільки ж розрахунків, що і у букмекера.

І яка ж наша основна мета у всій цій реформі нашої вищої освіти? Вона полягає не в знаннях, не в технічних навичках, а в тому, щоб наші молоді люди менше говорили і більше думали, і думали швидко, впевнено і точно. Для цього нам потрібно менше дискусійного товариства і більше філософії, менше призивів за здатність звинувачувати і більше — за силу і глибину аналізу.

Характер зосереджений в розумі. Людина слабкого характеру думає неясно, людина чітких інтелектуальних рішень діє з точністю і вільна від нерішучості. Країна освічених людей діє злагоджено, завдає удар стрімко, планує наперед; країна заплутаної освіти демонструє безлад і в усьому іншому

Третій фактор в освіті — отримання і використання знання. А з усього знання є найбільш доступними і містять найбільш різноманітні освітні можливості, включаючи критику доказів, накопичення фактів, формулювання і перевірку узагальнень, дві групи наук — біологічні і точні.

Без сумніву, добре спланована система освіти допускає найрізноманітнішу спеціалізацію для тих, хто має особливі здібності з самого раннього віку — до

грецької, івриту, санскриту, філології, археології, християнського богослов'я, і так далі, і так далі.

Проте, для величезної маси здорових людей невизначеної всебічної здатності, які є інтелектуальним і моральним хребтом нації, саме в наукових заняттях полягає найкраща форма їхньої підготовки, так як вивчене можна швидко і легко застосувати в житті. Після будь-якої з цих двох груп наук, можна перейти до досліджень або технічних розробок, які ведуть безпосередньо до державної служби. Біологічні науки розширюються через психологію і соціологію до теорії і практики права, і політичного життя. Вони приводять також до управління в медичній і сільськогосподарській сферах. Точні науки готують до адміністративної роботи в промисловості і загальній економіці.

Такі широко і чітко сформульовані освітні потреби сучасного суспільства, досить прості, і кожна людина, яка не засліплена забобонами і користю, може їх сьогодні побачити. Ми маємо тепер перед нами фазу можливостей в освітній організації, яка ніколи не повториться знову.

Тепер, коли апостольська спадкоємність старої педагогіки порушена, і вся система дискредитована, здається неймовірним, що вона коли-небудь може бути відновлена знову, там же і в тому ж вигляді. У ці суворі дні безмежних перспектив, фундаментальна можливість нової освіти — безсумнівно, найбільша з усіх.

(1916)

ЕЛЕМЕНТИ РЕКОНСТРУКЦІЇ

Вища Освіта в Імпверії

І зараз, зобразивши в грубому, але майже закінченому начерку, завдання реконструкції, яка, як ми уявляємо собі, чекає британський народ, повернемося до питання, з якого ми починали — питання про кращу освіту.

У цих роботах ми не обговорювали, а визнавали як щось само собою зрозуміле, що жодна з сучасних держав не може сподіватися на досягнення ефективної реконструкції, або залишитися на задовільному рівні організації, без згоди і розуміння з боку більшості її народу. Це було повністю визнано і враховано в першій великій спробі національної організації, яка так вразила світ своєю міццю і ефективністю — Німецькій імперії.

У цій новій фазі високої організації, в яку Німеччина увійшла першою, і до якої весь інший світ зараз переходить, має існувати щось більше, ніж неминучі інтереси і насильство, повинні бути сильніші узи, щоб тримати людей пліч-о-пліч в загальному зусиллі; коли руйнуючий волю примус замінюється усвідомленням і добровільною участю, національна ефективність перестає бути механічною і стає живою реальністю.

Ця освіта, це ясне пояснення держави і її намірів рядовому громадянину, були необхідною частиною новаторського експерименту Німеччини; це потрібно і нам, з огляду на майбутні події в Союзній Лізі і Британській Імперській системі. Наші британські народи, зокрема, менш піддатливі освіті, ніж німці, і набагато більш підозрілі і важковиховувані, але як тільки їхню неохочу довіру завойовано, вони, можливо, більш щедрі і готові до дії.

Наша економічна і політична організація буде марною, якщо вона не буде супроводжуватися організацією нашого, в даний час безцільного і безладного, національного розуму. Абсолютно незалежно від тієї технічної освіти, яка необхідна для економічної ефективності громадянина, має бути освіта національного розуму в загальних ідеях. У цьому — ментальна сторона матеріальних змін. Думати про зміни на заводі і в законодавчому органі, не

думаючи про зміни в школі і пресі, це як йти гуляти тільки з лівою ногою, залишаючи праву вдома.

Два аспекти освіти

Так як наша мета в цих роботах бути строго елементарними, створити дуже простий, твердий план реконструктивної політики, ми не будемо робити ніяких вибачень за те, що наполягаємо на надто часто ігнорованій відмінності двох аспектів освіти, технічного та ліберального.

Перший ми не будемо тут розглядати. Ми вважаємо, що за останні десятиліття у Великій Британії вже створена чудова і обнадійлива система науково-технічних досліджень і освіти, яка вимагає трохи більшої стимуляції, кореляції, розширення і значного збільшення фінансування, щоб повністю задовольнити потреби Імперії.

Ми не будемо додавати нічого до багатьох речей, які говорять зараз про користь і нагальну потребу хорошого викладання російської мови, хімії, економічної ботаніки тощо. Ці речі прийдуть природно, в ході розвитку бізнесу, при підтримці держави, і тут іншого шляху немає. Це, таким чином, питання деталей, дуже важливих деталей, без сумніву, але деталей, а наша мета в цих нотатках — уникнути деталей і зберегти наш план ясним.

Саме з приводу ліберальної освіти громадянина, на відміну від професійної підготовки та формування корисних навичок, громадська думка, здається, менш сформована, і тому необхідно домагатися більшої ясності.

Ряд національних критиків, починаючи з Метью Арнольда*, вказували на недоліки ліберальної освіти, або її відсутність, як на фундаментальну слабкість британської системи. Нас, як народ, звинувачують у нездатності сприймати загальні ідеї, у браку уяви і передбачення, яке вимагає уяви; нам кажуть, що ми — банальні, не організовані і інстинктивні, і якби не останнє, в нас би зовсім не залишилося позитивних якостей. На жаль, Метью Арнольд вже не з нами, щоб сказати, в сотий раз, почувши про черговий конфуз, в тоні дратівливого глузування: «Я ж вас попереджав».

Нам кажуть, що у нас немає мети, ніщо не тримає нас разом для великих досягнень, що ми — нація, що пливе за течією. Останній з цієї серії, більше сумних, ніж сердитих, критиків, містер Клаттон-Брок*, говорить нам в його «Твердому переконанні»: «Вони [німці] зробили свою країну найохайнішою, самою ефективною, самою потужною в світі, і нестерпною неприємністю для всього людства. Очевидно, що їхнє поняття добра не збігається з нашим; але ми повинні знати, в чому полягає наше бачення, якщо ми хочемо, щоб наші мізки були вільними від їхньої зарази. І ми зробили недостатньо, щоб дізнатися, яке наше розуміння, або передати його за допомогою навчання нашим дітям. Ми не можемо йому навчити, якщо ми не знаємо, що це таке, якщо ми не знаємо, що ми думаємо про розум людини, про мету її життя, і про природу Всесвіту. Без цього знання наше вчення буде тьмяним, непослідовним і непереконливим, і наші діти будуть повставати проти нього, як, втім, вони часто роблять. В Англії багато сліпого бунту та необгрунтованої реакції з боку молодих».

І так далі. На це важко заперечувати. Це було вірно в вісімдесятих роках, і це вірно сьогодні. І ми повинні зібрати воєдино нашу хаотичну думку і наміри, перетворивши в єдину імперську волю, і зрозуміти, в терміновому порядку, як нам потрібно перетворити індивідуалістичний хаос нашого економічного життя в систематичну єдність.

«Найбільш ідіотське з протиставлень»

У нас немає наміру взяти участь в тому, що, ймовірно, дурніше всіх дурних протиставлень — протиставленні природознавства «латинській і грецькій класиці» — як ніби будь-яка з цих «груп предметів» — можемо ми так називати їх? — складає ліберальну освіту.

Те, про що говорять всі ці освітні критики і реформатори, дуже далеко від суті питання; мова повинна йти про відсутність досить послідовної філософії, досить глибокого і широкого передбачення, достатнього почуття історії, достатньої цікавості чи жвавості, в умах наших людей, і особливо наших правлячих людей.

Смішно припускати, що заміна неточного знання органічної хімії або мінералогії на неточне знання латинської та грецької, зробить будь-які зміни в кращу сторону. Обов'язковий іспит з елементарної хімії для отримання ступеня мистецтв викличе таку ж досаду, як і сьогоднішнє обов'язкове поверхове знання грецької мови в Оксфорді та Кембриджі.

Очевидно, що навчальні заклади цієї країни зробили значний прогрес в ефективності викладання сучасних мов, хімії, фізики та ручної праці протягом останніх двадцяти років. Це допоможе нам поліпшити справи на окремих напрямках, але не допоможе об'єднати національну волю або привести наші національні інституції до взаєморозуміння.

Що має становити освіту громадського діяча? Це — щось, вище і поза, його навичок, його досягнень, його умінь вести бізнес, його знання російської або економічної біології, або бензинового двигуна, або ще чогось. Це другорядні речі. Але, що допоможе людині дізнатися, як керувати, і, як служити? Що забезпечує твердість характеру?

Відповідь на це питання сьогодні, безумовно, істотно не відрізняється від відповіді грека часів Платона. Він не сказав би нічого про важливість обов'язкового вивчення єгипетської мови або санскриту, і так само нічого не сказав би про знання лікувальних трав або металообробки. Але він сказав би, що твердості характеру сприяє ясне і критичне знання себе по відношенню до Бога і до Всесвіту.

Це, як ми уявляємо, в сучасних умовах означає для англійця ретельне вивчення філософії і історії — не просто історії Англії або частини Європи, а й усього світу, від її загадкових витоків до сьогоднішнього дня. З чого випливає, що він повинен знати, досить досконально перекази фізичної науки, етнології, і археології, а також історію людства.

Без сумніву, таке загальне знання повинно бути доповнено критичним і поглибленим вивченням будь-якого особливого аспекту світового процесу, шляхом більш ретельного розгляду історії, через класику, або через сучасний курс історії, або через порівняльну анатомію і ембріологію; це питання для

педагога-теоретика; але те, що філософія і історія в тій чи іншій формі, разом із соціальною наукою, яка обов'язково виростає з історичного або біологічного вчення, складають і єдино можуть скласти ліберальну освіту, яка має бути сутністю культури нації, навряд чи потрібно обговорювати.

Здається неймовірним, але це очевидний факт, що когось може влаштувати кембріджський математичний трайпос*, або дивна різноманітність для іспиту на ступінь в Лондонському університеті, або курс на ступінь по фізичній науці, як більш ліберальний, ніж кваліфікація провізора.

Що таке ліберальна освіта?

Потрібно відзначити, що тут ми розглядаємо як ліберальну освіту матеріали, що майже не виходять за межі прийнятих у випускних школах Оксфорда «*literae humaniores*», курсу сучасної історії або програми кембріджського класичного трайпоса (частини I і II). Всі ці три мають на увазі філософію, історію і критику. Ми б поставили поруч з цими провідними курсами трайпос з біологічної науки, що включає в себе сучасну філософію, і трайпос з «філософії природи», з акцентом на гіпотезах про походження речей. І ми хотіли б додати до сьогоденного викладання історії в якості альтернативних доповнень і замінів, навчальні програми з азійської історії, середньовічної історії, історії християнства, ісламської історії, економічної історії, етнології та археології.

Ми не вважаємо, що будь-який курс навчання, що майже повністю складається з вивчення мови, або математики, або фізики і хімії, слід розглядати в якості ліберальної освіти, хоча всі вони неминуче присутні в тій чи іншій з більш широких схем. І ми категорично проти того, щоб дозволяти всяким дивакам вводити в ліберальну освіту такі виснажливі обов'язкові марності, як суміш з математики, ботаніки та грецької.

Грецька, санскрит, російська мова, математика, ботаніка, петрологія, всі вони повинні грати свою роль в тій чи іншій схемі викладання, але смішно, робити вигляд, що ліберальна освіта неможлива без них, хоча всі ці прихильники обов'язкових предметів саме так і чинять .

Ми твердо переконані в тому, що протиставлення науки і класики в освіті є, мабуть, найбільш шкідливою і, звичайно, самою дурною, з усіх помилок теперішнього часу. Прийшла пора, це заплутане і розжарене питання — піддати осміянню.

Повернувши назад в цю дискусію про освіту відмінність між тим, що є технічним і що є ліберальним, показавши, що технічна і наукова освіта у вузькому сенсі, насправді є аспектами економічної організації, і повинні розглядатися в зв'язку з цим, і бути відокремлені повністю в нашій думці від ліберальної освіти, і, оголивши знову, те, що відомо як реальність ліберальної освіти, ми переходимо до питання про те, які класи, зокрема, повинні мати ліберальну освіту.

Ми стверджуємо, що в сучасному демократичному суспільстві кожен повинен мати певну кількість ліберальної освіти, більше і вище, його просто професійної підготовки, його французької, російської, хімії, ботаніки, математики або ще чогось. Без загальної ліберальної освіти у нас не буде масового національного інтелекту, почуття спільної мети і дерзання, загальної готовності. Без цього, більшість сімей в спільноті будуть матеріалістичними в найвужчому сенсі, не заохочуючи і не виховуючи в наступному поколінні безкорисливу здатність до дії, від якої національний прогрес завжди залежав, і завжди буде залежати.

У широких верств народу буде в основному не дуже глибока і не дуже широка ліберальна освіта, заснована скоріше на популярних книгах, журналах і газетах, ніж на ретельному та наполегливому вивченні і обмірковуванні.

Якість ліберальної освіти нації особливо важлива для тих чоловіків і жінок, які за родом своєї діяльності мають відношення до держави в цілому, до ділової взаємодії людини з людиною, або до суспільної свідомості. Тобто політиків і адвокатів, священників і проповідників, письменників і журналістів, роботодавців і організаторів, власників і всякого роду осіб, які визначають і контролюють, державних службовців і лікарів, разом з жінками, які є дружинами та матерями, партнерами та радниками цих людей. Вони разом складають в концентрованому

вигляді національний розум і національну волю, і саме проти них, були спрямовані все ще актуальні звинувачення Метью Арнольда і його наступників.

Жіноча освіта і адвокатський розум

Якщо спробувати сконцентрувати величезні хмари критики в короткому абзаці — це буде положення про те, що соціальному життю цих нібито освічених класів, які «виражають» нашу думку та волю як держави та спільноти, бракує узгодженості та енергії через нестачу дійсно здорової та достатньо поширеної ліберальної культури. Частково це можна пояснити гнітючою поверховістю жіночої освіти в суспільстві, в якому жінки грають надзвичайно велику роль в політичних дискусіях, партійних конфліктах, питаннях призначень тощо.

Але набагато більше це пов'язано з середньовічною організацією і незадовільною загальною культурою юристів, які мали б бути природними посередниками між різними типами людей.

Сучасній державі потрібні політики та юристи, які можуть передбачити, можуть мислити широко і конструктивно; у Великій Британії наші політики та юристи занадто часто — люди, навчені думати про сьогоднішні діла, які говорять тільки про «справи» суду і законодавчої влади, і зазвичай стійкі до ідей. У них обмежені розуми та обмежені методи, що не може не відбитися на всій спільноті. Вони витрачають виняткові природні здібності на винайдення доцільних вивертів, сенс яких в обструкції, обережності та зволіканні.

Ми не можемо обійтися без юристів, але ми також не можемо мати справу з юристами, чия професійна підготовка і світогляд протидіють великим прогресивним та конструктивним починанням. Ця країна не може більше терпіти старомодних юристів, як і старомодних методів ведення бізнесу, і старомодних гармат.

І тому будь-який план політики імперської реорганізації неодмінно зазнає невдачі, якщо він не включатиме енергійне просування як ліберальної, так і технічної освіти, а також ретельний перегляд у світлі сучасних потреб процедури, організації та кваліфікації юридичної професії та всіх обставин політико-правової кар'єри.

У належній переналадці великої імперії, що входить в нову фазу економічного існування, соціальна психологія не менш важлива, ніж економіка. Дух професії змінюється разом з її інституціями, і досі ми не звертали уваги на зміни в соціальній атмосфері, спричинені змінами умов, за яких працював той чи інший клас. Британський юрист — «таким вийшов», як і британський державний службовець та британський шкільний учитель.

Прийшов час наступникам Метью Арнольда покласти край усій цій критиці нашої національної інтелектуальної плутанини, і приступити до процесу аналізу, що призведе до відчутних освітніх реформ. Це незрівняно більш делікатне і тонке завдання, ніж економічна реорганізація, але це необхідна частина зусилля, яке ми повинні зробити, щоб наша Імперія залишалася єдиною та зробила свій внесок у прийдешні долі людини. Тим, хто надіється на удачу і вичікує, випадає програш, духовний і матеріальний.

(1916)

БОГ - НЕВИДИМИЙ КОРОЛЬ

Єресі; або те, чим бог не є.

Бог і няня

З єрессю Бога-Месника тісно пов'язаний свого роду мініатюрний Бог-Месник, до якого няня і зайняті батьки дуже схильні звертатися. Кольнете своїх дітей таким Богом, і він отруїть усе їхнє життя.

Для багатьох із нас слово «Бог» вперше увійшло в наше життя, щоб позначити безпричинне, ірраціональне обмеження, як Пугало, як Всевидяще і досить невеликодушне Око. Бог-Пугало — велика зручність для няні, яка хоче доручити Страху, доглядати за її підопічними, і забезпечувати дотримання дисципліни, поки вона зайнята своїми справами.

Але насправді, доктрина Бога-Пугала — наруга над душею дитини, навряд чи менш жахлива, ніж непристойне домагання. Розум повстає, і здається під гнітом цього жахливого і переслідуючого навіювання. Багато умів ніколи не оговтаються від цієї травми. Вони залишаються до кінця життя духовно покаліченими і приниженими, переслідувані страхом, отруєні упередженням про безжальну жорстокість всього, що відбувається.

Я, хто пише ці рядки, через це був налаштований проти Бога. Він і його Пекло були кошмаром мого дитинства; я ненавидів його, поки я все ще вірив в нього, і що я міг з цим вдіяти? Я думав про нього як про фантастичного монстра, що постійно шпигує, постійно слухає, постійно очікує, щоб засудити, і «вбити мене блискавкою»; його полум'я, завжди наготові, як вугілля в гриль-залі.

Я був йому байдужий, і він дивився на мою безпорадність, дурість і забудькуватість, як небо і море дивилися б на дитину, що тоне посередині Атлантичного океану.

Коли я був ще тільки дитиною тринадцяти, по милості істинного Бога в мені, я викинув цю Брехню з голови, і протягом багатьох років, поки я не зрозумів, що сам Бог зробив це для мене, ім'я Бога для мене було тільки нагадуванням про огидний шрам в моєму серці, де колись був страшний демон.

Я часто зустрічаю цих жахливих моральних і розумових калік з цим страшаючим, мстивим Богом няньки, який досі живе як жахливий паразит в їхніх серцях там, де мав би бути Бог. Вони бояться, бояться, бояться; вони не сміють бути добрими до тих, хто несвідомо грішить, вони не сміють відмовитися від сотні безглузвих обмежень; вони не сміють глянути на причини речей.

Вони бояться сонячного світла, наготи, здоров'я, пригод, науки, щоб той старий павук, що все бачить, не образився. Голос істинного Бога звучить пошепки в їхніх серцях, віддається луною в тому, що вони говорять і пишуть, але вони відвертаються, загнані страхом.

У істинного Бога немає батога страху. А ось збочений фанатик, з погано виголеним обличчям, жирною шкірою, товстими, жестикулюючими руками, вереском та погрозами, любить пожинати цей урожай страху, який наївна хитрість няні посіяла для нього. Як же він любить важливість засудження, і сам, шкідливий каліка, готовий згуртувати компанію цих покалічених душ, щоб переслідувати і знищувати щасливих дітей Божих! ...

Християнське духовенство повертає своє жахливе обличчя до дітей. Існує реальна гріховність священника, яка відрізняється від інших її видів, і впливає на зважений розум так само, як жорстокість та дивні збочення інстинкту.

...У тому, що я бачив, раз по раз, в обличчях і поставі священників, і чув у їхніх проповідях, є щось протиприродне. Це — явна хтивість.

Багато благородства та самовідданості є серед священників, життя в святості і добрі, життя справжньої побожності, з якою важко зрівнятися; те, що я пишу, стосується не всіх, а, можливо, деяких священників. Але був в усі часи, які знали сакердоталізм*, цей жахливий тип священника; потяг до махінацій і священницька влада вивільняють агресивну і вузьколобу схильність до легковажного ставлення до страждання та ненависть до свободи, що, безумовно, перевершує погані діяння будь-якого іншого типу людей.

Бог дітей

Діти не люблять Бога, і це природно. Вони не здатні зрозуміти настільки тонку та зрілу ідею, як ідея Бога. Поки вони все ще діти, в рідному домі, і про них Василенко В.А.

підключаються, життя занадто добре та легке для них, щоб відчувати якусь велику потребу в Бозі. Життя й так божественно гарне ...

У істинного Бога, на вірі в якого наполягають наші сучасні уми, не може бути апетиту до неприродної хвали та обожнювання. Він не вимагає уваги дітей. Він не схожий на тих недоумкуватих дядьків, які мріють про славу в дитячій кімнаті і люблять почути: «Діти обожнюють його». Якщо дітей люблять та наставляють в істині, справедливості та взаємній поблажливості, вони будуть готові до сприйняття істинного Бога, коли їхні потреби наблизять їх до нього.

Їх слід залишити в їхній невинності, з їхньою довірою до невинності світу, до тих пір, поки це можливо. Їм слід розповідати про Бога лише як про Великого Друга, якого колись вони потребуватимуть більше, зрозуміють і пізнають краще. Цього достатньо для більшості дітей. Релігійні фрази, які занадто рано вкладаються їм у вуста, можуть перетворитися на балаканину, щось гірше за богохульство.

Однак діти іноді дуже близькі до Бога. Творча пристрасть вирує в їхніх іграх. Часом вони демонструють божественну простоту. Але з цього не випливає, що їх можна турбувати богословськими доктринами, або залучати до церемоній та обрядів, які вони можуть неправильно зрозуміти.

Якщо якийсь нещасний випадок, смерть друга або сумна історія, викличе у дитини думку про смерть, тоді вона може почути про Бога, який забирає тих, хто служив йому, з їхніх неживих тіл, в його сяюче безсмертя. Або, якщо через якусь підлу зраду, через якогось підступного священика, шепіт про Старе Пугало досягне наших дітей, то ми зможемо заспокоїти їхні уми, запевнивши в його безмежному милосерді ...

З юністю приходить прагнення до Бога і бажання дізнатися про нього більше, і це дуже вдалий час для релігійної розмови та навчання.

(1917)

ПОРЯТУНОК ЦИВІЛІЗАЦІЇ

Ймовірне майбутнє людства

§ 1 ... Цікавий для нас момент полягає в тому, що, до століття відкриттів і винаходів, народи боролися і билися між собою, подібно розпеченим дітям в переповненій дитячій — *в межах своїх сил*. Вони завдавали один одному ударів, послаблювали один одного економічно, але рідко абсолютно знищували один одного. Їхні сварки були прикрі, але все-таки, загалом, терпимі. Ці колишні війни можна навіть розглядати як здорові, загартовуючі та підбадьорливі конфлікти.

Але в дитячу проникла Наука, яка вклала в кулачки дітей бритви з лезами, покритими отрутою, бомби страшної сили, їдкі рідини тощо. Порівняно нешкідливі зіткнення дітей раптово доповнилися найжахливішими можливостями, і рано чи пізно в дитячій буде купа трупів, або вся вона злетить у повітря. Якби в справжню дитячу проникла така необачна особа зі своїми небезпечними подарунками, на виручку з'явилася б няня; але у людства немає іншої няньки, окрім власної жалюгідною мудрості.

І чи зможе ця жалюгідна мудрість піднятися на висоту активного і плідного втручання — ось у чому кардинальне питання, основна проблема в сфері світових відносин у наші часи.

Смертельні дари продовжують прибувати. Невпинно наростали жахи і руйнівні сили війни, з 1914 до початку 1918, потім процес трохи загальмувався через брак матеріалів та енергії; зате після перемир'я почався посилений розвиток військової науки.

Наступна добре організована війна, нас запевняють, буде набагато швидшою та масштабнішою у своєму знищенні — головним чином, цивільного населення. Армії вже не будуть пересуватися уздовж по дорогах, а витягнуться в одну лінію, в супроводі важких танків, зорюючи поверхню всієї країни, по якій будуть проходити.

§ 2 ... Що ж відмежовує людство від того, що йому необхідно? Чому, раз так широко розвинулося прагнення до єднання і стільки є незаперечних доводів на його користь, чому ми не бачимо творчих світових зусиль, в яких брали б Василенко В.А.

участь, і брали участь всією душею, мільйони людей, жінок і чоловіків? Чому, за винятком слабкого жесту женеvської Ліги Націй, деякої кількості книг, статей, памфлетів, невеликої кількості розсіяних в різних місцях комітетів, здебільшого з осіб, що люблять лізти не в свої справи, окрім випадкових виступів, розмов і нагадувань — не робиться ніяких спроб зупинити очевидний рух людського суспільства, яке захоплюється течією в бік нових ускладнень і фатальної греблі, за якою — загибель безповоротна.

Щоб відповісти на це «чому» треба глибоко дослідити мотиви, які зумовлюють поведінку людей.

Головна причина має бути та, що кожен з нас — продукт середовища, що безпосередньо його оточує, що наш мозок і енергія віддаються головним чином нашим повсякденним справам, що всі ми живемо майже виключно своїм власним життям, і дуже мало хто з нас (якщо не говорити про деяку несвідому участь) життям людства.

У хвилини розумової роботи, під час навчання або споглядання, ми вміємо піднятися до усвідомлення потреб і небезпек, що загрожують людству, але тільки окремі уми і характери, що володіють даром прозріння, здатні, без сторонньої допомоги, дотримуватися цих ідей і керуватися в житті цими міркуваннями відносно гігантського масштабу. Більшість чоловіків і жінок, принаймні, в межах природних схильностей, так само не здатні свідомо працювати для майбутнього людства або побоюватися за нього, як не здатні вгодовані кролики, замкнені у фургоні, усвідомлювати, що фургон непомітно, але, невпинно, рухається вниз по похилій площині, прямо в море. Лише завдяки неабияким освітнім зусиллям та всупереч значному опору, наші уми отримують ширший погляд на речі.

У кожен епоху протягом багатьох тисяч років люди з винятковим баченням присвячували своє життя палким зусиллям, щоб допомогти нам, звичайним людям, відгукуватися на великі цілі життя та служити вирішенню важливих життєвих питань. Саме ці піонери-прозорливці дали світу релігії і філософські вчення, правила і обряди, і нав'язали своїм співвітчизникам ідеї величі та обов'язку. У кожен епоху звичайна людина неохоче підкорялася таким

вченням, йшла з ними на свої особливі компроміси, зводила їх, наскільки це було можливо, до формул та формальностей, і якомога швидше поверталася до їжі, випивки та бажань, цілеспрямованої ворожнечі, суперництва та слави, які складали її реальність.

Більшість людей сьогодні, здається, не переймаються, та й не хочуть перейматися, куди їх ведуть політичні та соціальні інституції, до яких вони звикли. Такі міркування нас перевантажують. І необхідні надзвичайні зусилля з боку тих, в кому живе усвідомлення обов'язку і небезпеки, що насувається, для того, щоб колективну енергію людей зібрати, організувати і направити на загальне благо.

Майже всім чоловікам і жінкам, хіба відповідний настрій підійде, дискусії в цих есе не здаються правильними чи неправильними; вони насправді їх просто не цікавлять, навіть, мабуть, докучають їм, і майже всі вони охоче ігнорували б їх (в такій же мірі, як ігнорували б кролики зі згаданого фургона лекцію про колеса, гравітацію і фізіологічні наслідки тривалого перебування під водою).

Однак, людина — істота по натурі дуже відмінна від кролика: менш інстинктивно-соціальна і більш свідомо-соціальна. Головною відмінністю повинна бути присутність в ній тієї схильності, яку ми називаємо совістю, того нав'язливого прагнення бути справді правим і робити справді правильні речі, що є основою морального, а може бути, в значній мірі, й релігійного життя. Звідси і надії наші на краще майбутнє людства.

Людина терпіти не може, коли їй вказують на її помилки, і водночас вона хоче бути правою. Вона істота, в якій йде внутрішня боротьба з самою собою, — вона прагне одночасно зберегти і подолати свій егоїзм. Саме на присутності цієї риси в складній структурі людини ми і будуємо свої надії на те, що воля до створення світової держави буде наростати, поступово згуртовуючи людей, і переросте в конструктивне зусилля, в якому зіллється воедино зараз розпорошена, хаотична і заснована на традиції діяльність людей.

У міру того, як ми розглядали цю проблему, стало зрозуміло, що завдання створення консолідованої світової держави, необхідної для запобігання занепаду

та розпаду людства, зовсім не є першочерговим завданням дипломатів, юристів та політиків. Це питання освіти. Нова мораль спиратиметься на інтелектуальну реконструкцію.

Завдання, що безпосередньо стоїть перед людством, полягає в тому, щоб колишню прихильність і колишню ворожість, через які сьогодні колективні дії в світовому масштабі неможливі, розчинити в загальному всесвітньому баченні історії і долі раси.

На цьому, як на фундаменті, і тільки на цьому одному, можна організувати і підтримувати світовий контроль. Отже, те зусилля, яке потрібно від людства, — перш за все і головним чином — смілива реконструкція погляду на життя в сотнях мільйонів мізків.

Ідея всесвітньої спільноти має бути встановлена як критерій політичних інституцій, а також як критерій загальної поведінки в сотнях мільйонів умів. Вона має домінувати в освіті скрізь у світі. Коли ця мета буде досягнута, тоді буде досягнуто світової держави, і її неможливо досягти жодним іншим способом. А поки ми не прийдемо до неї, людство буде стояти перед перспективою безперервних заворушень, більш-менш руйнівних і марнотратних зіткнень, неухильного руху через насильства, занепад і злидні до знищення або до повної зміни нашого типу, настільки повного, що зараз це виходить за межі нашого розуміння.

§ 3 При оцінці майбутнього людства домінують два провідних факти. По-перше, необхідність політичної реорганізації світу в одне ціле, заради порятунку нашої раси від того соціального розпаду і повного фізичного знищення, які в кінцевому рахунку були б неминучими наслідками війни в сучасних умовах. По-друге, те, що в загальній масі людства сьогодні немає тієї волі, яка зробила б можливою цю реорганізацію, — це цілком очевидно. Є начебто в людях фактори, які могли б пробудити цю волю, але вони в більшості випадків або дрімають, або не організовані, або недостатньо сильні.

І одночасно спостерігається надзвичайно цікава нездатність усвідомити становище людства у всій його реальності, певне і вперте небажання бачити речі

такими, якими вони є, — адже людина взагалі тварина, що уникає зусиль — а те і інше значно затримує розвиток волі, про яку ми говоримо. За браком якої, людські справи поки визначаються випадком, звичкою і традицією. Людство, після трагічного потрясіння Великої війни, знову несеться течією до нових і, ймовірно, ще більш фатальних потрясінь.

Катастрофа Великої Війни пробудила у деякої обмеженої кількості розумних людей більш-менш ясне усвідомлення необхідності якогось загального контролю і керівництва, які прийшли б на зміну колишньому традиційному руху за течією. Єдиний практично можливий шлях для досягнення загального контролю, при наявності існуючих урядів, традицій і забобонів, всупереч зацікавленій опозиції і загальній апатії — це шлях пробудження свідомості в широких масах народів. А це вимагатиме безпрецедентного освітнього зусилля, звернення до інтелекту і уяви людей, якого не знало минуле.

Чи можливо раціоналізувати зараз хаотичну волю людства? Ця можливість, якщо це взагалі можливість, є найважливішою річчю в сучасних людських справах.

Ми говоримо зараз, що вимагаємо майже нездійсненого — зміни в думках, значного розширення розумового кругозору, майже оновлення душі у сотень мільйонів людських істот. Але ж і мова йде про долю всього виду. Ми обговорюємо, як попередити, на цілі століття вперед, війни, заворушення, нестатки, голод і злидні. Початковий капітал, на який доводиться спиратися, поки не більше, як свідомість, що пробудилася, і совість, що заговорила, декількох тисяч, щонайбільше — декількох десятків тисяч людей. Чи вистачить цієї закваски? Чи таїться в масах людства, хоча б в пасивному стані, відгук на заклик? Чи можна знайти в історії щось, що виправдовувало б надію на можливість такого гігантського духовного перевороту в нашій расі?

Озирнувшись на хід поширення християнства в перші чотири століття н.е. або на поширення ісламу в сьомому столітті, ми, здається, можемо цілком розумно визнати, що така зміна в мізках людей здійсненна, що вона може бути проведена і, цілком ймовірно, буде проведена.

Звернемося до наших двох прикладів. Проповідь двох великих релігій змінила назавжди політичні і соціальні погляди на великому просторі поверхні земної кулі. А між тим, обидві проповіді виходили кожна з одного окремого центру, були спочатку вченнями двох окремих особистостей, тоді як рух на користь світової єдності виникає зараз у багатьох країнах і багатьох групах народів одночасно.

Крім того, зараз ми маємо справу з населенням грамотним, яке можна інформувати за допомогою газет і друкованого матеріалу, якому можна повсюдно роздавати книги, організовувати лекції і т.д., а в ті ранні часи зміни в думках і поглядах людей були викликані тільки за допомогою усного слова і примітивних манускриптів, які важко копіювалися і повільно переходили з рук в руки.

Поки що тільки торговець, по суті, дійсно користувався тією величезною легкістю, з якою в наш час будь-яка звістка передається, відразу і одночасно, величезній кількості людей на великі відстані. Світ думки все ще недостатньо використовує існуючі для цього можливості. Історія і політична філософія в наші дні — як сором'язливі дони на званому обіді: вони кришать хліб і говорять упівголоса розумними натяками з найближчими сусідами, і не наважуються, збентежені, звернутися з промовою до всього столу, а тим часом, в світі, де Марс в одну ніч може дістатися до міста на відстані в тисячу миль і рознести його, ми не повинні допускати, щоб мудрість мовчала зі скромності.

Знання, яке досить добре для кращих з нас, досить добре і для всіх. Євангеліє братства між людьми, єдиного закону і єдиного управління для всього людства, встановлення необхідного контролю над справами людства — по суті, не нова релігія, а лише спроба здійснити і провести в життя вчення, загальне всім визнаним в світі релігіям — і воно повинно передаватися гучним, все покриваючим голосом, всюди, між обома полюсами і навколо всієї земної кулі.

І має бути включено у всіх країнах в програму викладання, шкільного та університетського. Занадто часто забувають, — і в Америці, мабуть, навіть частіше, ніж в Європі, — що освіта повинна мати на увазі спільноту, а

індивідуума лише остільки, оскільки допомагає йому стати корисним членом спільноти. Кінцеве завдання виховання і освіти — підпорядкувати колективним цілям виду, підняти до них наш первісний природний егоїзм.

У кожній школі, кожному вищому навчальному закладі навчають, безпосередньо або шляхом зіставлень, тому, що всі ми повинні вважати себе частиною одного цілого і бути йому відданими. Але в більшості випадків те ціле, та спільнота, про яку говорять в школі нашим дітям, мислиться надзвичайно вузько, це секта або клас, щось, наповнене непримиренним, жадібним та несправедливим націоналізмом.

Освіта розширилася, але не розвинулася. Якщо людство має бути врятовано від самознищення шляхом організації світової спільноти, має бути розширення зв'язку навчання в школах усього світу з цією спільнотою світу. Розвиток та реформа освіти у всьому світі є необхідною підготовкою та необхідним супроводом політичної реконструкції світу. Вони є правою та лівою руками однієї й тієї ж речі. Жодна з них не може багато чого досягти без іншої.

Збільшення патріотизму до світової держави

... А тепер, можливо, ми можемо розглянути цей проект Світової Держави, відображений в обставинах життя одного окремого громадянина. Давайте коротко розглянемо життя звичайного молодого чоловіка, який живе у Світовій Державі, і подумаємо, чим воно відрізнятиметься від звичайного життя сьогодні.

Він народиться в одному зі Сполучених Штатів світу — в Нью-Йорку або в Каліфорнії, в Онтарію, або в Новій Зеландії, в Португалії, або у Франції, в Бенгалії, або Шан-сі. Але куди б не кинула його доля, перше, що він дізнається буде дивовижна історія людства, починаючи з періоду тваринного існування, за кілька тисячоліть тому, коли не було інструментів, а лише знаряддя з грубо обтесаного каменю і загостреного дерева, — і до могутності і розквіту науки нашого часу. У школі з ним простежать походження мови і письма, обробки землі, утворення селищ.

Він буде дізнаватись про нації і народи минулого, про те, як кожен з них приніс свої особливі і неповторні дари у накопичувальну скарбницю нашої раси.

Він, можливо, менше, ніж наші сучасні громадяни, почує про війни, битви, завоювання, різанини, королів і всілякі насильства над гідністю і благополуччям людини, і більше дізнається про дослідників, винахідників і сміливих діячів.

Ще маленьким хлопчиком він ознайомиться в загальних рисах з історією людини за допомогою вселяких яскравих методів викладу, скористатися якими нашої нинішній нещасній нужденній школі годі й думати.

І на цій широкій основі він будуватиме свої знання історії власної держави, нації, народу, вивчаючи не казки про давню ворожнечу, про помсту і перемоги, а розповіді про те, що його раса і країна дала, дає і може дати в майбутньому для загального благополуччя. На таких засадах буде побудована його соціальна свідомість.

Він дізнається в загальних рисах, що доступне і відоме людству, і як приваблює те царство напівзнань, де людина ще бореться за повне знання. Його цікавість і уява будуть стимулюватися і розвиватися. Він, ймовірно, буде безперервно навчатися щонайменше до вісімнадцяти чи дев'ятнадцяти років, а можливо, і до двадцяти двох чи двадцяти трьох.

Бо світ, в якому не марнують кошти на озброєння і утримання армій, світ, в якому все необхідне виробляється в достатній кількості і в тих саме місцях, де умови найбільш для того сприятливі, а продукти потрапляють до споживача безпосередньо, — буде досить багатий, щоб люди мали можливість не тільки присвятити першу чверть свого життя виключно освіті, а й продовжувати потроху навчатися все своє життя.

Зрозуміло, школа, яку буде відвідувати наш юний громадянин світу, буде дуже відрізнятися від наших напівзруйнованих шкіл, з голими стінами, шкіл, в яких панує безлад, і викладають вчителі, які отримують жалюгідну платню. Дещо з тих зусиль розуму і витрат коштів, які йдуть зараз на підводні човни і далекоміри, буде використано нею.

Навіть сільська школа буде міститися в чудовому будинку, що коштує, мабуть, стільки ж, скільки коштує тепер велика морська гармата або аероплан, що скидає бомби. Я знаю, що це прозвучить безглуздо і екстравагантнo для багатьох сучасних слухачів. Але в Світовій Державі стандарти будуть зовсім інші.

Не знаю — чи цілком враховують у нас, що треба розуміти під «більшою освітньою ефективністю в майбутньому», про яку говорять. Під цим треба розуміти, — якщо взагалі треба щось розуміти, — навчити більшого з меншою витратою сил. Це означає, наприклад, що більшість людей буде знати ґрунтовно три-чотири мови; що в математичних питаннях вони будуть проявляти швидкість і ясність міркування, дивовижні для нас, а в цілому ряді інших питань розум їх буде працювати, як при денному світлі, тоді як наш працює в тумані невігластва або емоцій.

Після закінчення освіти, цього юного громадянина Світової Держави, з ясным розумом і широким духовним кругозором, не чекатиме нелегке трудове життя, — в світі взагалі небагато буде важкої праці. У розпорядженні людства буде досить машин і енергії, які будуть працювати замість людини. А ми з 1914 по 1918 безглуздо витратили стільки енергії, знищили стільки машин і стільки хорошої сірої речовини, що цього вистачило б, щоб назавжди звільнити від тяжкої праці сотні мільйонів робітників.

Наш юний громадянин вибере якусь цікаву роботу, може бути творчу. І подорожуватиме по всьому світу без паспорта чи візи, не обмінюючи грошей; всюди для нього буде батьківщина, усюди він зустрічатиме людей, хоча і нескінченно різних, але аж ніяк не ворожих або підозріло налаштованих. Усюди він буде бачити прекрасні своєрідні міста, що вільно виражають дух країни, в якій вони виникли. Міста надзвичайні, дивні, і все ж дружні.

Світ буде тоді незрівнянно більш здоровим місцем, ніж тепер, бо людство в цілому ще буде продовжувати вести організовані війни, але вже не війни людей проти людей, а війни людей проти малярії, проти інших хвороб та інфекцій. Цілковитим ймовірно, він ніколи не дізнається, що таке застуда або головний біль. Він

буде ходити по великим лісам тропіків, не тремтячи в лихоманці і не годуючи себе запобіжними ліками. Буде бродити вільно по гірських пасмах; буде літати, якщо захоче, до полюсів земної кулі і спускатися в холодні, зараз недоступні глибини морів.

Втім, дуже важко намалювати картину його зрілого життя так, щоб вона здалася нам реалістичною. Важко самому уявити її собі, і ще важче дати поняття про неї іншим. Ми живемо в світі, де всі ворогують один з одним, один одного штовхають, відтирають, і все це в нас усмокталося, стало частиною нас самих. Навряд чи хто-небудь з нас знає, що значить бути добре вихованим і що значить бути завжди здоровим.

Говорити більшості з нас про те, чим може бути світ в майбутньому, все одно, що говорити про відпочинок, ванну, про всякі щасливі речі нещасному, який втратив надію, розпухлому від джина п'яниці в халупі. Він втратив смак до життя, так звикся з брудом, що він став його другою натурою, і ванна вже не приваблює його. Розмова про чистий і гарний одяг сприймається як насмішка і знущання. А якщо з ним заговорити про просторі прекрасні будинки, у бідолахи з'явиться сильне бажання тікати і сховатися куди-небудь. У бруді й убогості, бійках і сварках, нерви у нього заспокоюються. Багатьом і багатьом з народжених в халупах перспектива життя без бійок здається нудною і нецікавою.

Ну що ж, наш нинішній світ, може бути, і здасться халупою людям більш щасливого століття. Вони будуть озиратися на нього так само, як ми озираємося на дев'яте або десяте сторіччя, коли читаємо про його розбійників і небезпеки, про те, як люди хворіли, в яких жили жалюгідних будинках, як мало вдавалися до води для підтримки чистоти.

Але наш юний громадянин не знатиме нашого жалюгідного світу. У його розумі і серці майже не буде нашого вкоріненого бруду. Він буде любити, любити красиво. Як хотіли любити багато з нас, мріючи в романтичні хвилини. Він буде честолюбним — світова Держава буде давати багато простору честолюбству. Він буде працювати, майстерно і блискуче, буде державним службовцем, або вмілим вчителем, або лікарем — тіла або душі, —

інтерпретатором або артистом-творцем, письменником або науковим дослідником, державним діячем у своїй країні або навіть у світовій державі. Якщо він буде державним діячем, він, мабуть, потрапить до федерального світового конгресу.

У 2020 році політика все ще буде, але це буде велика політика. Замість того, щоб світовими ділами керували двадцять міністерств закордонних справ, які всі підло та хитро плетуть інтриги, плануючи нашкодити одне одному, ними керуватиме освічений та організований спільний інтелект, прагнучий лише загального блага.

Дорогі мої, невже це звучить для вас, як безглузда балаканина? Думаю, що так. Мабуть, вам здається, що я говорю про країну мрій, про недсяжну Утопію? Може бути. Цей люб'язний нам, галасливий старий світ бруду, воєн, банкрутств, вбивств і хитрощів, життів даремно розтрачених, понівечених, замучених, загального нездоров'я та соціального декадансу, що поширюється та поглиблюється до вселенського краху — як ми можемо сподіватися повернути його з курсу? Яка зухвалість! Яка самовпевненість! Як нездійснено! Доноситься з далека ...

Часом мені здається, що бар'єри, що відокремлюють людину від людини, майже неможливо знищити або подолати, і що ми, хто говорить зараз про світову державу, — ми тільки авангард у важкому бою, поле якого — розум і серця людей, в бою, який може затягнутися на століття і, врешті-решт, закінчиться невдачею.

А часом, навпаки, при іншому настрої, мені здається, що ці бар'єри, національності та розмежування настільки нелогічні, настільки пов'язані з традиціями, настільки відверто згубні та жорстокі, що неминучий той час, коли здоровий глузд раси покінчить з ними раз і назавжди.

Хто загляне в цю саму темну з усіх таємниць — в серце і волю людства? Може це і добре, що ми не знаємо, — скільком ще поколінням доведеться витримувати цю боротьбу.

Так, два настрої ... Можливо, ми забагато боїмося. Може бути, раніше ще, ніж життя наші добіжать кінця, ми побачемо, крізь чорні тіні і фальшивий блиск цих нещасних років, — зорю нового століття, більш великого.

Біблія цивілізації

Частина перша. § 1. На цей раз я хочу поговорити про стару, але забуту ідею, яка була висунута вперше приблизно тоді, коли штат Коннектикут ще тільки починав жити, а Нью-Йорк був ще голландським містом Новий Амстердам. Людина, яка запропонувала цю ідею — великий богемець Коменський, якого у нас на Заході більше знають під латинізованим ім'ям Коменіус. Він вважав себе учнем Бекона. Був другом Мільтона. Подорожував по Європі, з одного боку в інший, розповсюджуючи свої ідеї з питань виховання і політики. Подумував у свій час про поїздку до Америки. Дуже шкода, що не поїхав. А його думка — та сама думка, про яку ми будемо говорити сьогодні, полягала в тому, що повинна бути одна, всім доступна і спільна книга, книга Історії, Науки і Мудрості, яка служила б фундаментом і каркасом для думок та уяви кожного громадянина світу .

...Попри певні особливості, дивуєшся тому впливу, який Біблія здійснювала на розум і життя людей. Це та книга, що втримала від розпаду будівлю західної цивілізації. Вона служила настільною книгою життя для незліченних мільйонів чоловіків і жінок. Наша цивілізація не могла б ні зародитися, ні зберегтися без неї. Вона пояснила світ масам народів, дала їм моральний критерій і певну форму для роботи їхньої совісті. Але чи продовжує вона і зараз грати таку ж роль? Відверто кажучи, думаю, що ні.

Думаю, що за останнє сторіччя Біблія втратила значну частку свого впливу. Вона більше не захоплює. І пояснюється це, я думаю, цими вісімнадцятьма століттями, що розділяють нас, до яких приєднується знову кожен рік, що закінчується, пояснюється глибокою зміною в методах і в механізмах життя, і величезним розширенням нашого кругозору, завдяки розвитку науки, особливо за останнє сторіччя або близько того.

Біблія втратила свій вплив, але немає нічого, що б могло замінити її. Ось найважливіша сторона справи. Біблія служила тим цементом, який скріплював будівлю наших західних суспільств. Часті зміни погоди за останні століття і роз'їдаючий вплив останніх років ослабили дію цементу, на соціальному та персональному рівнях. Тепер такого цементу вже недостатньо. І — ось суть того, до чого я веду — *наші сучасні спільноти більше не є зцементованими*, їм бракує організованої солідарності, вони не готові витримувати потрясіння та напругу, вони стали небезпечно розхитаними психічно та морально.

У цьому, я вважаю, корінь більшості нинішніх соціальних і політичних лих нашого світу. Нам знову потрібен цемент. Потрібна Біблія. Потрібна настільки, що ми ніяк не можемо зважитися відкласти стару Біблію подалі, так, щоб ми не могли користуватися нею щодня. Нам потрібно пристосувати її до вживання. Раз, справді, стара Біблія раптом обриває свою розповідь, не озивається на досить багато сучасних проблем, то нам потрібна, в школі і вдома, Біблія доповнена, переглянута, яка знову могла б служити спільною основою для ідей і інтерпретацій нашої цивілізації, оберегти яку ми хочемо.

Подивимося ж, що давала Біблія людині в ті дні, коли вона дійсно захоплювала її, підкоряла собі і задовольняла? І задамо собі питання — чи можливо відновити і переключити Біблію, відповідно до потреб цих великих і небезпечних днів, які ми переживаємо?

Чи можна знову зцементувати нашу цивілізацію, що все більш і більш розхитується? Я не стану питати зараз — чи не запізно?

Перше, що Біблія давала людині — Космогонія. Вона давала їй передусім поняття про світ, в якому вона живе, і про місце, яке вона в ньому займає. А потім переходила до загальної історії людства, яку підносила не у вигляді переліку фактів і дат, а в вигляді хвилюючої і цікавої розповіді, в кінці якої з'являлася сама людина, розповіді, повної обіцянок і пророцтв, що чекають здійснення.

Вона встановлювала драматичний зв'язок долі людини з долями речей і зв'язок її з усім людством, споріднений і зобов'язуючий. Вона вказувала їй на її

місце в світі і надавала сенс її життю. Пояснювала її самій собі і іншим, а інших — їй. Інакше кажучи, вона індивідуума перетворювала в громадянина з певним кодексом обов'язків і сподівань.

Я вважаю, що, як з точки зору індивідуального щастя, так і з точки зору загального блага, розвиток в людині почуття громадянськості, визначення її місця в світі, — мало величезне значення. Це необхідна основа будь-якого правильно поставленого виховання, найголовніше завдання школи. Не думаю, що без цього індивідуум міг бути щасливий або суспільство могло процвітати.

Біблія і релігії, що на неї спиралися, давали це місце в житті народам, яких вони навчали. Чи виконуємо ми те ж завдання для нашого народу сьогодні? Думаю, що ні.

Ми не даємо людям чіткого уявлення про всесвіт, в якому вони живуть, і не даємо їм історії, яка б наповнювала їхнє життя змістом і гідністю.

Космогонія Біблії вже перестала бути переконливою для розуму людини, а її історія та політичні настанови все далі відходять від нас, все менше можуть допомогти, у міру того, як розширюється прірва розділяючих нас років і загострюються проблеми сьогодення.

Нічого не було зроблено, щоб заповнити прірву. Ми так шануємо букву Біблії, що забуваємо про її дух і призначення. Ми не переробляємо Книгу Буття стосовно до нових наукових даних, не переказуємо її сучасною мовою, не переглядаємо її історичну частину з тим, щоб довести її до наших днів і застосувати до проблем нашого часу. І, завдяки цьому, Біблія стала антикварною і чужою, і при всій своїй поважності — непридатною.

За останнє сторіччя сильно розрослося вшир те, що ми називаємо освітою. Але одночасно з розширенням йшло звуження завдань, які вона ставить собі. У колишні часи освіта мала мету зробити з грубого, вульгарного, егоїстичного індивідуума християнина, насамперед, а потім вже — джентльмена.

В наші дні може освіта хоча б претендувати на таке завдання? Нічого подібного. Наших дітей вчать читати і писати. Молодь вчать вести бухгалтерські книги, вчать мов, які можуть стати їм у нагоді. Повідомляють їм навіть деякі

технічні знання, і в першу чергу, вчать їх *пробиватися в житті*. А після того їх відпускають у світ — хай справляються, як знають. Наш тест для коледжу — чи готує він успішних ділових людей?

На мій погляд, це — абсолютна деградація освіти. Одна з помилок нашого часу — думати, що освіта існує для індивідуума. Ні, вона існує для спільноти і для раси, для того, щоб навчити індивідуума приборкувати свій егоїзм в ім'я блага раси і власного щастя, у кінцевому підсумку.

Відсунувши на задній план те, що становить саму сутність освіти, ми звели її до чисто службової нашим практичним цілям ролі, і результати ми бачимо зараз у всіх державах світу: відсутність в людях готовності до дисципліни, згуртованості і співпраці. Люди згодні брати участь в угодах і взаємно один одному допомагати хіба тоді, коли йдеться про підвищення цін, що стягуються з споживача, або про пред'явлення роботодавцю вимоги про збільшення заробітної плати, у всьому ж іншому кожен намагається вибратися вперед і отримати задоволення.

Вони поводяться так почасти через непереборний, в них самих фактор, який відомий, під ім'ям первородного гріха, але значною мірою ще й тому, що закладені в них, вдома і в школі, уявлення про життя розрізнені і не здатні надихати; вони нічого не говорять їхній уяві і нічого не містять імперативного для їхнього життя.

... Я хотів би накидати вам картину цієї сучасної Біблії, рази в три, мабуть, більшої за стару, і що складається з Книги Історії з картами та іншим, Книги Поведінки і Мудрості, Антології Поезії і Літератури і, нарешті, Книги Передбачень, що замінює Пророків і Одкровення.

Ця відроджена Біблія повинна бути видана і видрукувана особливо ретельно і, разом з тим, бути всім доступна, повинна бути основою навчання в кожній школі, загальним вихідним пунктом для всіх дисусій, абсолютно так само, як за старих часів перша Біблія. Я просив би вас уявити собі, що вона буде перекладена на всі мови, як загальний всім матеріал для всесвітнього спілкування і взаєморозуміння між народами світу.

Далі, уявляю собі, в зв'язку з цим, і дещо нове — зовсім не в дусі старої Біблії — періодичні перегляди всієї нашої Біблії в цілому. Історичні книги будуть вимагати перегляду, згідно з новими даними, і продовження до останніх днів; у випадку охорони здоров'я і поведінки будуть робитися нові відкриття і дослідження, в антології — нові поповнення. Дещо з передбачень доведеться викреслювати, як уже здійснене, або ж тому, що з'ясувалася небажаність і малоймовірність їх здійснення, і всякий раз будуть включатися нові пророкування. Ця Біблія буде прогресувати, видозмінюватися і рости разом з накопичуванням людського досвіду і ходом долі людства...

Школа світу

А тепер я переходжу до огляду загальних фактів освітньої організації нашого сучасного світу.

Я сам дуже малоосвічена людина. І це постійно бентежить мене. На цьому світі подібний завжди шукає собі подібного. Я запропонував би поставити питання — чи не можна вважати весь світ малоосвіченим? І, попереджаю вас заздалегідь, я відповім на це питання ствердно.

Спробую з'ясувати, чи можливо значно підвищити загальний рівень освіти, і, якщо це можливо, — то яке значення в житті людей матиме таке підвищення?

Я запропонував би вести обговорення цього питання в тоні невимушено-діловому. Спробую застосувати до суспільства людей мірки в тому ж роді, якими користується фабрикант щодо свого підприємства. Фабрика його виробляє який-небудь спеціальний продукт, і, коли він з'ясовує становище своїх справ, він намагається визначити — чи отримує він максимум продукту, чи отримує він продукт самої високої якості, чи отримує його з якомога меншими витратами, і, нарешті, якими способами він може поліпшити роботу підприємства і розвиток процесів.

Суспільство людей може бути розглянуто, як підприємство, зайняте виробництвом людського життя. І для судження про нього головним критерієм є

питання — чи є прекрасним, повним, багатим й інтенсивним життя, яке воно виробляє?

Чи буде йти мова про державу, про місто, про період історії або про націю, все зводиться, як ви побачите, до цих положень:

Яке було життя, що вони виробляли? Яке життя, що вони виробляють зараз?

Далі, я повинен визнати, що до цих пір суспільство дуже мало або майже зовсім не контролювало виробництво сирого продукту, іншими словами — життя, яке надходить в нього. Я знаю, що вже з часів Платона обговорювалася можливість *розведення* людських істот, подібно до того, як розводяться коні або собаки. Масу суперечок викликає вона і зараз; ціла література, так звана евгенічна, присвячена їй. Але я залишу все це в стороні, тому що не думаю, що щось подібне практично може бути здійснено зараз.

Не кажучи вже про інші міркування, не слід забувати про кардинальну відмінність між проблематичним поки розведенням людських істот і вже практикованим розведенням собак або коней.

При виведенні собак або коней завжди мається на увазі яка-небудь одна певна ознака, заради якої прагнуть до однаковості, — здатність швидко бігати, хороший нюх і т.п. В людських же істотах треба було б домагатися різноманітності — не можна зупинитися на одній певній рисі. Нам потрібні державні діячі і поети, музиканти і філософи, потрібні сильні люди і люди швидкі, хоробрі і ніжні. Те, що в одному достоїнство, в іншому було б недоліком.

Аналогія, яка проводиться, безумовно, є невдалою. В людині ми шукаємо набагато більш тонких і складних комбінацій якостей. І не зуміли б визначити, що саме потрібно для тієї чи іншої практичної мети, або як цього досягти. Так виключимо ж цю тему зовсім з нашої дискусії .

Є ще, втім, і інший ряд питань, які я також пропоную залишити в стороні — тому, перш за все, що, в іншому випадку, ми не впораємося за наявний в нашому розпорядженні час, з величезним матеріалом. Я маю на увазі питання здоров'я і фізичного благополуччя. Як вам відомо, зараз існує величезна кількість

літератури, присвяченої здоров'ю та благополуччю дітей до та після народження, дитячому життю, соціальним умовам та соціальній роботі, спрямованій на створення життєздатного населення. Я повинен визнати тут, що про все це вже піклуються, і прекрасно, що хтось уже зайнятий цим, і нам поки нема про що турбуватися.

Таким чином, нам залишається лише розглянути питання психічного життя нашої спільноти та її окремих осіб. На цьому я пропоную зосередити цю дискусію.

У цивілізованому суспільстві розум людини на перших щаблях свого розвитку проходить процес, який найкраще було б назвати процесом набування освітнього досвіду (навчання), під яким я розумію не тільки те, що ми робимо з майбутніми громадянами в дошкільних установах та школі, а й все те, що, представляючи собою деяку подобу, шкільних уроків, виходить від матері, від няні, домашнього вчителя, і навіть від товаришів по іграх і т.п. Це набування освітнього досвіду кладе перший камінь, на якому виростає вся будівля духовного життя. Це структурна основа всієї освіти і мислення.

Що ж повинно давати це набування освітнього досвіду? Що воно давало досі новим людям?

Пригадаймо наш власний досвід.

Усе навчання розпадалося на дві різко відмежовані частини. Ми вчилися читати і писати, вчилися трохи граматиці, використанню мови, іноді якійсь чужій мові; вчили арифметику і, мабуть, трохи геометрії і алгебри; малювали абияк. Усе це було способами вираження, засобами самовираження, засобами розуміння наших думок з точки зору розуму інших людей та розуміння виразів інших. Це вироблення навичок до духовного тлумачення і до встановлення контакту з іншими умами — і становило фундамент і сутність нашого навчання.

У міру того, як навчання тривало, ми дізнавалися й інше: трохи історії, дещо з географії, початки деяких наук. Ця друга половина нашого навчання, вже була не стільки вираженням, скільки *умудрінням*. Ми дізнавалися в загальних

рисах про навколишній світ і про його минуле. Ми вступали в межі загальних світових знань та ідей.

Очевидно, все це навчання — тільки деяке розширення та спеціалізація батьківських функцій.

У первісні часи життя нашої раси, батьки, особливо мати, керуючись інстинктивним імпульсом та практичною необхідністю, стримувала, показувала та навчала, а дитина, інстинктивно-наслідувальна і слухняна, корилася і вчилася. У міру ж того, як первісна сім'я розросталася до племені, а функції спеціалізувалися і обсяг знань розширювався, початкове навчання матері доповнювалося і розширювалося вказівками товаришів, правилами і обрядами посвяти, які були турботою старих людей.

Школа, як така, з'явилася тільки тоді, коли рання цивілізація досягла певного рівня розвитку, коли таємниці читання і письма зайняли важливе місце в житті людини. І в міру того, як спільнота розросталась, збільшувалась кількість учнів.

Справді, — навчання і зараз, і раніше, — це розвиток вшир і вглиб примітивного дикого розуму, — єдиного, який і зараз ми отримуємо у спадщину, — і пристосовування його до потреб ширшого колективу. Воно викроює громадянина з дикого сирого матеріалу, закладає основи нашої розумової сутності. Якщо цивілізоване суспільство треба зберегти, цей процес плавлення необхідний. Без певної кількості навчених людей, які здатні ділитися своїми думками і діяти розумно, підтримуючи інших, ніяка спільнота, крім простої сім'ї, не могла б існувати.

Раз розширюються рамки спільноти, повинні розширюватися і рамки навчання, щоб не відставати.

На цьому положенні я думаю будувати свої міркування. Якщо воно правильне, то з нього випливає ряд цікавих висновків.

У перших розділах я говорив вже про те, що сфера поширення сучасної держави збільшилася, принаймні, раз в десять за останнє сторіччя, і що відповідно зросли і можливості наших соціальних зносин. Я хотів би тепер задати

питання: чи відбулося відповідне розширення обсягу викладання — або в суспільстві в цілому, або всередині будь-якого з панівних класів — розширення, завдяки якому навчання не відставало б від загального розвитку? Я постараюся довести, що немає такого розширення, і що одним з великих факторів, що викликали біди нашого часу, і є та обставина, що освіта і її методи не встигали за новими вимогами, що пред'являлися до них.

Дозвольте, перш за все, запитати: чого вимагає людина від школи для свого сина або для своєї дочки, щоб вони могли стати повноцінними громадянами сучасного світу? При цьому я зовсім не стану брати до уваги міркування про витрати або якісь практичні труднощі. Припустимо, що для навчання того щасливого юного громадянина, про якого ми говоримо, в нашому розпорядженні засоби необмежені, кращі вчителі, найкращі прилади й взагалі найсприятливіші умови. Єдино, що може ставити межі навчанню цього юного громадянина, — це межі його власних здібностей. Втім, ми припускаємо, що він просто учень хороших середніх здібностей, — і тільки.

Перш за все, ми вимагаємо, щоб наш учень добре розумів свою рідну мову, добре говорив, читав і писав на ній. Там, де справа йде про англійську мову, для цього необхідно досить ґрунтовне знання латинської граматики і хоча б поверхнєве — елементів грецької мови. Латинська та грецька мови, які зникають як окремі предмети викладання з навчальних планів багатьох шкіл, повинні скласти необхідну частину курсу англійської мови.

Але в наші дні не можна жити повним життям, знаючи тільки одну мову. Світ стає поліглотом. Якщо навіть ми не збираємося жити серед іноземців, то ми хочемо читати їхні книги і газети, розуміти, про що вони думають. Більшість з нас були б раді, якби вміли читати і говорити на декількох мовах. Тому я вважаю, що вкрай бажано ввести в намічений нами ідеальний план навчання — дві-три іноземні мови, на додаток до материнської мови, яка вивчається з самого раннього часу і найґрунтовнішим чином. Засвоїти ці мови дуже легко, якщо правильно підійти до справи.

Кращий спосіб вивчити іноземну мову — це починати вчити її з юних років. У Європі багато заможних людей, які виховуючи своїх дітей, встигають навчити їх двом-трьом іноземним мовам, за допомогою іноземок-няньок і бонн, що говорять з дітьми виключно на своїх мовах. Часто вдаються до так званої «тижневої» системи. Беруть гувернантку-швейцарку, і вона один тиждень говорить з дітьми тільки по-французьки, а другий — тільки по-німецьки. Завдяки цьому діти восьми-дев'яти років починають відразу говорити на всіх трьох мовах, абсолютно вільно і з правильною вимовою.

Очевидно, раз це можна зробити для деяких дітей, це можна зробити і для всіх, допустивши, звичайно, що вдасться знайти достатню кількість няньок і гувернанток, або тих, хто замінить їх. І правильно поставити справу. Цей пункт я відкладаю. Зазначу тут лише, що це можливо, і здійснено.

Однак, діти, що почали таким чином вчити мови, не в змозі, в Англії, і в Америці, принаймні, продовжити, як слід своє навчання, після того, як вступають в школу. Школи наші так погано поставлені, що навіть французьку мову рідко викладають вдало, і ніколи майже не вивчаються інші мови, крім французької та німецької. Часто ці мови викладають різні вчителі, за різними методиками, з граматичною термінологією, відмінною від тієї, яка вживається в курсі рідної мови.

У класах — безліч запізнілих новачків. Дитина, яка навчалася вже у гувернантки, втрачає даремно час. А якщо вона вже добре опанувала іноземними мовами, то стає джерелом роздратування для вчителя і потрапляє в неприємності, тому, що вживає характерні вирази, вчителю невідомі, до того ж, вчитель запідозрює в ній критичне ставлення до його акценту. Всі ці недоліки повинні бути віднесені на рахунок школи, а не учня.

При сприятливих умовах, ніщо не може заважати правильній постановці вивчення мов в школі і розширенню програми викладання. Можна було б ввести якісь слов'янські мови — російську або чеську — і спробувати яку-небудь неарійську мову, наприклад, арабську.

Мета викладання мов в цивілізованій державі з одного боку дати ґрунтовне, близьке, практичне знання материнської мови і деяких ключових мов. Але якби навчання йшло систематично, не втрачався б даремно час, якби воно велося зв'язно і безперервно, замість того, щоб бути катастрофічно розрізненим, — є ще одне завдання, на яке зараз абсолютно не звертають уваги — це засвоєння *структури* цілого ряду мов, які групуються навколо мови-ключа.

Якщо до кінця навчання хлопчик знає англійську, французьку та німецьку мови дуже добре, але і тільки, то він буде безпорадним іноземцем в багатьох країнах світу. Але якщо, крім того, у нього є, хоча б поверхнєве знайомство з російською і арабською, турецькою чи гіндустані, та якщо він один семестр проходив іспанську, в її зв'язку з французькою, або шведську в зв'язку з німецькою — то в руках у нього ключ до всіх майже мов, які можуть йому знадобитися. Не важливо навіть, якщо він мало пам'ятає слів — аби він мав загальне уявлення про мову — хороший розмовний словник допоможе йому.

Ви знайдете, мабуть, що програма моя надто велика, що я хочу лінгвістичних вундеркіндів, але не забувайте, що тут я в своїй сфері, я досвідчений викладач, багато займався педагогікою як наукою, і в той же час я уважний батько. Я знаю, скільки в школі витрачається даремно і часу, і можливостей, особливо при навчанні мовам.

Мови не існують у водонепроникних відсіках; кожна з них освітлює іншу і — якщо її не викладають з приголомшливою дурістю — веде до інших. Дитина може набути звички поліглота майже несвідомо. Таке розширення розуміння мов є або було б можливим майже для кожного, хто народжується у світі — при сприятливих умовах.

Я прошу вас відзначити — «при сприятливих умовах».

Тепер дозвольте від викладання мов перейти до іншої програми школи. Другий розділ викладання з найголовніших — математика, що розпадається на три, більш-менш ізольовані галузі — арифметику, алгебру і Евклидову геометрію. Цим трьом замкнутим кліткам ми віддавали багато непотрібної, як я

бачу зараз, праці і безцільної боротьби, намагаючись зрозуміти число, порядок та форму.

Озираючись тепер на те, як мене вчили, порівнюючи з тим, що я знаю зараз, і, порівнюючи мій розум з розумом більш щасливих особистостей, я не можу не визнати, що був дуже погано по цій частині підготовлений. І слабкою втіхою служить усвідомлення, що більшість людей в цьому відношенні не в кращому становищі.

Моя арифметика, наприклад, посередня. Вона пронизана неточністю. Ви можете сказати, що це, мабуть, брак здібностей. Частково, безсумнівно, але не зовсім. Що таке брак здібностей? Хоча моя арифметика зараз погана, вона не така погана, як була, коли я закінчив школу.

У двадцять років, я провів ціле розслідування і з'ясував цікаві речі. Я виявив, що мені, як і більшості людей, дозволили придбати деякі кепські навички і слабкості, — наприклад, коли я складав стовпчик цифр, то, додаючи до дев'яти сім, я, не вагаючись, говорив — шістнадцять, але коли мені до семи треба було додати дев'ять, то якась злісна схильність змушувала мене рахувати «вісімнадцять». Нескінченні складання давали невірні підсумки через одну цю помилку, я повторював її незмінно, і — це я хочу підкреслити — школа не мала апарату і системи, які могли б розкрити те, що відбувається, і перешкодити повторенню.

Я продовжував робити помилки і мене карали, і безглуздо — забороняючи мені вправлятися. Раз по раз повторювалося одне і те ж — і ніяких розслідувань; ніхто не подумав зробити мені випробування на всіляких цифрах, випробування, яке дало б можливість розкрити мою помилку і з'ясувати моє слабке місце, що змушувало мене постійно помилятися в рахунку.

Рахував я погано ще й з іншої причини — через поганий зір, — з-за різниці в фокусній відстані очей, через що колонки цифр часто сприймалися мною нерівно. Але у нас в школі не було нічого такого, що допомогло б виявити цей дефект, і він так і залишився невідомим.

Так само мало розвинені і так само обмежені мої здібності до геометрії. Правда, «Начала» Евкліда я завжди знаходив простими і зрозумілими, але, як тільки справа доходить до серйозної геометрії — переріз сфери конусом, скажімо, чи щось подібне — я безнадійно заплутуюся. Стійка звичка миритися з помилками і не домагатися ясності, яка була фактично сформована моєю шкільною освітою, не дозволяє мені зрозуміти будь-яку концепцію поверхонь.

І в цьому плані так само, як у вивченні мов, мало хто з нас може вважати себе цілком освіченим. Майже всім нам бракує правильного почуття форми і кількості. Мало хто з нас набув такого розуміння. Мало хто використовував будь-коли, як слід, моделі, і майже у всіх руки до жалю не розвинені. *За належних умов* — і тут я знову прошу вас звернути увагу на це положення — за належних освітніх умов більшість із нас не лише змогли б розмовляти з більшістю людей у світі, але й мали б набагато тонше уявлення про форму та кількість, яким володіють лише деякі математики і генії механіки нашого часу.

Перейдемо тепер до третього з головних розділів навчання. Школа робила спробу дати нам поняття про світ, що нас оточує, і про наше місце в ньому. Називалося це Історією і Географією.

Важко собі уявити більш невдалу спробу. Історію і Географію нам викладали так погано, що безнадійна незадовільність викладання викликала в мені усвідомлення цілковитого мого невігластва, і я, став читати, і читав з надзвичайною жадібністю в усі мої юнацькі роки.

Сумніваюся, що викладання історії в англійських школах поставлено зараз набагато краще, ніж в мій час, але викладання географії зробило великі успіхи, головним чином завдяки енергійній ініціативи професора Хакслі, який замінив стару нудну топографію — живим описом світу, причому до цього опису приєднувалося щось на кшталт *Загальної елементарної науки*, названої фізіографія. Завдяки цьому предмету, з деяким додаванням елементарної біології і фізіології — багато юних англійців отримують якесь загальне уявлення про світ в цілому.

Цікаво тепер провести паралель з викладанням історії. У цьому питанні я фанатик. Я не можу визнати освіту хоча б на половину завершеною, якщо в ній не має ґрунтового огляду всього відомого минулого від початків геологічного літопису до нашого часу. Без цього, учень залишається *без місця в світі*. Він не в змозі усвідомити свій зв'язок з усім суцям і свою роль у загальній схемі речей. Він, отже, залишається по суті неосвічену людиною, як би багато він не вчився.

Тепер дозвольте мені повторити свої вимоги до процесу навчання — процесу, що починається в дитячій та закінчується в шістнадцять-сімнадцять років.

Я наполягав, що він повинен дати знання досконало трьох-чотирьох мов, в тому числі рідної мови, і знання чотирьох або п'яти додаткових мов, на рівні знайомства з основами, так би мовити. Потім я включив математику, в набагато більшому обсязі і більш поглиблену, ніж дає більшість шкіл сьогодні. Я вимагав також ґрунтового знайомства з загальною історією, з основами фізики і біології, і наполягав, навіть не намагаючись вибачитися, на гарному тренуванні очей і рук у малюванні та ручній праці.

Що стосується учня, я вважаю, що це цілком практична пропозиція. Я переконаний, що її можна реалізувати з будь-яким пересічним учнем із середніми всебічними здібностями, за умови — чого зараз майже повсюдно бракує — належних освітніх можливостей.

А тепер я перейду до розгляду питання, чому цих можливостей бракує. Я хочу запитати, чому великий клас, якщо не все наше населення, не освічений до рівня широкого розуміння та повністю розвинених здібностей, які передбачає таке шкільне навчання, як я окреслив.

Отже, перша обставина, очевидна кожному з батьків, хто думав про те, які перспективи відкриває школа перед його потомством, перша обставина, з якою ми стикаємося віч-на-віч, — це брак шкіл, добре обладнаних, і ще більший брак хороших вчителів.

Не буде розголошенням великої таємниці заявити, що сьогодні у світі навряд чи існує така річ, як повністю обладнана школа, тобто школа, яка має всі

можливі матеріали та обладнання, та достатньо укомплектована розумними і здібними учителями, справді живими і уважними викладачами з кожного необхідного предмета, який потрібен для надання цієї ідеальної освіти. Це є головною перешкодою, це є суть нашої нинішньої проблеми. Ми все ще не можемо досягти того, щоб у сучасному суспільстві освіта розкривала б всі притамані людям таланти, не можемо тому, що у нас немає ні шкіл, ні вчителів.

Чи це останнє обмеження?

На мить я залишу осторонь питання можливостей створення більшої кількості шкіл, які краще обладнані. Я розгляну питання забезпечення вчителями. В даний час ми навіть не робимо спроби знайти хороших вчителів. Звичайному вчителю ми пропонуємо умови майже неприйнятні; змушуємо його вести убоге та обмежене життя, скандально мало платимо йому; загалом, ми не заслуговуємо навіть на таких вчителів, яких маємо.

Але навіть якщо припустити, що ми зможемо забезпечити вчителів пристойним заробітком (1000 фунтів на рік або близько того), гарантуємо йому повагу та гідність, — то з цього однак не випливає, що ми знайдемо їх в достатній кількості — при застосуванні тих же методів, що розповсюджені в даний час — в такій кількості, яка дала б можливість всьому населенню, або хоча б його більшій частині, отримати освіту за нашими ідеальними програмами.

Ви помітите, що на цьому етапі з'являється нове застереження — «із застосуванням тих же методів, що розповсюджені в даний час».

Бо не треба забувати, що справа тут не в грошах: ніякими грошима не перетвориш в учителя непридатну людину. Вчителями народжуються, а не стають. Щоб добре викладати, потрібен особливий темперамент та самобутній дар.

Я дуже сумніваюся, щоб можна було б знайти більше одного стерпного вчителя для ста дітей і більше одного дійсно натхненного і надихаючого вчителя для п'ятсот дітей, навіть в тому випадку, якщо б була повна можливість заручитися послугами всіх, що володіють тими природними якостями, якими

повинні відрізнятися хороші вчителі, — навіть якби можна було ігнорувати питання утримання і оплати.

Без сумніву *якогось* учителя на кожні два десятки або дюжину дітей знайти не важко, але це буде пересічна особа, яку можна було б навчити виконувати кілька простих освітніх завдань; я ж маю зараз на увазі хороших вчителів, що володіють тією розумовою витонченістю, чуйністю і тією відданістю справі, які необхідні для того, щоб успішно йшло викладання за сучасними індивідуалістичними методами.

А оскільки, при застосуванні сьгоднішніх методів можна розраховувати на цілком задовільні результати тільки в тому випадку, якщо один учитель приходить хоча б на кожні двадцять учнів, і тому що навряд чи колись в нашому розпорядженні буде більше однієї десятої потрібних людей, які можуть добре викладати, то, мабуть, ми натрапляємо на нездоланну перешкоду в нашому прагненні зробити освіту надбанням всього населення.

Я хотів би особливо підкреслити скрутність положення. Я старий, досвідчений педагог; більшість моїх ранніх писань з'явилась анонімно в лондонських педагогічних журналах кінця минулого століття, і з педагогічною літературою я знайомий досить добре, зокрема, з літературою, присвяченою реформі виховання і освіти. І я не пам'ятаю, що я коли-небудь стикався з визнанням цієї фундаментальної перешкоди на шляху розвитку освіти.

Література, присвячена освітній реформі, завжди передбачає, що батьки всі — нескінченно розумні, що їхнє співчуття і їхні кошти не мають меж, а запрошені ними вчителі також безмежно діяльні та здатні. А ось усього цього, у нас немає і немає навіть надії, що коли-небудь буде.

Реформатори в сфері освіти завжди підходять до питання з точки зору навчального закладу й учня, і навряд чи коли-небудь стають на точку зору суспільного завдання, пов'язаного з громадою в цілому. З усіх практичних міркувань це перетворює на макулатуру значну частину педагогічної літератури. Читачеві не важко помітити, що вона вся просякнута певними «ідеями фікс», вся наповнена незмінними запереченнями проти будь-якої *механізації* освіти. Не

повинно бути, — кажуть нам постійно, — ні освітніх програм, ні іспитів і перевірок, ні рекомендованих підручників або діаграм, тому, що все це обмежує геній вчителя.

І це — з блаженно-непохитним ігноруванням того факту, що в дев'ятсот дев'яносто дев'яти випадках з тисячі про геній вчителя немає і не може бути мови. А також того факту, що ця робота елементарного навчання, в головній своїй частині, виконувалася і виконується знову і знову, тисячі мільйонів разів. Не багато могло залишитися простору для геніальності і оригінальності при звичайному викладанні, не більше, мабуть, ніж для курки, що несе звичайні яйця.

Ці освітні ідеалісти завжди абсолютно не беруть до уваги фундаментальну проблему організації освіти, проблему економії, економії найбільш дорогоцінного — *уміння навчати*.

Проблема ця зводиться до використання компетентного вчителя для максимального числа учнів і вирішується застосуванням тих же самих прийомів економії, які діють у всякому великомасштабному виробництві — вирішується стандартизацією всього того, що може бути стандартизовано, використанням всього того, що може зберігати час і працю, заміною при кожній нагоді зусиль людини механізацією, не для того, щоб позбутися оригінальності та ініціативи, а для того, щоб зберегти їх для застосування в точках їхньої максимальної ефективності.

Я вже казав, що ігнорування можливостей широкої організації та пов'язаної з нею економії зусиль є характерним для більшості «прогресивної» освітньої літератури

Це ігнорування призводить до своїх закономірних наслідків у так званих «прогресивних» школах, які зараз мають успіх у заклопотаних освітою батьків. Ви можете в цьому переконатися, якщо захочете оглянути ці школи. Ви побачите, що ці місця, часто дуже мальовничі та приємні на вигляд, рідко бувають достатньо процвітаючими, щоб утримувати більше одного чи двох хороших вчителів. Решта персоналу уникає пильної уваги.

Ви знайдете ці школи прикрашеними привабливими діаграмами, намальованими вчителями, та вражаюче оригінальними моделями й обладнанням, виготовленим самими вчителями, і якщо ви уважно розглянете це питання або порадитесь з розумним учнем, то виявите, що діаграм та обладнання ніколи не вистачає, щоб опанувати курс. Наполягаючи, ви отримаєте відповідь, що інших зробити не встигли. І ніколи не встигнуть. Жодна школа, якою б багатою, процвітаючою вона не була, з яким би ентузіазмом не велася, не може розраховувати сама забезпечити себе діаграмами і приладами, необхідними для цілком успішної, що відповідає вимогам часу, постановки освіти в намічених нами рамках. З таким же успіхом зайнята людина могла би розраховувати, власними силами, забезпечити себе капелюхами, одягом, чобітьми, зробленими нею самою з вовни і сирих шкір.

Я думаю, ви встигли вже помітити, до чого я веду. А саме: якщо треба підняти загальний рівень освіти в нашій сучасній спільноті, і треба при цьому зробити його надбанням більшості, то необхідно реорганізувати всю постановку справ в світовому масштабі на засадах більш сміливих, більш раціональних і більш економічних. Ми безнадійно обмежені і кількістю хороших вчителів, яких можна отримати в освітні організації, і якістю наших професіоналів. І тільки обладнання шкіл і систематична організація викладання, вироблення методів і вибір посібників в нашій владі, — тут наші можливості необмежені. На цьому я вважаю за потрібне зупинитися докладніше.

Згадайте звичайне шкільне приміщення: майже порожня цегляна будівля, пара вішалок, вицвіла карта, з півдужини гіпсових зліпків, кілька десятків обшарпаних книг, класна дошка і кілька поламаних фізичних приладів, — яка жалюгідна картина. У такому місці найкращий учитель даремно розтрачує три чверті своєї енергії. У такому місці персонал і учні зустрічаються тільки, щоб даремно витратити час один одного. Це перша і принципова точка, де ми можемо зупинити марнування навчальної енергії, яке зараз відбувається.

У наш час у всьому світі школи створюються і обладнуються або приватними особами, або місцевою владою, більш-менш неосвіченими по частині

педагогічних можливостей, влаштовуються завжди майже без будь-якої узгодженості, без тієї підтримки і економії, що забезпечується централізованим масовим виробництвом.

Подивимося ж, що ми могли б мати замість цієї типової для нашого часу школи?

Дозвольте мені спочатку запропонувати, щоб кожна школа мала повну бібліотеку вичерпних та детальних конспектів уроків, належним чином відсортованих і класифікованих. Усі звичайні предмети в школах викладалися знову і знову мільйони й мільйони разів. Гадаю, мало хто це усвідомлює, і ще менше усвідомлює розумні наслідки цього.

Розум людський всюди майже однаковий, і кращий спосіб викладання звичайного шкільного предмета, кращий урок з цього предмету, найкраща серія уроків, — все це давно мало бути розроблено в найдрібніших деталях, і об'єднано в стереотипні курси. І, тим не менш, варто зайти зараз в якусь школу, і в дев'яноста дев'яти випадках зі ста ви знайдете недосвідченого і погано підготовленого вчителя, що дає урок так незграбно і кустарно, як ніби до нього ніхто ніколи не проводив урок на цю тему.

У нього або в неї не буде ні належних нотаток, ні відповідних діаграм, а плутані, неправильні міркування будуть перериватися невпевненим царпанням крейдою по дошці, незадоволеним опитуванням учнів, непотрібними відступами. Це абсурд.

І пов'язана з цим повним комплектом належних конспектів уроків, за якими вчитель проводитиме заняття, повинна бути річ, якої зараз немає в жодній школі, але яка має бути в кожній школі, — колекція з кількох сотень тисяч малюнків та діаграм, належним чином та компактно упорядкованих; рясний запас карт, видів пейзажів, зображень міст тощо для викладання географії, діаграм та таблиць для наукових предметів і так далі, і так далі.

Не треба забувати, що якби школи всього світу мислилися, як єдине ціле, і стосовно цього організовувалися, то все це можна було б виготовляти оптом, за

цінами незрівнянно дешевше нинішніх. Немає ніяких підстав, щоб предмети шкільного обладнання не були об'єктом світової торгівлі.

Урок з географії Швеції потребує точно тих самих карт, тих самих зображень пейзажів, типів людей, тварин, міст тощо, незалежно від того, чи проводиться цей урок у Китаї, Перу, Марокко чи Лондоні. Чому не друкувати ці карти і малюнки в масі і не поширювати їх з одного центру по школах всього людства? Якби уряд якоїсь великої країни мав досить рішучості і розважливості, щоб виготовити повний набір заміток і креслень для вживання в усіх школах країни, то він, ймовірно, міг б покрити свої витрати, захопивши світовий ринок в цій частині.

Поряд з такою колекцією картин і діаграм, з якої вчитель зможе швидко підібрати необхідне, за п'ять хвилин до початку уроку, сучасна школа повинна б мати значну кількість грамофонів, якими користувалися б не тільки для музичного супроводу, аналітичного вивчення музики, але і при вивченні мов. Учитель, замість того, щоб робити вигляд, як він це робить зараз, що він досконало знає іноземну мову, тоді як насправді він знає її дуже поверхнево, став би сумлінним асистентом справжнього вчителя — грамофона.

І в цьому питанні справа зводиться до розмаху або відсутності його. Масове виробництво платівок для вивчення мов у всіх країнах настільки знизило б їхню вартість, що кожна школа легко обзавелася б великим репертуаром спеціально для цієї мети. І, принаймні, в перший рік навчання якійсь мові, робота завжди йшла б під акомпанемент правильного акценту і потрібних інтонацій. По всьому світу кожна мову засвоювали б з однією і тою ж вимовою і зворотами — дійсно дуже бажана річ.

Тепер дозвольте мені перейти до ще одного засобу, необхідного для добре поставленої школи, яким наші педагогічні організації ще повинні навчитися користуватися — до кінематографа. Я хотів би, щоб в кожній школі було з півдюжини кінопроекторів і достатній запас фільмів.

Для деяких галузей навчання, завдяки кінематографу, відкриваються можливості просто-таки революційні. Майже в кожній школі зараз знайдеться

купа більш-менш зіпсованих і відслуживших своє наукових приладів, які, кажуть, використовуються для демонстрування елементарних явищ з галузі хімії, фізики і т.д. Існує переконання, що вчителі природничих наук — а вони роблять усе можливе, використовуючи час, навички та матеріали, що є в їхньому розпорядженні — влаштовують експериментальні демонстрації цікавих експериментальних фактів за допомогою цього пошкодженого сміття.

Багато з нас пригадають, як було в дійсності з цими дослідами. Було потрібно дві-три години на їхню підготовку, годину — на проведення, і годину або близько того — на прибирання. Важко було стежити, неможливо повторити, зазвичай ніщо не вдавалося, і майже завжди вчитель виходив з себе. Здебільшого досліди влаштовувалися на початку семестру, поки ентузіазм не охолов. Пізніше, від наочності навчання потроху відмовлялися, і ми знову починали зубрити науку з підручників.

Те ж саме відбувається і зараз, хоча давно мало би піти в небуття. Весь цей науковий мотлох давно б треба викинути з шаф. І всі дослідні демонстрації, які в майбутньому знадобляться вчителям, можуть бути, раз і назавжди, виконані за допомогою кіно. Виконані *остаточно* — повторення не знадобиться.

Можна запросити самого вправного в світі вчителя, з тим, щоб він при хорошому освітленні і з кращими приладами, зробив те, що повинно бути зроблено; занадто дрібне і тонке можна збільшити і показати знову під різними кутами зору; більш складне можна продемонструвати особливо повільно; буде однаково доступно те, що відбувається в милі від вас, і в шести дюймах.

Вчителю в школі треба витратити лише п'ять хвилин на те, щоб дістати потрібний фільм, десять — на те, щоб прочитати замітки, що відносяться до нього, і після цього він може показати фільм, дати урок, опитати клас, відзначити, що учні упустили і як зрозуміли урок, знову показати фільм і дістати для подальших занять солідний запас діаграм і малюнків, необхідних, щоб закріпити вивчене. Чи можна навіть порівнювати педагогічну доцільність цих двох методів?

Отже, я кажу, що зараз можливо — і необхідно для нашого світу — створити новий тип школи, школи стандартизованої, багато обладнаної новими приладами, школи, що заощаджує працю викладача до такої міри, що зараз це і уявити собі нелегко; школи, в якій одні і ті ж уроки-стереотипи, будуть даватися по всій земній кулі, і на яких, таким чином, вся молодь світу буде проходити однаковий курс навчання.

Я знаю, що, ставлячи так питання, я кидаю виклик деяким улюбленим «коникам» освічених людей. Я знаю, що багатьох буде прямо-таки корчити від благопристойного жаху при думці про те, що один і той же урок, в однакових виразах, буде читатися по всьому світу. Це, звучить монотонно. Це позбавить світ різноманітності — і так далі, і так далі.

Але насправді, це зовсім не буде монотонно. Цей урок завжди буде відрізнятися новизною і свіжістю, і буде хороший для будь-якого учня. І згадайте: по нашій гіпотезі — це найкраща форма уроку, кращий спосіб створення його. Цей урок замінить колишні ганебні уроки або їх відсутність. У навчанні, як і в інших найважливіших в житті речах, є невичерпна вічна свіжість. І монотонності і одноманітності буде не більше, ніж у святкуванні сьомої річниці народження або в першому коханні.

А що стосується взагалі різноманітності, то я, принаймні, не стану журитися, якщо різноманітність невігластва і помилкових думок зникне з нашого світу якомога швидше. Сонце освітлює весь світ — одне і те ж сонце. Нехай спробують мене переконати, що наша планета була б цікавіше і багатше різноманітністю, якби її освітлювало дві-три тисячі блимаючих прожекторів з вогнями різних кольорів, спрямованими в різні боки. Я відстоюю яскраве біле світло освіти, що як сонце буде подорожувати навколо Землі.

Як бачите, я веду справу, як би це назвати? — до об'єднаної школи зі стандартними конспектами уроків і при масовому виробництві предметів обладнання.

Я хочу, щоб зі школою сталося те ж саме, що відбувається з багатьма дрібними крамничками. Замість маленьких, погано обладнаних шкіл, з яких

кожна ведеться своїм власним вчителем і купує свої власні книги, діаграми, матеріал та ін., в невеликих кількостях і за високими цінами, нехай буде більша центральна організація, яку обслуговують вчителі-генії, що працюють спільно, колективно, і яка випускає конспекти уроків, креслення, фільми, грамофонні платівки — дешево, в величезних кількостях, в широкому масштабі, — для нації, для групи націй, або, якщо хочете, для всього світу, так само, як Америка виробляє годинники, будильники і дешеві автомобілі на весь світ. І нехай всі школи світу управляються в частині навчальній — не місцевими комітетами, а цією *центральною організацією*.

Тільки при такій реорганізації навчання на засадах масового виробництва можна розраховувати на створення в нашому світі цивілізованої спільноти, із загальним рівнем освіти значно вище нинішнього.

Але якби ми зуміли так економити енергію навчання, — якби, шляхом новітніх прийомів, ми зуміли перетворити небагатьох наших, справді великих вчителів в учителів не маленьких жменьок, а мільйонів; якби ми наполягли на універсальному застосуванні до навчання всіх кращих і найбільш дієвих методів, подібно до того, як наполягаємо на застосуванні кращих методів, коли заходить мова про освітлення міста або транспорт — то, я думаю, тоді виявилось б можливим закласти цивілізацію прийдешніх років на фундаменті духовної підготовки, незрівнянно більш здорової і вищої, ніж все, що ми знаємо зараз.

Коледж, газета, книга

Тепер перейдемо до наступних стадій освіти.

Процес навчання — природна фаза розвитку людини. Те, чого ми навчаємося природним шляхом в дитинстві та підлітковому віці, — отримує шліфування і подальшу обробку.

Навчання було і тоді, коли не було шкіл, коли не було навіть людства. Якось я спостерігав, як кішка вчила своїх кошенят.

Навчання — невід'ємна приналежність юного віку. Але ми зростаємо. І настає час, коли процес спорядження, підготовки поступається місцем активній діяльності і все зростаючій відповідальності дорослої людини.

Незважаючи на це, однак, ми повинні і після того продовжувати свою освіту.

Вважаю, що дикун, або варвар, або селянин в будь-якій частині світу, або просто неосвічена людина засміялись би, якби почули, що і дорослий повинен вчитися. Але більш-менш цивілізований світ останніх двадцяти п'яти століть, або близько того, вже освоївся з новою думкою — новою в тому сенсі, що вона суперечить схемі життя примітивного людства — *думкою про те, що людина може продовжувати вчитися до кінця своїх днів*. Цим сучасна людина і відрізняється від усіх тварин: вже дорослою, вона може усвідомлювати, що залишилося ще багато невідомого їй, і що треба поповнювати свої знання.

Я мало знаюся на історії, щоб з деякою часткою впевненості сказати, відколи дорослі люди, замість того, щоб віддаватися життєвим справам, стали продовжувати займатися навчанням, цілком присвячуючи йому себе і тим, розтягуючи той період, який у всіх інших тварин вважається періодом отроцтва. Але вже в часи Будди в Індії і Конфуція в Китаї, і шкіл філософів в Греції — це мало місце. А було це близько двадцяти шести століть тому.

Щось подібне могло відбуватися і в храмах Єгипту або Самарії століть на двадцять раніше. Про це треба запитати якусь авторитетну особу, — професора Брестеда*, наприклад. Отже, минуло, може бути, п'ятдесят або сто століть з тих пір, як люди стали вчитися, вже будучи дорослими.

З тих пір ця ідея отримала широке визнання. Зараз, я вважаю, більшість освічених людей погодиться з тим, що, поки ми живемо, ми вчимося і повинні вчитися, — повинні розширювати свій кругозір, виправляти і змінювати свої погляди.

Але і зараз можна зустріти людей, які не поділяють цю точку зору. Можна зустріти навіть вчителів, лікарів, ділових людей, переконаних у тому, що до двадцяти п'яти-тридцяти років вони вже знають все, що можна знати. Лише

зовсім недавно поширилася за межі одного класу фахівців по всьому світу взагалі ця ідея — що кожен на все життя залишається учнем і що весь світ, як це було, повинен перетворитися в університет для тих, хто вийшов зі шкільного віку.

Поширилася вона недавно тому, що за останні роки світ піддався стрімким змінам, і думка про те, щоб влаштовуватися на все життя, перестала хвилювати уми. Вона поступилася місцем новому усвідомленню необхідності постійного засвоєння знань, до кінця наших днів. Немає сенсу влаштовуватися в світі, який сам не бажає робити нічого подібного.

Але раніше, перш ніж нова ідея почала набувати прихильників в нашій спільноті, більшість чоловіків і жінок дійсно *влаштовувалися*. В дванадцять, п'ятнадцять-шістнадцять, іноді двадцять років оголошувалося, що вчитися досить. І тільки один винятковий клас тоді ж продовжував все життя вчитися. Поле і сценою для цього навчання служили, в наших суспільствах, університети. По суті університет був і залишився організацією для навчання дорослих, зовсім відмінною від початкової та середньої шкіл.

Але між періодом шкільної освіти і фазою навчання дорослих є проміжний ступінь. У Шотландії і Америці проводиться певна грань, і проміжна стадія називається *стадією коледжу*. Але в Англії ми не звикли мислити так точно, і тут ця стадія носить змішаний характер, проходиться частиною в школі, частиною в університеті. Вона не відмежовується досить рішуче ні від попереднього їй ступеня загальної підготовки, ні від наступного за нею ступеня інтелектуальної ініціативи.

Подивимося ж, що дає молодому громадянину, чоловікові або жінці, коледж, який є надбудовою над школою, план якої ми намітили раніше. На практиці, в курс коледжу входить ряд чисто спеціалізованих наук. Майбутній юрист починає читати закони, лікар приступає до професійних занять, майбутній інженер переходить до технічної сторони обраної справи, молодий комерсант починає, або повинен починати, вивчення найважливіших етапів торгівлі і методів ведення бізнесу.

Для тих, хто не може навчатися в коледжі, — є тепер в кожній цивілізованій країні вечірні школи, школи для робітників, вечірні технічні класи.

Не важливо, які ці установи з точки зору їхнього призначення, але, у всякому разі — це не те, що розуміється під щаблем коледжу, по суті.

Сенс другого ступеня освіти, найцінніше в ньому те, що він являє собою щось на зразок підготовчого перепочинку для огляду всього життя. В освітньому плані це — супутній елемент юності.

Молодий чоловік і молода жінка починають самостійно мислити, і коледж, по суті, дає їм стимул і матеріал для цього процесу.

Саме в ці роки більшість з нас виробило свою релігію і опанувало нею. Тоді ж ми обзавелися соціальними і політичними ідеями, почали цікавитися літературою і мистецтвом, вирушили в пошуки самих себе, пошуки, які одночасно і насолода, і відчай.

І, я думаю, озирнувшись назад, більшість погодиться з тим, що головним в житті коледжу були для нас не лекції та уроки — значну частку того, що проходили, можна було б з таким же успіхом включити в програму попереднього навчання, — головним були дебати в клубі, суперечки, що спалахують то в класній кімнаті, то в лабораторії, то в кімнатах учнів — суперечки про бога і релігії, про державу і свободу, про мистецтво, про всякі можливі і неможливі соціальні відносини.

Крім цього, в мої власні учнівські роки, було й інше — краще.

Я говорив, що я мало освічений. Моє шкільне навчання було шокуючим, зате, — щаслива компенсація — в коледж я потрапив в виключно хороші умови. Зі школою я покінчив років в тринадцять. Мій батько, професійний крикетист, став жертвою нещасного випадку, і я провів три жахливих роки, працюючи у крамницях.

Потім щастя посміхнулося мені, і я потрапив до коледжу, під керівництво одного з кращих викладачів того часу професора Хакслі. Я напружено вчився в Королівському Науковому Коледжі в Лондоні близько року по його курсу зоології, а потім півтора року — з дуже хорошим, але не особливо надихаючим

— професором Джаддом, геологом. Займався я також фізикою і астрономією. Всього — три роки наукових занять.

А в той час вивчення біології за планом Хакслі — було послідовним, систематичним, всеосвічуючим вивченням життя, його форм і проявів, шляхів життя, інтермедій життя, життя в минулому і найближчих його перспективах. Вироблялися надзвичайні навички аналізу і спостереження.

Кожна людина схильна, я думаю, бути упередженою на користь тієї системи навчання, по якій навчалася сама. Але мені здається, що ці три роки занять були дійсно корисні в сенсі освітньому і тому, що дали загальне уявлення про всесвіт в цілому, і тому, що дали такі навички до роботи, і таку дисципліну, яких не могли дати ніякі інші курси з тих, що мені доводилося коли-небудь випробовувати з цієї точки зору — ні математика, ні класичні науки.

Я настільки вірю в біологію, як хребет для другого ступеня освіти (для коледжу), що я на цьому будував систему навчання моїх синів і зробив все від мене залежне, щоб якомога ширше поставити викладання її в Англії.

Утім, яким би не було для мене значення цієї формальної сторони мого перебування в коледжі, мені все ж здається, що сторона не формальна — розмови, дебати, суперечки, біганина по лондонським мітингам, щоб послухати Вільяма Морріса* про соціалізм, Герберта Оберона* про індивідуалізм, Гладстона* про гомрул* або Бредлоу* про атеїзм, всі світила тих днів — зіграли ще більшу роль.

Якщо школа виробляє навички до вираження і взаєморозуміння, то коледж по суті — місце формування сміливих і широких переконань. А для того, щоб переконання могли скластися, ясні і тверді, необхідно, щоб молодий чоловік або молода дівчина, що розвиваються, по можливості знайомилися з усіма точками зору і бачили медаль правди не тільки з лицьового, а й зі зворотного боку.

Тут я хочу задати ті ж питання, які ставив щодо школи.

У нашій нинішній системі освіти, наближається чи коледж хоч де-небудь до можливого максимуму результатів? І чи не можна розширити сферу його

впливу від лімітованих меж сьогодення, до фактичного обслуговування всього підростаючого покоління?

Дозвольте мені спочатку звернутися до першого питання. Чи не можна зробити більше того, що робиться зараз, щоб широкі висновки з різних актуальних питань сучасності стали більш зрозумілі і доступні учням коледжів.

Так, наприклад, йде жваве обговорення питань, пов'язаних з власністю, її правами і її обмеженнями. Є велика література по колективістському соціалізму, гільдейському соціалізму і по комунізму. Наша молодь повинна бути поінформована в цих питаннях — нагальних питаннях. Нашим синам і дочкам доведеться з ними стикатися, як тільки вони вийдуть з коледжу. Необхідно, щоб у них склалася своя точка зору, щоб вони знали не тільки те, у що вірять самі, а й те, у що вірять інші, що розходяться з ними в поглядах, — інакше наші суспільні відносини виродяться в нечистоплотні, наполегливі і безнадійні чвари упереджених супротивників.

Мабуть, ви схильні були б обходити мовчанням всі ці питання, як багато людей похилого віку. Вам це не вдасться.

Всі розумні студенти будуть наполягати на тому, щоб їм давали можливість ознайомитися з питаннями дискусії і дійти до власної думки. Якщо коледж не дасть їм необхідних для цього книг, сумлінного зображення фактів і викладу точок зору, не допоможе їм трохи розібратися в лабіринті всіх цих питань, то вони роздобудуть якісь книги потихеньку, з-під поли, і складуть собі думку односторонню і упереджену.

Інше коло питань, про які юнак хоче судити безпосередньо і повинен судити — це питання релігії.

Третя група — питання, що визначають принципи сексуальної поведінки.

Я знаю, що у всіх цих питаннях, по обидва боки Атлантичного океану, розігрується лютий бій між прихильниками догми і таємниці, з одного боку, і прихильниками відкритого обговорення з іншого.

В результаті я не сумніваюся. Мені важко навіть уявити, що переможуть противники відкритої і чесної дискусії.

У школі учень ще зовсім незрілий, він потребує підтримки; він не покликаний ще, судити і проявляти ініціативу. Цілком природно обмежувати його розумове життя. Я не особливо дбаю про те, як контролюється і як проводиться вибір книг і тем для школярів — хлопчиків і дівчаток. Але юнак уже має право знати і судити, і завдання і обов'язок коледжу дати матеріал для судження, і допомогти учневі дослідити питання з усіх боків.

Однак, як це зробити?

Я пропоную для початку відкрити широкий доступ в наші коледжі всілякій пропаганді. До сих пір в університетах, по обидва боки Атлантики, є тенденція бачити в пропаганді щось інфекційне. Це не так — для юнаків це не зараза, а збудливі ліки.

Дозвольте мені навести приклад з власного досвіду. Я родом з протестантської родини і з протестантським складом розуму. Але я дуже шкодую, що в коледжі, де вчать мої сини, не ведеться добре поставлена пропаганда католицизму. Я хотів би, щоб стара Мати-Церква дала моїм хлопчикам звіт про те, що вона собою являє і яку роль зіграла в світовій історії, що вона відстоює, на що претендує, хотів би, щоб вона сама розповіла їм про обідню. Все це переплітається з нашим минулим. Це частина нас самих. Мені не подобається, коли вони, заходячи до церкви, витріщайються на вітвар, як чужинці і сторонні.

І поряд із цією католицькою пропагандою я хотів би, щоб вони почули тлумачення походження релігії та історії церкви від якогось некатолика чи скептично налаштованого етнолога. Він також повинен мати можливість розповідати свою історію та доводити свої висновки.

Однак, більшість коледжів і організованих при них товариств, забороняють викладання релігії і всякі суперечки про неї. Кого ж вони думають виховувати? Яких-небудь благопристойних пустельників або чоловіків і жінок?

Те ж саме і в питанні про більшовизм. Не знаю, як в Америці, але в Англії робилися сміховинні спроби припинити пропаганду більшовизму. Я слухав не раз виступи його прихильників і, на мій погляд, вони були малопереконливі. Але

заборонні заходи, конфіскація книг і газет тільки надали йому чарівність таємниці і величезне значення. Природно, що нашим хлопцям, особливо з більш розвиненою і більш палкою уявою, здається особливо цікавим хвилювати таким чином владу.

В університетах налаштовують самих недалеких студентів на те, щоб атакувати і нещівно критикувати юнаків, запідозрених в таких захопленнях. А це надає заходу блиск інтелектуалізму екстра-класу.

В результаті, в будь-якому англійському коледжі, кожна молода людина, з іскоркою розумової ініціативи і з почуттям самоповаги, жадає дати більшовицькій доктрині переконати себе. Він вірить в Леніна вже хоча б тому, що йому завадили прочитати його. І помірні колективісти, як я, не мають у нього успіху.

Отже, ви вловили мої вимоги до коледжу? Його основою має бути вивчення біології, а суттю — обговорення та вирішення пекучих питань нашого часу.

Ви можете заперечити, що я таким чином пропоную відмовитися від класичної філософії, яка дотепер визнається в усьому світі найвищою формою університетської освіти — той вид курсу, який в Оксфорді проходять під назвою «Великі». Ви звинуватите мене в тому, що я хочу поховати і забути Аристотеля і Платона, Геракліта і Лукреція, і так далі, і тому подібне.

Але я зовсім не маю наміру цього добиватися, принаймні, *поки думка їхня ще жива*. Живе вона — і люди ці будуть брати участь в обговоренні наших нагальних питань. Якщо вони «Стародавні», якщо вони мертві — нехай залишаються похованими і чекають археолога, який відкопає їх. А якщо вони все ще «Нові», якщо вони живі, — спробуйте закопати їх, обговорюючи нагальні питання, чесно і у всій повноті? Але не займайтеся гонитвою за ними, як за сучасними «Безсмертними», в тіні якої-небудь забутої мови. Не перетворюйте їх в забобон. Нехай вони самі шукають вас. Одне з двох: або не можна обійтися без їхньої участі при обговоренні поставленого питання у всьому його обсязі, або вони ні до чого й не треба зважати на них.

Кажуть, ніби у класиків є мудрість і краса, непередавані ні на якій живій мові, і ніби вони надзвичайно цінні, незважаючи на те, що і не облагороджують, і не збагачують новими силами. Все це дурниця, якою дорожать професори-класики, з другорядних, але в ній немає нічого цінного для кого-небудь іншого. Я не стану більше докучати вам цією нісенітницею.

Курс коледжу, який я намітив, повинен в сучасній державі непомітно переходити в розумову діяльність дорослої людини.

А паралельно з ним буде йти, як я сказав, спеціальна технічна підготовка чоловіка. Він буде готувати себе до індустріального життя, до торгівлі, інженерної справи, аграрного виробництва, медицині, до адміністративної або педагогічної діяльності, і мало ще до чого. І як з чоловіком, так і з жінкою. Це також процес, який у цьому нашому мінливому новому світі ніколи не може бути завершений.

Жоден з цих видів діяльності в коледжі ніколи по-справжньому не припиниться. Протягом усього свого життя чоловік чи жінка повинні підтверджувати, виправляти або змінювати свої погляди загального характеру; і весь час сумлінно поповнювати свої технічні знання і розвивати свої сили.

Перейдемо тепер до другої проблеми, поставленої нами в зв'язку з питанням про освіту другого ступеня — до проблеми широкого її розповсюдження.

Чи можемо ми зробити її надбанням всього або майже всього сучасного народонаселення?

Не думаю, якщо підходити до неї, маючи на увазі університетські будівлі, класні кімнати, викладачів, професорів і т.п.

Тут знову, як і у випадку зі шкільною освітою, ми маємо порушити забуту проблему — принаймні, в галузі освіти — економії зусиль; і ми маємо ще раз поглянути на нові можливості, які наші освітні установи досі відмовляються використовувати

У наших європейських коледжів і університетів є давня і поважна традиція, зобов'язана в значній мірі своїм походженням освітнім методам Римської Імперії

або Еллінського світу. Традиція ця сильно зміцнилася до винаходу друкування і задовго до того, як почали видавати карти та ілюстрації.

Як і в Кам'яному віці, вища освіта все ще насаджувалася головним чином усно. А так як, за відсутністю паперу та іншого, конспектів було мало і коштували вони дорого, то доводилося запам'ятовувати дуже багато. З огляду на це, середньовічний університетський викладач кожне питання розбивав на перше, друге, четверте, шосте і так далі, щоб студент міг робити подумки зарубки і потім відраховувати на пальцях — свого роду пальцевий метод мислення, яким бездогано оволодів видатний католицький апологет, містер Хілер Беллок*.

Це метод, який руйнує будь-яке відчуття пропорції між заголовками; головні міркування, а також другорядні та третьорядні пункти каталогізуються як еквівалентні числа, але це була мнемонічна необхідність тих минулих днів.

Не зовсім, однак, ці дні відійшли в сферу переказу. Ми і зараз ще користуємося читанням лекцій, як нормальною основою нашого університетського викладання, і як і раніше вважаємо за краще *вислухати* другорядного професора, ніж *прочитати* надруковану промову самого талановитого відсутнього викладача.

Багато з нас пригадають з часу перебування свого в коледжі, як ми мучилися, слухаючи нудний і неадекватний виклад питання, сумлінно розжовуваного в цілому ряді виснажливих лекцій, тоді як можна було б скористатися існуючими повними і авторитетними підручниками.

Мабуть, і в цій сфері настав час централізувати наше краще викладання, покласти початок новому типу професора, який буде вчити не в одному коледжі, а в багатьох, а роль місцевих професорів звести до більш підходящого для них завдання — за допомогою коментарів і організації критичних розборів, стежити за тим, щоб підручник вивчався уважно, щоб зміст його обговорювався і порівнювався з аналогічними за змістом книгами з бібліотеки коледжу.

Очевидно, професори нового типу не будуть читати лекції або будуть читати їх тільки для того, щоб, до їх опублікування, перевірити своє трактування теми на інтелектуальній аудиторії. Вони будуть, можливо, відвідувати коледжі, в

яких робота буде йти під їх впливом, але основним знаряддям їх буде не читання лекцій, а книга. Вони будуть уособлювати собою афоризм Карлейля* — сучасний університет повинен бути університетом книг.

Визнання книги, а не лекції основою викладання розкриває широкі і цікаві можливості. Воно звільняє процес навчання від старої його підпорядкованості місцю і часу. Студенту більше не потрібно вирушати в особливу кімнату, в особливий час, щоб вислухати золоті слова, які виходять з вуст особливого викладача. Юнак, який читає книгу об одинадцятій годині ранку в розкішній кімнаті Коледжу Трійці, в Кембриджі, не матиме помітних переваг перед тим, який, будучи цілий день зайнятий, розкриє книгу об 11 годині вечора в мебльованій кімнаті в Глазго.

Ви скажете, що перший буде слухати коментарі і міркування? Але ж ніщо не заважає другому утворити зі своїми товаришами щось на зразок дискусійного товариства і разом з ними обговорювати питання, за обідом або по дорозі на службу. Немає також ніяких підстав, чому б йому в такому випадку не отримувати тьюторську підтримку від центрального університету.

Таке звільнення, завдяки новим умовам, сутності освіти другого ступеня від обмежень місця і часу, звільняє людину від необхідності прагнути до коледжу, щоб вчитися, і раз назавжди кладе кінець загальнопоширеному погляду, ніби з залишенням коледжа втрачена надія на закінчення освіти. Недостатньо бути в коледжі, щоб претендувати на звання освіченої людини, і, з іншого боку, неможливістю потрапити в коледж не можна більше виправдовувати свою безграмотність.

Не думаю, щоб наші авторитети, педагогічні та університетські, віддавали собі звіт в тому, наскільки освіту в тій її стадії, яка проходиться в коледжах, вже, по суті, емансипована від територіальних обмежень коледжів; не думаю, щоб вони розуміли, як багато навчання і розумової роботи юнацтва, — тобто освіти ступені коледжу, в кращому і найбільш високому сенсі слова, — проходить від початку і до кінця поза стінами коледжу.

З іншого боку, вони безсумнівно не беруть до уваги той факт, що, завдяки широкому розвитку спорту, всіляких розваг і суспільного життя в багатших з наших університетів, — значна частина юнацтва, що потрапляє туди, ніколи, по суті, не отримує університетської освіти, і виходить звідти в світ такою ж недозрілою і неосвіченою, якою потрапила туди.

Завдяки цьому невмінню усвідомити великі зміни, що сталися в умовах освіти, головним чином, за останні півстоліття, — завжди, коли виникає думка про поширення вищої освіти на широкі верстви нашого сучасного суспільства, — у нас перш за все виникає уявлення про велику кількість дорогих, претензійних будівель коледжів, про величезне збільшення числа дрібних професорських кафедр, про подальшу сегрегацію сотень чи тисяч наших юнаків від загальної спільноти. А насправді центр ваги освіти зовсім перемістився.

Завдання часу полягає не в тому, щоб множити число вчителів, а в тому, щоб *підняти і інтенсифікувати роботу виключно хороших викладачів*, поставити її в тісний зв'язок з дослідницькою університетською роботою, — переварити і витлумачити яку — їхнє завдання, — а також гарантувати широке виробництво і розподіл книг в суспільстві.

Я схильний думати, що той тип освіти підлітків, дуже сегрегований у віддалених коледжах та аристократичний за духом, який зараз існує в Оксфорді, Кембриджі, Єлі, Холлоуей, Веллслі та подібних університетах, ймовірно, досяг і перейшов свій максимальний розвиток. Сумніваюся, щоб сучасне суспільство могло дозволити собі розкіш підтримувати її, у всякому разі, воно не в змозі широко розвивати її.

Але, як я вже зазначав, завжди існував другий напрямок у коледжній освіті — технічний бік, професійна підготовка або учнівство. Тут є вагомі причини, чому студент повинен відвідувати певне місце, спеціальні музеї та лабораторії, дослідницькі інститути, лікарні, фабрики, заводи, порти, промислові центри тощо, де можна знайти реалії, які він вивчає, або студії, майстерні чи театри, де практикують мистецтво, до якого він прагне. Тут, здається, ми маємо природні центри агрегації, відносно яких найзручніше можна організувати навчання в

коледжі цивілізованої спільноти, загальну освіту підлітків, бачення світу в цілому та усвідомлення індивідуального місця в ньому.

Як бачите, план мій зводиться до того, щоб, взявшись за наші коледжі, оскільки вони представляють собою місце ізоляції молоді для спільного виховання, розбити їх, як кухар б'є яйця, і, розмішавши, вбити їх знову в загальне інтелектуальне життя суспільства.

До цього має бути додано пропозицію про скорочення числа годин виробничої праці і спеціальних технічних занять для осіб молодше двадцяти років, принаймні, настільки, щоб залишався час на навчання в рамках коледжу для кожного громадянина світу.

Я вже згадував про те, що в сучасному суспільстві чоловік і жінка не схильні більше вважати, що вони можуть коли-небудь завершити свою освіту. Рoste бажання і необхідність вчитися все життя.

В сфері досліджень, літератури, мистецтва і економічних починань це навчання дорослих виливається в форми, яких я не стану торкатися зараз. Але у маси людей сучасного суспільства цей процес тяжіння до продовження освіти після коледжу — знаходиться, очевидно, ще в зародковому стані.

Є деяка кількість літературних товариств і товариств для вивчення окремих питань; церковна проповідь ще виконує освітні функції; влаштовуються публічні читання, а в Америці є багатообіцяючий зародок того, що пізніше може перетворитися в потужну організацію для освіти дорослих, у вигляді руху Чаутауква*. Але для більшості людей усе-таки єдиним засобом розумової перевірки і поповнення або розширення знань, отриманих в школі або коледжі, є щоденні газети, недільна газета, журнали і книги.

Згадаймо, однак, що широке розповсюдження книг і масовий вихід газет і періодичних видань — справа порівняно недавнього часу. Преса зросла за період життя чотирьох-п'яти поколінь, і досі в цій сфері відбуваються великі зміни. Ми схильні забувати про те, що в історії це явище нове, і не помічати, яку величезну різницю в умовах духовного життя нашого часу і попередніх періодів воно створює. Не віриться, що і зараз це тільки начерк, тільки натяк на те, у що воно

перетвориться скоро. Воно вирросло саме по собі. Ніхто цього не передбачав, ніхто не насаджував. Наше покоління з цим зросло і звикло тримати себе так, ніби преса завжди була в нашому розпорядженні і завжди буде. Останній висновок, мабуть, ще більш безглуздий, ніж перший.

Тільки завдяки ряду щасливих, на мій погляд, випадковостей, преса і книга перетворилися в сучасній світовій державі в необхідний орган, орган швидкого поширення до загального відома звісток про різні факти та явища, і розсіювання ідей.

Газети, як відомо, розвинулися з «листів новин», які в рукописному вигляді існували ще за часів, що передували Римській Імперії. Пізніше, своїм зростанням вони зобов'язані головним чином можливістю збирати оголошення, яка виникла разом з розвитком торгівлі, обумовленим зростанням мережі залізниць та іншими поліпшеннями засобів сполучення. Сучасні газети описують, і не без підстави, як листок оголошень, на задній стороні якого віддруковані деякі новини та міркування.

Поширення читання книг, що раніше було надбанням невеликого класу людей, чоловіків головним чином, серед широких мас суспільства, було також результатом нових сприятливих умов, хоча частково тут зіграли роль і релігійні чвари останньої трьох століть. Можна стверджувати з деякою часткою ймовірності, що населення Європи раніше всього навчилося читати Біблію і тільки після того — інші книги. У сімнадцятому і вісімнадцятому століттях, значну частину книг, що видавалися англійською мовою, складали проповіді і праці, присвячені теологічним суперечкам.

Випуск книг і газет був спочатку справою вільних осіб, вівся в невеликих масштабах, і нікому не приходило в голову, до чого він повинен був вирости згодом, і сучасна преса, і книжкова торгівля, всупереч спеціальним законодавчим актам, як і раніше знаходяться в руках неорганізованої безліччі людей. Ні централізації, ні контролю. Цьому преса зобов'язана тим, що до цих пір складає її головне достоїнство. Думки та ідеї, найрізноманітніші і суперечливі,

висуваються, розробляються, відстоюються, точно так же, як і в вільно мислячому сильному розумі.

Я не вважаю, прошу вас зазначити, що свобода ця чудова або що процес мислення в пресі не міг би йти значно краще, ніж він йде; я хочу тільки сказати, що він користується великою свободою і відрізняється силою, а ці дві якості, звичайно, роблять його дуже цінним.

Зараз багато хто вважає, що ми сьогодні рухаємося в напрямку світового соціалізму. Колективізм, мабуть, краще, більш чітке слово, ніж соціалізм, і, що стосується підтримання миру, а також питань транспорту та зв'язку, торгівлі, валюти, початкової освіти, виробництва та розподілу основних продуктів харчування та збереження природних ресурсів світу, я вважаю, що світ і здоровий глузд людства неухильно рухаються до світового колективізму. Але чим більше ми наближаємося для взаємної підтримки в загальних інтересах, тим більш ревниво ми повинні охороняти свободу духу, іншими словами — свободу думок і суджень.

Саме тут комуністичний режим в Росії зіткнувся з найбільш фатальними труднощами. Катастрофічне беззастережне скасування приватної власності неминуче призвело до того, що все — папір, друкарні, бібліотеки, газетні кіоски та книжкові магазини — стало належати державі. Неможливо нічого надрукувати без дозволу уряду. Не можна купити книгу або газету; повинен брати те, що розподіляє уряд. Вільне обговорення — річ в Росії не дуже поширена — тепер і зовсім стало неможливим. Це було передбачено давно в дискусіях соціалістів, але ніколи не визнавалося запеклими комуністами. Одним ударом було прикінчене активне духовне життя Росії, і поки Росія залишається повністю і послідовно комуністичною, воно не може бути відновлено. Його можна відновити тільки шляхом передачі паперу, друку і поширення книг з абсолютної державної власності під контроль вільних індивідуумів. А це може бути зроблено тільки шляхом відмови від крайнощів комуністичної теорії.

У наших західних спільнотах небезпеки для інтелектуальних уз лежать в іншій площині. За час війни були зроблені серйозні спроби до встановлення

урядового контролю; в результаті — великі неприємності для письменників, багато замовчувань, і деякі перешкоди висловлюванню думок, але, загалом, і газети, і книги не здали позицій. І зараз, мабуть, преса не менше вільна, ніж будь-коли. У західних спільнотах вільній роботі думки загрожує небезпека не з боку урядів, а з боку недисциплінованих особистостей, і закликів до насильства пропагандистів релігій і культів, які проти вільних дебатів.

Про американську пресу я знаю небагато. Буду говорити тільки про те, що мені достеменно відомо. На мій погляд, починаючи з 1914, в британській пресі стало з'являтися набагато більше навмисної брехні, і за цей час у журналістів помітно знизилося почуття самоповаги. Приватні інтереси заволоділи великими групами газет і реалізовували свої плани, абсолютно ігноруючи загальне духовне благополуччя.

Так, наприклад, нещодавно лондонською пресою був проведений дивний бойкот дуже цікавої книги колективіста сера Лео Монея* — «Горжество Націоналізації», тому, що книга ця йшла врозріз з інтересами великої групи, що добивається повернення в приватні руки на вигідних для останніх умовах, майна вже усупільненого. Книга ця представляє величезний інтерес, не тільки, як вираз своєрідного економічного погляду, а й завдяки ясності і серйозності викладу автора, видатного державного діяча.

Не думаю, щоб до 1914 можливо було таким чином стати між письменником і публікою. Все менше новин з промислової і комерційної сфер.

Постраждала також англійська преса від вибуху соціальної й націоналістичної злоби, викликаного Великою війною, від невміння європейських інтелектуалів зрозуміти більшовизм, від прикрих промахів Версальських угод. Майже половина всіх нових звісток про Східну Європу, що з'являються в лондонських газетах — сама безсоромна фабрикація, а значна частина решти так покалічена, що дає читачеві абсолютно хибне уявлення.

Але людей не можна постійно обманювати таким чином, і наслідком цієї деморалізації преси стала велика втрата впливу щоденної газети. Все менше і менше людей довіряє новинам та ще менше вірить в істинність тієї частини

газетного матеріалу, яка виходить без підпису. Відповідно сильно зростає значення імені в журналістиці. Люди, безумовно чесні, люди з чистими іменами, придбали вплив і репутацію завдяки краху видавничого престижу. До страшного знецінення значення і достоїнства газети привела експлуатація газети авантюристами з «приватних ділових підприємств».

Я схильний думати, що це наповнення великої частини світової преси розрахованим лукавством і войовничою пропагандою справа — тимчасова, але, тим не менш, це серйозна незручність і серйозна небезпека для світу. Це дуже заважає тій універсальній освіті дорослих, яка є нашою нинішньою проблемою. Реальність жахливо спотворена. Люди не можуть чітко бачити світ і тому не можуть почати правильно про нього думати.

Нам потрібна преса набагато краща, що набагато більше заслуговує на довіру, ніж існуюча. Без неї ми не можемо створити новий, кращий світ. Ліками, на мій погляд, повинна служити організована кампанія проти єдино шкідливого — проти брехні; тільки така кампанія, а не урядовий контроль.

Така боротьба з брехнею була б в інтересах майже усіх великих рекламодавців, тому що майже всі такі матеріали чесні; була б, в кінцевому підсумку, і в інтересах преси. Разом з тим, величезним кроком вперед до розумового прояснення в світі було б, якби навмисна брехня — в рекламі, в телеграмах або на якихось інших шпальтах газет — каралася б, незалежно від того — визвала вона чи ні те, що зараз називається шкодою, збитками, що підлягають компенсації.

Ще більше зміцнилося б положення преси і прояснилася б світова свідомість, якби періодична преса була зобов'язана, виправляти кожне своє невірне повідомлення, хоча б воно і було результатом добросовісної помилки, і виправляти, принаймні, з такою ж докладністю і точністю, які були в першому повідомленні.

Я не бачу нічого неможливого в проведенні в життя цих пропозицій і не можу собі уявити, які заперечення міг би зробити чесний власник газети або рекламодавець. Це змусило б, зрозуміло, кожного бути обережніше, але я не

розумію яка— б в тому була біда? А оздоровляюча дія на гнійники наших сучасних чвар була б незмірно більшою. Щось схоже на раптово відкрите вікно в задушливій і переповненій кімнаті, де сваряться люди.

При наявності відповідних законів, які б заважали використанню газет для приватних цілей або упередженому контролю над способами розповсюдження книг і друкованих матеріалів, я думаю, нинішня свобода, і необмежений індивідуалізм в сфері думки, суперечки і літературного їх вираження — повинні були б зберегтися і надалі, як умова, необхідна для гарного росту і роботи загального світового розуму.

На основі тієї здорової освіти, про яку, я говорив раніше, було б можливе таке розширення взаємного розуміння, таке зростання розумної взаємодопомоги, таке прояснення волі, — що труднощі і боротьба нинішніх днів розсіялися б наполовину, а для другої половини знайшлися б такі способи вирішення, які ми, стиснуті і обмежені нашим нинішнім невіглаством, нашими сумнівами і поганою поінформованістю, поки насилу лише можемо собі уявити.

Не знаю, наскільки мені вдалося показати вам мою ідею про освіту, вже не стільки інтенсивну, скільки екстенсивну, побудовану так економно і майстерно, щоб вона була доступна кожному чоловіку і кожній жінці в світі.

Це вже не мрія про *освічених індивідуумів* — ми занадто багато дбали раніше *про* освіту індивідуума для індивідуума, а мрія про *світ, освічений* настільки, що ступінь взаєморозуміння і взаємної підтримки в ньому значно перевершує все, відоме нам зараз, освічений для блага всього людства.

Я намагався показати, що при певній організації, при добрій волі, створити таку систему освіти, що охоплює весь світ, можливо.

Я хотів би володіти даром красномовства, щоб пробудити вашу волю. Не знаю, яким уявляється вам нинішній світ. Я не невдячний за дар життя. Поки є життя і людський розум, мені здається, що завжди мають бути хвилювання та краса, навіть якщо ці хвилювання люті, а краса жахлива та трагічна. Проте, цей світ людства сьогодні здається мені дуже зловісним і жахливим світом.

Я дійшов до того, що кожного ранку, розкриваючи свою газету, відчуваю, як стискається серце, і зазвичай вона дає мені мало розради. Щодня з'являється нова історія про безглузде кровопролиття. Щодня я читаю про гнів і ненависть, гніт, страждання та злидні — дурну злобу та утиски, невинуваті страждання та злидні — образи та підозри неосвічених людей, та безглузде й жахливе самовдоволення заможних. Це паскудний світ, бо це недосвічений світ, нерозумний, підозрілий, низький і жорстокий.

Повітря нашого життя — задушливе, сповнене люті. У ньому відчувається замкнутість в'язниці — невимовна образа для затиснутого, скупченого в одному місці людства.

І все ж я знаю, що вихід є.

Кількома сходинками вище є двері з похмурої темниці забобонів, пристрастей, в якій ми живемо, — і двері ці замкнені тільки зсередини. Варто захотіти, варто набратися мужності, і в нашій владі вийти.

Ключем до всього безладу життя є організована освіта, всебічна та універсальна. Пароль, перед яким впадуть всі перешкоди — *проста правда*. Варто покластися на цей пароль, варто скористатися, не боячись, ключем, і ми вийдемо з в'язниці, в якій живемо, вийдемо з атмосфери війни, нужди, запеклої боротьби за існування, взаємної ворожості, незадоволеності і хвороб. Ми, і весь рід наш, вийдемо на сонячне світло, на свіже повітря розуміння, непорушних свобод і повного творчого життя — вийдемо назавжди.

Не знаю — не смію вірити — чи доживу я до того, щоб почути, як заскрипить ключ у замку. Бути може, і діти наші, і діти наших дітей будуть ще жити в цій в'язниці.

Але прийде безсумнівно день, — двері розчиняться навістіж, і вся наша раса вийде на свободу з зачарованої в'язниці невігластва, підозр, недисциплінованості, в якій зараз ми всі разом страждаємо.

Підсумки і найважливіші положення

Ось вони: по-перше, за останнє сторіччя в умовах людського життя відбулися великі зміни; по-друге, нашій расі необхідно виконати величезне

завдання по пристосуванню, і пристосування це повинно бути, перш за все, і головним чином, пристосуванням *розумовим*. Це завдання, виконання якого політичні діячі, які живуть одним днем, і державні діячі, які живуть від події до події, можуть надавати велику допомогу або робити великі перешкоди, але в якому не можна розраховувати на них, як на керівні або контролюючі інстанції.

Політики і державні діячі волею-неволею живуть і працюють в схемі ідей, що панують навколо; умови їхньої діяльності визначаються не ними. Тиск громадської думки може змусити їх допомагати виконання завдання, про яке ми говоримо, але рушійна сила повинна виходити не від офіційних джерел, а від наполегливого педагогічного впливу маси переконаних людей, що постійно збільшується. У роки, коли коливаються і зникають віхи, значення вчителя в широкому сенсі слова — зростає в міру прогресуючого розкладання існуючого порядку.

Творча відповідальність за світ в наші дні переходить неухильно в руки письменників і шкільних вчителів, дослідників соціальних і економічних наук, професорів і поетів, редакторів і журналістів, видавців і власників газет, проповідників, всякого роду пропагандистів і всіх безкорисливих людей, що мають можливість віддати час і енергію справі реконструкції соціальної думки.

Життя людське буде набувати все більш і більш хаотичного і небезпечного вигляду до тих пір, поки викристалізується світова соціальна думка. Про це, а не про існуючі інституції і наявні проблеми — маємо в першу чергу дбати в наші дні.

З огляду на це, нам потрібні, раніше всяких інших, організації освітні, раніше всякої іншої роботи — робота освітня і виховна. Потрібні всюди активні товариства, що домагаються кращої, більш раціональної постановки шкільної справи, ширшого і просвітницького шкільного навчального плану, встановлення зв'язку між освітніми системами всього світу, самого безжального урізання військових, морських і судових витрат на користь витрат на потреби освіти, і систематичного переслідування всього того, що сіє розбрат між націями, між расами, між класами.

Я хотів би, щоб всюди виникали «Товариства Освіти». Щоб ці товариства: стежили б за місцевими органами і в округах, де народна освіта занепадає через економію, змушували б переводити економію на інші галузі, в яких вона не може завдавати такої шкоди; стежили б за викладанням в місцевих школах і коледжах, і за виступами в місцевій пресі обскурантів, реакціонерів, злісних націоналістів; спостерігали б за членами парламентів і конгресів — проявляють вони ревне або злісне відношення до справи освіти; стежили б і контролювали управління публічними бібліотеками; у разі потреби сприяли постачанню здорової літератури; утворювали фонди для посилення просвітницької пропаганди в країнах бідних, на зразок Китаю, або кричуще неосвічених, як Ірландія, і встановлювали й підтримували б зв'язок зі спорідненими організаціями всього світу.

Я вважаю, що такі товариства набули б набагато більшого впливу, ніж звичайні партійні клуби та асоціації, які зараз використовують стільки енергії в західних спільнотах.

Підкоривши грубі політичні міркування ідеї розвитку освіти, як нагальної потреби світу, навіть зовсім невеликі товариства могли б користуватися вирішальним голосом у багатьох випадках політичних суперечок. Тим більше що дії на користь освіти зміцнюють позиції будь-якого соціального або політичного руху. Вони виховують своїх прихильників і вчать утримати те, що придбано.

Я знаю, що, переносючи таким чином центр ваги на потреби освіти, я в наші дні накликаю на себе з боку багатьох читачів докір в тому, що ігнорую наростаючі глибокі расові, соціальні та економічні конфлікти. Це абсолютно вірно, я вважаю, що ми ніколи не підемо вперед, якщо не будемо ігнорувати їх.

Я не роблю ніяких припущень щодо того, — на чию сторону стануть народи в разі непорозумінь, між Францією і Німеччиною, між представниками Шинн Фейн* і урядом Англії, або в класовій боротьбі.

Я не роблю ніяких припущень, бо вважаю, що всі ці конфлікти і всі подібні конфлікти такі нерозумні і руйнівні, що абсолютно неможливо хорошій людині, яка бажає послужити світу, пов'язувати себе з жодною із сторін в будь-якому з

них. Всі ці конфлікти — тільки виявлення великої і страшної глупоти, невігластва і роз'єднання людей в наші дні.

В значній частці все це неминучі наслідки змішання понять щодо власності. Капіталіст, підприємець, взагалі клас власників, як клас, не володіє ні розумом, ні совістю, необхідними, щоб визнати будь-яке моральне обмеження (взагалі будь-яке обмеження, крім залізної руки закону) тому, що вони роблять зі своєю власністю. Їхнє чорне, завзяте невігластво, неухильний авантюризм, який вони називають приватною ініціативою, їхнє напівсвідоме нахабство щодо нужденних, їхня дурна, яскраво виражена поблажливість до самих себе, викликає, як неминучий результат, ненависть працюючого і незаможного.

З одного боку, жадібність, бездушність, нездатність, з іншого — заздрість і страждання аж до мстивого обурення; ні там, ні тут — ні світла, ні великодушності, ні творчої волі. Ні та, ні інша сторона не може дати реально необхідного. Тільки ненависть і ворожий запал. Чи можна стати на одну зі сторін?

Нинішня система, *якщо вона не зуміє розвинути в людині кращий інтелект і краще серце*, очевидно неминуче призведе до нових воєн, і нової витрати того, що залишилося від людства, поки нас всіх не накриє повний соціальний крах. І, очевидно, революційний комуніст, *при теперішньому його освітньому рівні*, не знає способів, не має поки можливостей, щоб замінити більш дієвою системою цю стару будівлю недисциплінованої приватної ініціативи, що зараз розпадається в прах.

Але при більш високому інтелектуальному рівні, при рівні, що дає можливість легко визначати межі приватного володіння і забезпечувати справді лояльну дійсну взаємопідтримку індивідуума і держави, — всі ці руйнівні конфлікти між маніпулятором власністю та комуністичним фанатиком, всі ці конфлікти, які зараз швидко ведуть до загибелі наш світ, — зникнуть. Зникнуть остаточно, як зникає підстава для смертоносної сутички між двома п'яними чоловіками — після того, як їх розвели і облили чистою холодною водою.

Ось чому і я пропоную читачеві відійти, наскільки можливо, від теперішніх конфліктів, незважаючи на їхню уявну нагальність, від конфліктів національних, партійних, класових — а якщо це для нього неможливо, то, не дивлячись ні на які інші міркування, грати в них таку роль, яка може виявитися найбільш корисною для насадження широкомасштабної освіти, — тієї освіти, яка може послужити фундаментом для нового світового порядку. Рішуче зусилля могло б за найкоротший термін абсолютно перебудувати всю базу нашого колективного людського життя.

У цій книзі я намагався показати, в яку форму має вилитися це зусилля, показати, що є розумна підстава розраховувати на його кінцевий успіх, і що, якщо зусилля це не буде зроблено, на людство чекають дуже невтішні перспективи.

Ці мої положення я пропоную читачеві для розгляду. Це не критичні міркування про життя, не випадкове бурчання на теперішні негаразди, — це новий, планомірно-творчий проект, в здійсненні якого читачеві неважко взяти участь, у міру своїх сил і можливостей.

(1921)

МАНДАРИНИ БІЛЯ ВОРІТ: ВІДРОДЖЕННЯ СТАРОГО НАВЧАННЯ

2.2.1924. Було б майже правдою сказати, що єдиними подіями постійного значення в людських справах є освітні події. За винятком випадків, коли вони демонструють і навчають або переривають навчання, війни та договори, королі та закони, і весь стандартний матеріал історії є лише побічними продуктами роботи педагога.

Колись, коли ми позбудемося мішурної гідності класичної історії, новий Гіббон* простежить для нас, як відсутність розуміння і співпраці зробила Римську імперію нестійкою претензією і перетворила Європу і Західну Азію в скупчення націоналізмів, що гниє донині.

Жоден завойовник не може змусити натовп змінитися, жоден державний діяч не може вийти за межі ідей і можливостей покоління дорослих, з яким він має справу, але вчителі — я використовую слово в найширшому сенсі — можуть зробити більше, ніж будь-який завойовник або державний діяч; вони можуть створити нове бачення і звільнити приховані сили в нашому виді. Або, якщо спокуса зловжити своїми можливостями заволодіє ними, вони можуть продовжити виколювати очі синів людських, і дозволяти світові як і раніше бути місцем, де сліпих ведуть сліпі поводитирі.

Ніколи в історії людства необхідність творчої освіти не була такою очевидною, як сьогодні. Соціальна та політична система, в якій ми живемо — хвора, працює проти себе самої, і не в змозі відновити хоча б ту економічну універсальність, яка переважала до Великої війни, все більше заплутуючись в боргах.

Ця система явно приречена на ширші і глибші лиха, якщо серед цих нещастя вона не зможе прийти до більш чіткого усвідомлення, не тільки пануючими класами, а й усіма іншими, походження нашої раси і нашої цивілізації, умов, за яких виростили наші громади, життєво важливих взаємозв'язків нашого соціального ладу, а також величезних небезпек та неосяжних можливостей, що чекають на людство на його шляху.

Населення з такою широтою світогляду, населення, дисципліноване до творчої роботи, не просто бажано сьогодні; воно вкрай необхідне, щоб запобігти розпаду і краху цивілізації, значно більшому, ніж «Занепад і Крах Римської Імперії», так як сучасний океанський лайнер більше олександрійської галери.

Усвідомлюючи першорядну необхідність великих освітніх зусиль як невідкладне і головне завдання сьогоднішнього дня, кожна розумна людина повинна пережити щось середнє між тривогою і гірким сміхом, помітивши недавні ознаки відродження «класичного» навчання в школах і коледжах атлантичних народів.

Французи, які так люблять вісімнадцяте століття, що у зовнішній і внутрішній політиці завжди намагаються повернутися до нього, почали першими. Сучасні предмети, що порушують спокій і відкрито заявляють, що Середземне море — це не весь світ, і що найвидатніші події, важливі для людства сьогодні, мали місце до, або за межами, або всупереч Латинській цивілізації, не повинні стати частиною світогляду французької молоді.

Вчити грецьку будуть більше, але не досить, і не досить добре, щоб молодий француз міг зрозуміти, наскільки слабким був політичний, соціальний і економічний вплив Греції на Рим. Він буде навчений думати, що між ними існувала якась чудова спадкоємність, в той час як Рим мало що отримав від Греції, за винятком рабів-педагогів і доктринерів, літературних зразків, які скалічили його власну міцніючу письменницьку ініціативу, предметів розкоші, живих і неживих, архітекторів, скульпторів і художників, і дбав так мало про роз'яснення Аристотеля, що залишив його книги без нагляду і втратив їх.

Французи, дуже близькі до німців в расовому і ментальному планах, можуть, однак, плекати їхню латинську ілюзію так, як їм хочеться; але англійського письменника зачіпає за живе, коли він дізнається, що президент Кулідж* благословляє класичний аспект навчання. І ще більш страхітливою є агресивна поведінка Британської Класичною Асоціації*, яка недавно засідала в сприятливій атмосфері Вестмінстерської школи*. Містер Костлі-Вайт, директор школи, похвалився зростанням числа невдах в його школі, які обрали класичний

курс, і дав зрозуміти, що навіть ті, хто повинен був проходити сучасний курс навчання, в дійсності зовсім не отримали його, але даремно витратили свій час на вивчення елементарної класики, перш ніж вони були презирливо «спеціалізовані» в природознавстві, сучасній історії, математиці, або сучасних мовах. (Яка класифікація!)

А містер Герберт Фішер* кокетливо розповів, як навіть на засіданнях коаліційного уряду фрагменти Грецької Антології* дуже часто перекладають в вірші англійською, під час нудних дискусій — напевно, з питань сучасної освіти. Він також зазначив, що у кожного директора школи є влада, щоб направляти навчання в його школі, а простими словами, щоб вкрасти синів народу для класики.

Зрозуміло, що такі директори шкіл Великобританії, в настрої самовдоволеної впертості, докладуть всіх зусиль, щоб витягти серцевину у якомога більшої кількості молодих мислячих істот за допомогою їхніх застарілих, отупляючих і антисоціальних дисциплін.

Класична традиція сильно вкоренилася в освітньому світі англомовних народів, як в Америці, так і в Британській імперії, тільки через її труп сучасна освіта зможе дотягнутися до кращих умів нового покоління.

Тепер марною та небезпечною ввічливістю є писати улесливі речі про класичну освіту, яка досі калічить найкращих представників нашої молоді. Вона позбавляє нас класу яскравих і розумних лідерів; вона є основною причиною претензійної безплідності сучасного державного управління. Перебільшена думка про незрівнянну красу грецького мистецтва і грецького характеру, суцільну мудрість і цілісність римського права і управління, яку вона підтримує, була і досі залишається згубним впливом на творчі імпульси сучасного життя.

У школах і в коледжах вона є, і, беручи до уваги те, які люди, як правило, повинні її здійснювати, завжди буде — отупляючим граматичним зубрінням. Вона поглинає короткий час нашої юності, вона з'їдає розклад, так що будь-яке ефективне вивчення інших речей, не може співіснувати з нею. Вона представляє історію людства гротескно і поза перспективою; вона просочує свої жертви про-

грецькою, про-латинською прихильністю, що перекручує їхнє судження про всі історичні процеси. Те, що її матеріалом є мови і — в меншій мірі — література, мертва, маринована, і без будь-якої сили росту або свіжої комбінації, обумовлює, що це, перш за все, навчання в стереотипних виразах та стереотипних формах мислення.

У наш час, з огляду на сучасні потреби світу, необхідно розглядати школу або коледж, очолюваний класичним ученим, який є відданим цій традиції, як мертву і смерть поширюючу пляму в нашій системі освіти. Цей новий наступ проти належної освіти наших дітей, який знайшов такий явний вираз в діяльності Британської Класичної Асоціації, є по суті злом, з яким будь-який прихильник творчої цивілізації повинен боротися будь-якою ціною. Ми не можемо дозволити собі принести в жертву наші переконання через ввічливість, і робити вигляд, що ми думаємо, що класично навчений розум краще збоченого, обмеженого і зловмисного.

Нам потрібна всесвітня спільна освіта, в якій історія життя і науки про життя та матерію є двома основними розділами, в якій малювання, математика та живі мови вивчаються в якості інструментів та методів вираження, а не як предмети самі по собі, і в якій музика належним чином використовується для розвитку естетичного сприйняття. У такій сучасній освіті мертві мови та літератури можуть відігравати лише підпорядковану, ілюстративну та відповідну своєму значенню роль.

(1924)

ТВОРЧИЙ ОСВІТНИЙ ПЛАН ДЛЯ ВЕЛИКОБРИТАНІЇ: ОРІЄНТОВНИЙ ПРОГНОЗ

22.2.1924. Лейбористський уряд Великобританії починає свою кар'єру з консервативною обережністю, яка повинна заспокоїти навіть самих збудливих мешканців журналістських установ Ротерміра*. У цьому році у будь-якому разі ми отримаємо не на багато більше, ніж ми, можливо, мали б з досить лівим Ліберальним Кабінетом. Соціальна революція не поспішає прибувати.

Визнання Росії — це лише на краще; і ставлення до діючих іноземних політиків, так як ніби вони були державними діячами, і серйозні маленькі візити та переговори багатообіцяючі. Якщо ви ставитеся до політика як до державного діяча у достатній мірі, цілком можливо, що він таким і стане.

Слід сподіватися, що в економії витрат на армію будуть сміливішими, і що ми зможемо розпрощатися з дорогої уніформою гвардійців і рештою позолоти на «королівських імбирних пряниках» у цьому році. Демократичній монархії з лейбористським прем'єр-міністром слід носити простий одяг. Але це дрібні справи.

Справжнім тестом якості лейбористського уряду буде його ставлення до національної освіти.

Немає ніякого виправдання, щоб залишити все як є. Британська освітня політика після війни була посередньою і нежиттєздатною. Діти наполегливо підростають, і у цей час більшість з них на практиці у чотирнадцять років досягають статусу безробітних дорослих або недоучених штрейкбрехерів. Середня і вища освіта — повне безглуздя.

Я не маю наміру недооцінювати британську освіту. У порівнянні з іншими країнами, звичайний громадянин Великобританії добре освічений і добре інформований. Він — багато американців неохоче це визнають — більш освічений і більш інформований, ніж пересічний американський громадянин. Але в порівнянні з тим, що потрібно у великій сучасній державі, він, сумно і небезпечно, — недоосвічений.

Лейбористському уряду не вдасться реалізувати свій ідеал високоорганізованої спільноти, натхненної не полюванням за прибутком, а духом взаємного служіння, і працюючої продуктивно для загального блага, з британським населенням на сьогоднішньому рівні освіти. Підняття цього рівня є необхідною умовою для успішного втручання держави в економічне життя, щоб на зміну сутичці за гроші прийшов економічний порядок.

З цієї причини містер С.П. Тревельян* є для мене найцікавішим і обнадійливішим з усіх нових лейбористських міністрів. З його сімейною традицією високої вченості і ліберальної інновації, і з новим ферментом сучасних творчих ідей в його свідомості, ми можемо сподіватися на дуже сміливий та широкий підхід до проблем британської освіти. Йому надається можливість зварити роз'єднані частини, деякі досить хороші, а деякі вкрай неадекватні або несправні, які сьогодні складають британські освітні ресурси, в те, що може стати першою повністю всеосяжною сучасною освітньою системою у світі.

Перше, що необхідно для досягнення такої мети — повне і остаточне визнання того, що така освіта повинна тривати, принаймні, до віку шістнадцяти років, і що вона повинна включати в себе загальні знання про історію світу і людства, елементи політичної та економічної наук, деякі знання про методи і можливості застосування біологічної та фізичної наук, а також розумне знайомство з, і використання, хоч, однієї іноземної мови.

Підвищення віку закінчення школи до шістнадцяти років було обіцяно кілька років тому містером Фішером*, ймовірно, найслабшим державним діячем, над яким взяли верх його політичні соратники. Ця обіцянка була проголошена, коли Великобританія повинна була стати землею, придатною для життя героїв під красномовними жестами містера Ллойд Джорджа. Тепер, містер Тревельян, може зробити цю обіцянку реальністю.

Але шкільний вік повинен розширюватися не тільки вгору, але і вниз. Для бідних батьків, які не можуть дозволити собі дитячий садок, повинна бути забезпечена можливість відправити своїх дітей в народні школи в досить ніжному віці. Діти заможних людей мають гувернантку, або в містах йдуть в

якийсь належним чином обладнаний дитячий садок, коли їм чотири або п'ять. Діти жінки з робітничого класу штовхаються у себе вдома, з матір'ю, яка дуже зайнята, щоб приділити їм достатню освітню увагу, а їхні прогулянки на свіжому повітрі обмежені вулицею. Вони пропускають основи малювання і моделювання, і подібні види гри; з ними мало говорять; вони отримують мало або взагалі ніякої музики; вони починають в дуже несприятливих умовах.

Мерзенні спроби економії в британській освіті означають серйозний регрес в цьому відношенні. Школи повинні бути знову відкриті для малюків, а обладнання для їхнього навчання відновлено і розширено. Державна школа для малюків повинна стати денним садком для бідних.

Обидва ці розширення шкільного віку потребують більшої кількості вчителів. І без цього, британські школи скандально недоукомплектовані. Мало того, багато існуючого персоналу недостатньо навчені та не мають достатньої освіти для своєї роботи. Я не можу уявити собі британську освіту як задовільну систему без збільшення числа працюючих вчителів як мінімум в чотири рази.

Крім того, вчителі повинні вдосконалюватись. Коли британську початкову освіту було організовано в сімдесятих роках минулого століття, це було зроблено жалюгідним і найдешевшим способом.

То були часи, коли англійки з заможних класів шаленіли від заздрощів, ненависті та глузувань при одній думці про покоївку з чубчиком або кухарку, яка виходить на вулицю в гарному одязі в неділю. Такий був дух того часу. Для них було нестерпно, що «бешкетників» бідняка навчатимуть дійсно освічені люди. Отже, майбутні викладачі для широкої публіки не були направлені в університети і не стали частиною спільноти освічених чоловіків та жінок.

Вони були поміщені в спеціальні жалюгідні, похмурі, з обмеженим вивладанням, професійні коледжі, і все було зроблено, щоб створити та підтримувати почуття соціальної неповноцінності в їхній свідомості. Вони мали відчувати перевагу священика і панування фабриканта та землевласника. Ніколи ще жодна професія не піднімалася до рівня самоповаги, попри такі перешкоди та несприятливі умови, як британські вчителі початкової школи.

Містеру Тревельяну потрібно завершити розширення і лібералізацію цих професійних коледжів, простежити, щоб вони отримали, нарешті, персонал, бібліотеки, лабораторії і можливості взаємного обміну, необхідні для включення їх повністю в університетську систему країни. Або передати їх місцевим органам влади для розміщення будинків для божевільних або чогось подібного, або реконструювати їх, щоб задовольнити дефіцит житла, або просто підірвати, і відправити все наступне покоління вчителів до університетів.

Забезпечивши достатній запас ґрунтовно підготовлених і освічених вчителів, і відправивши все юне населення — за винятком тих, хто відвідує прекрасні приватні підготовчі школи — в підтримувані державою школи, де воно буде вчитися, принаймні, до шістнадцяти років, містер Тревельян зможе направити свій розум на дуже нагальну проблему класифікації шкіл.

Організатори початкової освіти в Великобританії, як і американські батьки-засновники, мабуть, вважали, що школа вона і є школа. Але діти у віці до дванадцяти років вимагають зовсім іншого освітнього оточення, ніж ті, хто перебуває в періоді від дванадцяти до шістнадцяти років. Початкова школа цілком може бути змішаною сільською школою, дуже недалеко від матері, невелика, світла і схожа на дім.

Середня школа повинна бути більшою, та з різноманітним персоналом; діти вже диференціюються після дванадцяти років, повинен бути вибір занять, те, що один вчить із задоволенням, для іншого — отрута. Більше того, обладнання, необхідне на другому етапі, більше та різноманітніше. З'являються навчальні центри, і на щастя є автомобіль, щоб підвозити дітей, що дозволяє Британії та Америці долучити до цивілізації, що швидко розповсюджується, і сільську молодь.

Майже по всій Британії ярморочні міста лежать в восьми або десяти милях один від одного; дороги сходяться в них, вони прекрасно підходять для розміщення середніх шкіл. Ось дуже красиве і, я думаю, дуже близьке по духу завдання реорганізації для містера Тревельяна. Як і у випадку з королем Англії

Едуардом VI , це може бути його доля, щоб вписати своє ім'я в історію завдяки новим і реконструйованим школам.

Але освітня система, яка забезпечує лише належну освіту для кожного британського хлопчика або дівчинки у віці до шістнадцяти років — тільки широкий фундамент повної держаної освіти.

Англійські «публічні школи», які не є насправді громадськими взагалі, і які утримують їхніх хлопчиків в стані необтесаного атлетизму два роки або більше після того, як вони повинні бути в коледжі; суміш шкіл «вищого класу» для дівчаток; університети, які є частково продовженням коледжів і частково університетами для реальної інтелектуальної роботи і обміну даними, значно обмежені студентськими «розіграшами», урочистим атлетизмом, і юнацьким бажанням пошуміти; застаріла і нудна юридична та медична професійна підготовка; і, по суті, весь клубок станових, для середнього і вищого класу, навчальних закладів у Великій Британії, надзвичайно виграли б, і я сподіваюся, виграють, від сміливих, навіть якщо зовсім безуспішних — спроб реорганізації на сучасних засадах.

Якщо людей підштовхнути думати про ці речі, вони ніколи не зупиняться на досягнутому. Погано, що ми приймаємо найбезглуздіші заходи як щось само собою зрозуміле, тому що ми до них звикли. Немає потреби дуже сильно турбувати поважну тишу, традиції і звичаї Оксфорда і Кембриджа. Десь прекрасні традиції класичної науки і стилістичної математики повинні бути збережені, і вони, як видається, — їхнє обладнане сховище.

Але тепер є сузір'я інших і більш зручно розташованих, провінційних університетів, які дотепер погано оснащені та бідні. Незважаючи на це, деякі з них роблять досить першокласну університетську роботу. І існує зараз в Лондоні, незважаючи на зневагу і дезорієнтацію, велика група літературних, художніх, наукових і правових інститутів, які голосно заявляють про необхідність об'єднатися на широких і близьких по духу основах в якості ефективного інтелектуального ядра Британської імперії, і навіть, можливо, англомовного світу.

Я сподіваюся, що містер Тревельян в основному направить свою увагу на слабо скоординовані установи в рамках і навколо сьогоденного так званого Лондонського університету, як вершини піраміди, зведення якої я сподіваюся побачити, на основі існуючої підготовчої школи, реформованої «публічної школи», звільненої від її занадто зрілих старшокласників, а також удосконалених і посиленних безкоштовних молодших і середніх шкіл, які повинні зайняти місце наших існуючих початкових шкіл.

(1924)

ШОРИ ДЛЯ ВІЛЬНОЇ ЮНОСТІ: МОЛОДА АМЕРИКА ПРОСИТЬ ПОЧУТИ І ПОБАЧИТИ

14.6.1924. Вірний шлях довести до сказу американців — порівняти освіту в Сполучених Штатах і в Західній Європі. Навіть якщо порівняння на їхню користь. Мабуть віра в перевагу освіти американського громадянина стає священною, як віра в американську конституцію. Сумніватися заборонено. Відвідувачам Сполучених Штатів можливо доведеться підписувати якийсь документ, що зобов'язує до цього.

Дотепер я з надзвичайною обачністю уникав, або, принаймні, оминав, це чутливе питання. Я планую продовжити у тому ж дусі. Але є один виняток. Я торкнувся хворого місця не так давно в книзі під назвою «Сон», і моя пошта з Америки за кілька тижнів прийшла, демонструючи несподівану та прикру ворожість. Я розповів про викладання в початковій школі Англії — це влаштовано однаково, більш-менш, в більшості цивілізованих країн — що, я думаю, підтвердить дослідник і через кілька століть. Я додав мимохідь, що в цілому американська сільська школа була гірше, ніж англійська, яку я описав.

Наскільки мені відомо, і я в це вірю, вона — гірше. У багатьох частинах Сполучених Штатів початкова освіта набагато нижче рівня Західної Європи, як наслідок, безграмотність шокує, і я не виконав би свій обов'язок письменника для англійської публіки, якби я не сказав про це. Я не думав про нові райони, населені свіжими іммігрантами, але про старі, де живуть корінні американці, такі, як Кентуккі.

Сполучені Штати вкрай недбалі, коли мова йде про початкову освіту, і потребують простої, стимулюючої розмови про це питання. Але американці демонструють стан роздратованого самодовольства, коли мова заходить про їхні школи. Вони відмовляються, майже несамовито, визнати, що їхня загальна освіта не встигає за величезним зростанням багатства і матеріальної цивілізації.

Морально, якщо не юридично, я такий же громадянин Сполучених Штатів Америки, як і Британської імперії; ментально американський і британський світи

— дві півкулі одного мозку; я не можу уявити, що вони функціонують самотійно, і це моя справа — обговорювати цю американську недбалість, як і викривати страшну недбалість британців щодо індійської освіти.

Однак це в дужках. Це лише для того, щоб підкреслити той факт, що в цій статті я взагалі не проводжу жодних порівнянь. Я беру текст з американського прикладу; от і все.

Між студентами та керівництвом Гарварду виникла невелика суперечка, і я вважаю це надзвичайно показовим. Найяскравіші студенти Гарварду, представлені в керуючій раді Гарвардського Союзу містером Корліссом Ламонтом*, хочуть почути про радикалізм і комунізм з перших рук від таких людей, як містер Дебс* і містер У.З. Фостер*, а адміністрація придушує ці юнацькі устремління. Вони хочуть, щоб молодим людям, які незабаром будуть впливати на американські справи, згодували знання про радикальні та революційні ідеї ортодоксальні і респектабельні особи, які попередньо переварять їх для них і видалять всі спірні елементи. Молоді люди хочуть реальних речей, і мати справу з ними самотійно. Душею і серцем я на їхньому боці.

Нещодавно була суперечка між містером Бертраном Расселом* і президентом Ловелом* про відносну свободу думки в американських і британських університетах. Оскільки містер Бертран Рассел через пацифізм був вигнаний з Кембриджа під час війни, він почав в цій суперечці з форою. Мені здається, що такий спір приречений бути безрезультатним. Є випадки розумових обмежень і придушення з обох сторін Атлантики, і немає ваг, щоб дізнатися який випадок серйозніше.

Реальний конфлікт тут не між американськими і європейськими умовами, а між двома типами людей. Це конфлікт, який бушує в усьому світі. Скрізь можна знайти тип розуму, що керує, вказує, обмежує, демонструючи шалене бажання и працездатність, щоб потрапити в керівні органи, і, як наслідок, потрапляє до керівних органів. Скрізь ми знаходимо також не такий великий запас — критичних, скептичних, творчих, неспокійних умів, які виробляють інновації та

стимулюючі ідеї, і мають всі шанси бути викинутими з організацій і керівних органів. Вони — насіння, закваска, живий фактор в розумі людства.

У докторі Ніколасі Мюрреї Батлері* Америка створила ідеальний зразок першого класу, так само, як в покійному Вільямі Джеймсі і Джеймсі Харві Робінсоні* — відмінні зразки другого. У британських інтелектуальних колах голосно хваляться, що в Англії не міг би з'явитися доктор Ніколас Мюррей Батлер, але, наскільки я можу судити, в Великобританії є стільки ж Ніколас Мюррей Батлер-изма, як і в Америці, також багато великої порожньої активної впливової претензійності, хоча це може бути більш розсіяно, і, принаймні, такої же рішучості контролювати і заважати інтелектуальним інституціям.

Своєрідною вадою людей керівного типу є їхня нездатність зрозуміти свою обмеженість. У них немає відчуття невідомого, немає відчуття тимчасової природи всіх буденних речей. Вони хочуть зафіксувати знання за своєю подобою, щоб субсидувати, нормувати і розподіляти по відділах роботу обдарованих, виняткових і неспокійних людей. Вони прагнуть створювати класику, увічнювати існуючі установи, вводити поклоніння предкам. Доктор Ніколас Мюррей Батлер має стати американським Конфуцієм і стереотипом цього досконалого світу 1924; останній із Засновників. Прийдешнє покоління дізнається, що в цій точці світ застиг.

Чого цей домінуючий тип найбільше боїться, так це революційних пропозицій та можливості молодим піти з новими ідеями. Його освітній ідеал — це шори та слухняна молодь, яка не дивиться ні праворуч, ні ліворуч, а йде єдиним правильним шляхом.

Але підтримуючим фактором життя є смерть. На щастя, дуже на щастя. Засновники вмирають, і їхні кодекси та конституції, їхні класичні висловлювання, вмирають і відходять. Навіть натхненні промови і заяви доктора Ніколаса Мюррея Батлера, так красиво надруковані і так безперестанку поширювані, коли-небудь зморщаться і зникнуть, і ніхто про них не згадає. Щоб життя тривало. Без смерті не було б народження.

Найфундаментальніший факт про молодь — це її неповага до старших і минулого. Так і має бути. Покоління, яке хоче повторити попереднє покоління, не стане початком нового, життя буде страждати заїканням.

І єдине, чого молодь найбільше потребує, чого прагне і за що бореться, виконуючи свій найвищий інстинктивний обов'язок, — є і завжди буде — всіляка деструктивна критика існуючої влади, існуючого порядку та усталених інституцій.

Молода Америка в Гарварді, ймовірно, не має жодних ілюзій з приводу містера Дебса або містера Фостера; вона називає їх, я майже впевнений, «Старина Дебс» і «Старина Фостер». Але вона має намір їх почути, вона почує їх, і адміністрації коледжу краще допомогти їй почути, без будь-яких спроб глушити повідомлення, які Старина Дебс і Старина Фостер повинні зробити, проти старої системи, яку молодий Гарвард був народжений змінити — і це головне для чого він був народжений, на скільки я можу бачити.

Школи та університети, безумовно, є найпарадоксальнішими речами у всьому абсурдному видовищі людського життя. Вони існують, щоб підготувати молодь до світу величезних змін, але їхня головна діяльність, здається, в Оксфорді та Кембриджі зовсім так само, як в Гарварді і Єлі, зводиться до того, щоб відгородити молодь від світу і приховати сили змін від її допитливих та розумних очей. Молодь університетів насамперед має стати живими яйцями нових добрих справ майбутнього. Зусилля керівних органів всюди, як видається, спрямовані головним чином на те, щоб зварити їх круто. Мої вітання містеру Корліссу Ламонту, якому поки вдалося уникнути кулінарного процесу.

Сьогодні Корлісси Ламонти є всюди, від Китаю до Перу. Справи і форми змінюються, але дух той же. У Москві вони повинні боротися так само важко, як і всюди; там, щоб не стати звареним круто комуністом. Завдяки бунтівній життєвій силі нашої молоді цей світ людства живе далі і не вмирає, і не застигає, перетворюючись на пам'ятник своїм Засновникам.

(1924)

ШКОЛИ НОВОГО СТОЛІТТЯ: ПРОГНОЗ

26.7.1924. У цих статтях я докучливо торочив про великі заворушення, невизначеності і втрати в справах людства; і я галасливо вимагав більше освіти, набагато більше освіти, більше енергійних і самовідданих освітніх зусиль.

Коментарі та відповіді, багате листування, допомогли мені дуже ясно зрозуміти дві речі. Глибоке обурення викликало у багатьох умах очевидна для мене заява про нікчемність, недосконалість, незадовільність та тлінність всього сучасного життя. Очевидно, вони думають, що П'ята авеню в стані заторів, кінні перегони в Аскоті, благодійні бали, Палм Біч, відкриття парламенту, кіноіндустрія, а також американські президентські вибори — все в порядку. Або, принаймні, досить добре, щоб жити з задоволенням.

Мене вважають похмурим і сварливим скнарою, який хоче, як багатьом здається, зруйнувати і реконструювати світ, який забезпечує такі чудові речі. Вони не розуміють, що цей світ вже руйнується, так чи інакше, і не буде відновлений якимось автоматичним процесом.

Вони хочуть, щоб цей світ залишився таким, яким він є, а не був «зіпсований» новаторами. У них є бажання бути задоволеними, вперте бажання бути задоволеними. З цим пов'язане, і, ймовірно, є фундаментальним, глибоке невір'я у силу людей свідомо змінювати свої умови та визначати свою колективну долю.

Але я тим і відрізняюся від інших журналістів, що не поділяю поширеного скепсису та фаталізму. Я не збираюся, не дивлячись на те, що деякі з нас, включаючи мене, незаслужено добре проводять час, приховувати той факт, що система, в її нинішньому вигляді — марнотратна, що вона не дає шансу практично нікому, і для мільйонів — вкрай болюча та жорстока.

Я належу до невеликої, але зростаючому меншості, яка вважає, що людина прийшла до такої фази знання і сили, що вона вже здатна і, можливо, дуже скоро буде готова, чинити опір монстру випадкових змін, який сьогодні зневажає цей світ. Ми віримо, що людське суспільство може бути і буде свідомо перебудовано

більш сміливо, більш ретельно та з більш чітким наміром, у масштабі, що відповідає величі сучасного механізму, і в такій мірі, що дозволить йому передбачити та дисциплінувати те, що зараз є незліченними силами змін. І наша віра полягає в тому, що шлях до цього розширення життя, цього звільнення від випадковості лежить через університети та школи, через загальну освіту всього населення світу та через універсальний і стійкий процес мислення, що йде в ногу з постійно мінливими потребами.

Ми всі є демократичними соціалістами, оскільки вважаємо загальною турботою підтримку порядку та закону, забезпечення спільних потреб кожного шляхом експлуатації природних багатств, виробництва та розподілу предметів першої необхідності для загального користування, а не для отримання кимось прибутку, а також забезпечення освіти та медичних послуг для всіх; але ми є аристократичними індивідуалістами, вимагаючи всесвітньої свободи пересування для всіх, максимального простору для самореалізації, та найвільнішого висловлювання та сприйняття — для кожного, хто взагалі може бути творчим. Ми бачимо, що єдиний шлях до кращого людського життя — масштабна і глибока реорганізація всякого роду досліджень і всієї освітньої системи світу.

Навіть поверхневе зіставлення механічних і психічних явищ допоможе в розгляді проблеми. Протягом останніх двох століть транспортні засоби пройшли шлях від диліжанса і вітрильного судна до автомобіля, швидкого поїзда, океанського лайнера, і літака; відбулося більш ніж десятикратне збільшення швидкості, і відповідне збільшення безпеки, пропозиції і комфорту. Механічна потужність і механічна продуктивність збільшилися в набагато більшій пропорції. Був також і освітній прогрес, але він не встигає за всіма цими змінами.

Сьогодні все більше людей в країні здобувають освіту, деякі її елементи, читання і письмо, поширилися дуже широко, але освіта повністю освіченої людини не на багато краще, ніж вона була двісті років тому, і освіта не поширилася, так як залізниці та фабрики з атлантичних країн, по всій планеті.

Ми вважаємо, що зараз ми знаходимося на зорі фази освітнього ривка, відповідного механічному століттю назад. Той ривок перерозподілив населення

кожної країни, створив нові міста, змінив форму і планування кожного міста, створив нові приміські системи, і зробив революцію в зовнішньому аспекті життя. Новий ривок реконструює розсіяне і заплутане розумове життя століття, створить ментальне ядро всюди, зв'яже всю сільську місцевість з новими і більш потужними центрами думки.

Сумніваюся, що зараз, окрім школярів, одна людина зі ста в Європі чи Америці професійно пов'язана з розумовою працею; ми передбачаємо час, коли приблизно кожна восьма або кожна п'ята людина буде точно зайнята роботою, яка переважно є розумовою, в якості студента, вчителя, наукового дослідника, художника чи письменника.

У кожному селі буде школа, читальний зал, театр, тісно пов'язані з місцевими медичними і культурними установами. В архітектурному плані вони складуть центр населеного пункту, навколо якого будуть розташовуватися житлові будинки. У кожному містечку будуть районні школи і велика середня школа, художні студії, театри, лабораторії. Кожне значне місто матиме університет в якості своєї головної пам'ятки і вінця слави.

Сільськогосподарське і промислове життя краю буде тісно пов'язане з технічними дослідженнями коледжів; до них звертатимуться за порадою і керівництвом. Система бізнесу та фінансів більше не буде таємною та приватною, системою конкурентних змов, а працюватиме в тісному зв'язку із загальним науковим життям; банкір стане професором економіки, фабрикант залізних виробів — металургом.

Це світ, якого ми хочемо, і який ми бачимо в наших надіях. Це світ, який замінить тисняву, метушню, заворушення, і затори на дорогах, в яких ми живемо сьогодні.

(1924)

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕЛЕЛ:

1. Huxley T.H. A Liberal Education; and Where to Find It (<http://aleph0.clarku.edu/huxley/CE3/LibEd.html>).
2. Shaw G.B. H.G. Wells: The Man I Knew.- The New Statesman (<https://www.newstatesman.com/long-reads/2013/12/h-g-wells-man-i-knew>).
3. Wells H.G. A Modern Utopia (<https://gutenberg.org/ebooks/6424>).
4. Wells H.G. Christina Alberta`s Father (<https://gutenberg.org/ebooks/69410>).
5. Wells H.G. Experiment in Autobiography (<https://gutenberg.ca/ebooks/wellshg-autobiography/wellshg-autobiography-00-h-dir/wellshg-autobiography-00-h.html>).
6. Wells H.G. Fate of Homo Sapiens (<https://gutenberg.net.au/ebooks13/1303621h.html>).
7. Wells H.G. Floor Games (<https://www.gutenberg.org/ebooks/3690>).
8. Wells H.G. In the Fourth Year (<https://gutenberg.org/ebooks/10291>).
9. Wells H.G. Joan and Peter (<https://www.gutenberg.org/ebooks/61426>).
10. Wells H.G. Kipps (<https://gutenberg.org/ebooks/39162>).
11. Wells H.G. Little Wars (<https://www.gutenberg.org/ebooks/3691>).
12. Wells H.G. Mankind in the Making (<https://gutenberg.org/ebooks/7058>).
13. Wells H.G. Men Like Gods (<https://gutenberg.net.au/ebooks02/0200221h.html>).
14. Wells H.G. Passage from a Speech to The Congres Mondial De La Documentation Universelle, Paus August 20th, 1937 (<https://gutenberg.net.au/ebooks13/1303731h.html#ch4>).
15. Wells H.G. The Anatomy of Frustration (<https://gutenberg.net.au/ebooks15/1500861h.html>).
16. Wells H.G. The Breeze At The British Association (Published in the Sunday Chronicle, September 12th, 1937), (<https://gutenberg.net.au/ebooks13/1303731h.html#app1>).

17. Wells H.G. The Discovery of the Future (<https://gutenberg.org/ebooks/44867>).
18. Wells H.G. The Dream (<https://gutenberg.org/ebooks/69394>).
19. Wells H. G. The Food of the Gods and How It came to Earth (<https://gutenberg.org/ebooks/11696>).
20. Wells H.G. The History of Mr. Polly (<https://gutenberg.org/ebooks/7308>).
21. Wells H.G. The Idea of a World Encyclopedia (<https://gutenberg.net.au/ebooks13/1303731h.html>).
22. Wells H.G. [The Informative Content of Education](https://gutenberg.net.au/ebooks13/1303731h.html#ch4) (Presidential Address to the Education Section of the British Association for the Advancement of Science, September 2nd, 1937), (<https://gutenberg.net.au/ebooks13/1303731h.html#ch4>).
23. Wells H.G. The Outline of History (<https://www.gutenberg.org/ebooks/45368>).
24. Wells H.G. The Poison Called History (The lecture delivered at the Science Congress in Australia in 1939), (<https://trove.nla.gov.au/newspaper/article/25581082>)
25. Wells H.G. The Salvaging of Civilization (<https://www.gutenberg.org/ebooks/45368>).
26. Wells H.G. The Schoolmaster and the Empire (<https://www.gutenberg.org/ebooks/11502>).
27. Wells H.G. The Shape of Things to Come (<https://gutenberg.net.au/ebooks03/0301391h.html>).
28. Wells H.G. The Undying Fire (<https://www.gutenberg.org/ebooks/61547>).
29. Wells H.G. The Work, Wealth and Happiness of Mankind (<https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.187365>).
30. Wells H.G. The World of William Clissold (<https://gutenberg.net.au/ebooks15/1500551h.html>).
31. Wells H.G. Tono-Bungay (<https://www.gutenberg.org/ebooks/718>).

32. Wells H.G. What Are We To Do With Our Lives?
(<https://gutenberg.net.au/ebooks02/0201081h.html>).
33. Wells H.G. What is Coming? (<https://www.gutenberg.org/ebooks/11289>).

ПРИМІТКИ

Агора (дав.-гр. *ἀγορά* — «місце зборів», «площа») — у давніх греків назва міської площі, на якій влаштовувалися торги та збиралися громадяни для вирішення державних питань.

Академія Платона — давньогрецька філософська школа, заснована бл. 387 до н. е. Платоном поблизу Афін. До Академії була школа, на території якої містився священний гай оливкових дерев, присвячених Афіні, богині мудрості. Архаїчна назва цього місця була *Nekademia* (Ἐκαδήμεια), яка з часом перетворилась в Академія і пояснювалася, принаймні, ще на початку 6-го століття до н.е., зв'язком її з афінським героєм, легендарним «Академосом». Отже, коли Г. Веллс згадував про «гай», він мав на увазі славетний навчальний заклад.

Аллен Чарльз Грант (1848-1899) — науковий письменник і романіст, прихильник теорії еволюції. В його перших книгах розглядалися наукові проблеми. Пізніше він звернувся до художньої літератури, між 1884 і 1899 було написано близько 30 романів. У скандальному романі «Жінка, яка наважилася» письменник вперше зобразив незалежну жінку-феміністку, яка народила позашлюбну дитину. Книга стала бестселером. Аллен також був піонером в науковій фантастиці, з романом «Британські Варвари» (1895). Ця книга, опублікована приблизно у той же час, що і «Машина Часу» Г. Веллса (яка з'явилася в січні-травні 1895 і включала згадку про Аллена), також описувала подорож у часі, хоча сюжет досить сильно відрізнявся.

«**Анатомія меланхолії**» (повна назва — «Анатомія меланхолії, все про неї: види, причини, симптоми, прогнози і деякі ліки. У трьох частинах зі своїми секціями, розділами і підрозділами. Філософічно, історично. Просто і зрозуміло») — один з найвідоміших (і об'ємних) творів англійської прози епохи бароко. Том в 900 сторінок був опублікований в 1621 під псевдонімом Демокріт Молодший. Книга розділена на три основні частини: перша частина визначає і описує різні види меланхолії, яка в той час ще вважалася реальною хворобою на зразок

депресії. Друга частина пропонує різні види лікування, а третя аналізує любовну меланхолію і релігійну меланхолію. Автор книги — оксфордський прелат Роберт Бертон — систематизував судження давніх і нових авторів, вирішуючи складні проблеми, відгукуючись на новітні події та наукові відкриття, висловлюючи власні оцінки, виявляючи неабиякий талант сатирика, публіциста і просвітителя. Він продовжував доповнювати і дописувати книгу до самої смерті в 1640.

Англосаксонське право — система права, яка використовується у Великобританії та її колишніх колоніях. На відміну від континентального права, головним джерелом якого є передусім закон, в її основу покладено судовий прецедент.

Армстронг Генрі Едвард (1848–1937) — англійський хімік. Член Лондонського королівського товариства (з 1876).

Арнолд Метью (1822-1888) — англійський поет, педагог и культуролог. Син Томаса Арнолда, який на протязі 13 років очолював приватну школу в Регбі. Був інспектором провінційних шкіл, багато подорожував по країні.

Асоціація Пильності (Національна Асоціація Пильності) — товариство, створене в 1885 в Англії «для виконання і вдосконалення законодавства для придушення злочинного пороку і громадської аморальності». В значній мірі створенню організації сприяли статі В.Т. Стеда (1849–1912), що викривали дитячу проституцію.

Атріум (лат. *atrium* — темний, від *ater* — чорний) — простір у середині давньоримського житлового будинку у вигляді закритого внутрішнього дворика, на який орієнтовано значну частину приміщень.

Бабу — шанобливе звернення до старших, шанованих чоловіків в Південній Азії. Походить від Бапу, що означає батько або дід.

Бадмінтон Бібліотека — спортивний і видавничий проект, задуманий і заснований Генрі Сомерсетом (1824-1899). Між 1885 і 1902 він перетворився в серію спортивних книг, з метою всебічного охоплення всіх основних видів спорту (30 томів). Назва «Бадмінтон Бібліотека» пов'язана з основним заміським

будинком герцога, Бадмінтон в Глостерширі. В серії книг про спорт немає бадмінтону, названого на честь того ж будинку.

Батлер Ніколас Мюррей (1862-1947) — американський теоретик і практик педагогіки, політик, публіцист, професор; з 1902 по 1945 — протягом сорока трьох років, — президент Колумбійського університету; автор безлічі праць і власної автобіографії, лауреат Нобелівської премії миру 1931 року, яку отримав за пацифістську діяльність. Зробив значний внесок в розвиток системи педагогічної освіти в США.

Батько Історії – див. Геродот Галікарнаський.

Батьківські огляди — колонка в англійських газетах, де публікували листи від батьків, які ділилися враженнями від шкіл, в яких навчаються, або навчались, їхні діти.

Беллок Джозеф Хілер П'єр Рене (англ. Hilaire Belloc; 1870 - 1953) — письменник та історик англо-французького походження (з 1902 підданий Великої Британії). Один з найбільш плідних англійських письменників початку ХХ століття. Був гарячим прихильником Римо-католицької церкви, що мало великий вплив на більшість його робіт. Вельми показовою була його суперечка з Гербертом Веллсом з приводу книги Веллса «Нариси історії». Беллок критикував Веллса за надмірно науковий підхід до еволюції як природного відбору, який, на думку Беллока, був абсолютно неможливий. Веллс зазначав, що «суперечка з містером Беллоком була схожа на перекикування бурі з градом».

Бентам Джереми (1748 -1832) — англійський філософ і правознавець, ідеолог буржуазного лібералізму, засновник філософської течії утилітаризму. Надавав великого значення вихованню та освіті народу, які вважав важливими засобами удосконалення розуму та думок людей, здатними направити їх егоїстичні почуття в правильне русло. У 1816 вийшла «Хрестоматія» (Chrestomathia) Бентама, по змісту деталізований педагогічний трактат на 430 сторінках.

Берслем — місто в промисловому районі Великобританії, де люди жили в декількох хвилинах ходьби від заводів. У ХІХ столітті швидко зростало завдяки

гончарному виробництву і каналам. Багато з романів Арнольда Беннета описують вікторіанський Берслем, з його численними гончарнями, шахтами і баржами, що працюють на каналі.

«Битва книг» — памфлет Джонатана Свіфта, опублікований як вступ до його твору «Казка бочки», який вийшов в 1704. У ньому описується бій між книгами в Королівській бібліотеці Великобританії, в ході якого твори і їх автори прагнуть затвердити свою перевагу один над одним. Памфлет є сатиричною інтерпретацією полеміки, що мала місце у Французькій академії в кінці XVII століття з приводу достоїнств літератури і мистецтва античності та сучасності.

«Бог – Невидимий Король» (англ. God the Invisible King) — теологічний трактат Г.Дж. Веллса, опублікований в 1917 (для перекладу взято фрагмент, присвячений темі: діти і божество). Оригінальний текст для перекладу: Project Gutenberg (<https://www.gutenberg.org/files/1046/1046-h/1046-h.htm>).

Бредлоу Чарльз (1833-1891) — англійський політичний діяч, атеїст і британський республіканець. Заснував Національне Світське Товариство (1866).

Брестед Джеймс Генрі (англ. James Henry Breasted; 1865-1935) — американський археолог та історик, який займався питаннями єгиптології, а також впливом цивілізацій Стародавнього Близького Сходу на становлення західної і православної цивілізацій.

Вестмінстерська школа — англійська незалежна школа, що знаходиться в стінах Вестмінстерського абатства. Традиція освіти Вестмінстера, ймовірно, сходить ще до 960 р. н.е., відповідно до історії абатства.

Воллес Грем (1858-1932) — англійський соціаліст, соціальний психолог, педагог, лідер Фабіанського товариства та співзасновник Лондонської школи економіки. У своїй праці «Велике суспільство: психологічний аналіз» (1914) Воллес стверджував, що соціально-психологічний аналіз може пояснити проблеми, спричинені впливом промислової революції на сучасне суспільство. Він протиставляв роль природи та виховання в сучасному суспільстві, дійшов висновку, що людство має значною мірою покладатися на покращення виховання. У своїй праці «Мистецтво думки» (1926) Воллес, спираючись на праці

Германа фон Гельмгольца та Анрі Пуанкаре, запропонував одну з перших повних моделей творчого процесу, яка й досі часто цитується в наукових працях про творчість.

Вордсворт Вільям (1770 -1850) — англійський поет-романтик. Видатний представник «озерної школи». Особливе місце в його світогляді і творчості належить природі. На відміну від своїх сучасників, які вважали природу бездушною, поет наділяв будь-який природний об'єкт — квітку, плід, скелю, камінь — почуттями і «моральним життям». Погляди поета на дику природу, якій притаманні не тільки моральні права, а й естетичні, етичні та релігійні цінності, були по-справжньому революційними і мали значний вплив на сучасників і потомків. Безперечною заслугою Вордсворта та інших поетів-романтиків стало відкриття краси тих явищ природи або природних пейзажів, на які люди раніше не звертали уваги.

Гай — див. Академія Платона.

Гальтон Френсіс (1822 -1911) — англійський географ, антрополог, соціолог, математик, генетик, психолог і статистик. Гальтон опублікував понад 340 статей і книг. Його коло інтересів було надзвичайно широким: в молодості він багато подорожував, займався етнографією і географією людини; захоплювався метеорологією; після вивчав спадковість людини, талант і здібності, розробив методіку генеалогічного аналізу (вивчення родоводів); вперше використав метод дослідження близнюків в біології і в психології; зробив чималий внесок в теорію статистики, зокрема, першим застосував статистичний аналіз в біології людини та психології; був одним з засновників експериментальної психології і першим ввів психологічні тести та опитувальники; розробив антропометрію — дослідження людини шляхом вимірювання її зовнішніх анатомічних ознак, зокрема, займався дактилоскопією — дослідженням шкірних пальцевих візерунків; був основоположником євгеніки — вчення про поліпшення спадковості людини.

Гербарт Йоганн Фрідріх (1776-1841) — німецький філософ, психолог і педагог. Один з засновників наукової педагогіки. Був прихильником асоціативної

психології. Працював на посаді професора в Геттінгенському і Кенінгсбергському університетах, де читав лекції з філософії, психології та педагогіки. Педагогічні ідеї Гербарта відображені у його творах «Загальна педагогіка, виведена з мети виховання» і «Нариси лекцій з педагогіки». Вважав, що філософія вказує мету виховання, а психологія — шляхи її досягнення. Відводив головне місце в навчальному плані стародавнім мовам и математиці, як засобам розвитку розумових здібностей дітей. Особливе значення надавав виховуючому навчанню, запропонувавши концепцію чотирьох принципів навчання: ясність, асоціація, система і метод. Вся педагогічна система Гербарта побудована на п'яти моральних ідеях: ідея внутрішньої свободи, ідея досконалості, ідея прихильності, ідея права і ідея справедливості.

Геродот Галікарнаський (грец. *Ἡρόδοτος*), (між 490 і 480 до н. е. - близько 425 до н. е.) — давньогрецький історик, названий Цицероном «батьком історії». Один з перших географів і вчених-мандрівників. На підставі побаченого на власні очі і почутих розповідей створив перший загальний опис відомого тоді світу. Автор «Історії» в дев'яти книгах, присвячених опису греко-перських воєн з викладом історії держави Ахеменідів, Єгипту та ін.

Гіббон Едвард (1737-1794) — британський історик.

Вважається одним з найвидатніших англійських істориків XVIII століття. Його найбільша та найвідоміша шеститомна праця «Історія занепаду та загибелі Римської імперії» була опублікована з 1776 по 1788. Багато дослідників схильні вважати саме її початком сучасної західноєвропейської історичної науки. Мемуари і листи Гіббона дають багатий матеріал про його життя. Привертає також увагу і його вислів: «У кожної людини буває два виховання: одне, яке їй дають інші, і інше, більш важливе, яке вона дає собі сама».

Гілі Елізабет (бл. 1863-1947) була довічним другом та довіреною особою англійського письменника Г.Дж. Веллса. Вона була однокурсницею Веллса в Нормальній школі наук у Південному Кенсінгтоні з 1884 по 1887 рік і одержувала багато його листів, зокрема тих, у яких він описував роботу над романами «Машина часу» та «Війна світів».

Гілкес Артур Герман (1849-1922) — педагог, письменник і священнослужитель, був директором Далвіч коледжу (Лондон) з 1885 по 1914.

Гільдія вчителів Лондона — професійна асоціація для вчителів, що була заснована в 1883.

Гінея — британська золота монета, що була в обігу з 1663 по 1813. Своєю назвою гінея завдячує африканській країні Гвінеї, де добувалося золото для карбування монет.

Гладстон Вільям Еварт (1809-1898) — британський державний діяч і письменник, 41-й, 43-й, 45-й і 47-й прем'єр-міністр Великої Британії.

Гомруль (Home Rule) — в історії Великобританії і Ірландії рух за збереження внутрішньої автономії Ірландії в рамках Британської імперії.

Грецька Антологія — збірка віршів, в основному епіграм, які охоплюють класичний та візантійський періоди грецької літератури. Містить бл. 3700 епіграм (бл. 23000 рядків).

Гуен Франсуа (1831-1898) — представник природного методу у методиці навчання іноземним мовам. Спостерігаючи за грою дітей 2-5 років, Гуен прийшов до думки про те, що в основі навчання рідній мові лежить потреба супроводжувати свою діяльність висловленнями в логіко-хронологічній послідовності. Звідси Ф. Гуен зробив висновок, що й процес засвоєння іноземної мови повинен проходити аналогічно. Виходячи з цього, він висунув наступні основні положення свого методу: природне навчання мові засновано на потребі людини виражати свої відчуття; в основу навчання повинне бути покладене не слово, а речення; найбільш надійним і дієвим є слухове сприйняття, внаслідок чого первинним і основним засобом навчання мові повинне бути усне мовлення, а не читання й писання.

Дебс Юджин (1855-1926) — діяч робочого і лівого руху США, один з організаторів Соціалістичної партії Америки.

Девант Девід (1868-1941) — англійський ілюзіоніст, майстер театру тіней і організатор перших кінопоказів. Вважається довершеним зразком чемної і дотепної презентації сценічної ілюзії.

Джеймс Вільям (1842 -1910) — американський психолог і філософ, один із видатних представників прагматизму, автор впливових книг з психології, педагогічної психології, психології релігії та містицизму. Брат письменника Генрі Джеймса.

Джип — так, скорочено від Джордж Філіпп, називали вдома старшого сина Г.Дж. Веллса.

Дон — традиційна назва членів ради коледжу і викладачів в Кембриджському та Оксфордському університетах.

Дюрталь – герой романів французького письменника Жоріса-Карла Гюїсманса (1848 -1907), який у своїх пізніх романах описав духовні пошуки людини на ім'я Дюрталь, вигаданого письменника, який був альтер-егом самого Гюїсманса.

Еварт Вільям (1798-1869) — британський політик. В 1837 успішно провів закон, що скасував смертну кару за викрадення худоби та інші подібні злочини. У 1850 був прийнятий підготовлений ним акт про створення безплатних бібліотек. Зіграв важливу роль в прийнятті Акту 1864, що узаконив використання метричної системи мір і ваг.

Едвардс Джон Пассмор (1823-1911) — британський журналіст, власник газети и філантроп, якого пам'ятають як щедрого благодійника. Протягом 14 років, 70 будівель були створені як прямий результат його заповітів. До їх числа відносяться лікарні, 11 питних фонтанчиків, 32 бюсти, 24 бібліотеки, школи та художні галереї. Він також був щедрим донором Освітньої Асоціації Трудящих.

«**Елементи Реконструкції**» (англ. The elements of reconstruction) — збірка статей Г.Дж. Веллса для «Таймс» в липні-серпні 1916 (для перекладу взято статтю «Вища Освіта в Імперії»).

Оригінальний текст для перекладу: Project Gutenberg Australia (<https://gutenberg.net.au/ebooks13/1303611h.html#art6>).

Етіоляція — втрата рослинами зеленого забарвлення при зростанні їх у темряві або в умовах недостатнього освітлення.

Закон Грімма, або закон Раска-Грімма — пересування [перший зсув, перебіг] приголосних), — фонетичний процес в історії прагерманської мови, який полягав у зміні індоєвропейських зімкнених приголосних. Вперше описаний в 1814 датським мовознавцем Расмусом Раском, а в 1822 повністю сформульований і досліджений німецьким філологом Якобом Гриммом, чие ім'я в кінцевому рахунку і отримав.

Імаго (від лат. *imago* — вид, образ) — доросла (статевозріла) стадія індивідуального розвитку комах та деяких інших членистоногих. На цій стадії членистоногі розмножуються (інколи ще й розселяються), як правило, не линяють і не ростуть. Для імаго більшості вищих комах, на відміну від попередніх стадій, характерним є повний розвиток крил та статевої системи.

Каппа — десята літера грецької абетки; псевдонім анонімного автора, на книгу якого Герберт Веллс посилається в своїй статті «Шкільний Учиель і Імперія».

Карлейль Томас (1795–1881) — англійський історик, філософ і соціолог XIX ст. Його творчість мала вплив на формування історичних і політичних поглядів як у Великій Британії, так і за її межами. Політичні вподобання Карлейля не раз змінювалися. Найвідоміша його історична праця — «Французька революція» (1838), у якій він яскраво зображує нестерпне становище мас і вкрай негативно оцінює якобинський терор, а також обґрунтовує теорію «героїв і натовпу», яку згодом розвинув у наступних своїх книгах.

Карнегі Ендрю (1835 -1919) — американський підприємець, мультимільйонер. На початку 20 століття — найбагатша людина у світі. Будучи прихильником теорії соціального дарвінізму Герберта Спенсера, Карнегі був переконаний, що більшість людей можуть досягти матеріальної забезпеченості при наявності необхідної освіти і старанності. При цьому він вважав за необхідне надання допомоги бідним багатими. Він особисто профінансував будівництво трьох тисяч суспільних бібліотек, які передав у органи місцевого

самоврядування. Він також заснував Технологічний інститут в Піттсбурзі, який сьогодні називається «Університет Карнегі - Меллона». У 1910 з його ініціативи створено «Фонд міжнародного миру Карнегі», який перетворився в один з найбагатших наукових центрів у світі.

Квадрівіум (лат. quadrivium — «чотиридоріжжя») загальна назва системи точних наук в Середньовіччі. Квадрівіум включав 4 дисципліни: арифметику (вважалася базовою дисципліною), геометрію, астрономію і музику. Квадрівіум становив підвищений курс світської освіти в середньовічних школах і університетах (наступний за тривіумом — початковим курсом гуманітарних наук).

Квінтиліан (Marcus Fabius Quintilianus) (бл.35-бл.96) — давньоримський теоретик ораторського мистецтва, педагог. Відкрита ним риторська школа користувалася великою популярністю. Узагальненням досвіду 20-річної педагогічної діяльності став його твір «Про освіту оратора» (12 книг, бл. 95) — практичне керівництво для всебічного навчання оратора з дитячого віку. Книга містить відомості про домашнє виховання хлопчика, його заняттях в граматичній школі, елементи риторичної освіти, розкриває основні етапи роботи над промовою. За Квінтиліаном, дитину слід виховувати з моменту народження, і з особливою увагою потрібно вибирати дитині вихователів і педагогів. Він вважав, що всі діти за рідкісним винятком наділені здатністю вчитися. Головним обов'язком наставника вважав прищеплення любові до навчання. Виступав за громадський характер навчання та індивідуальний підхід до вихованців, різко засуджував тілесні покарання. Педагогічні ідеї Квінтиліана набули особливої популярності в епоху Відродження.

Класична Асоціація — британським вчене товариство в галузі класики, і зареєстрована благодійна організація. Асоціація була заснована у 1903, її цілі: розвиток освіти шляхом заохочення і підтримки класичних досліджень, а також підвищення інформованості громадськості про роль і значущість класики для освіти і суспільного життя. Видає три журнали й газету. Інші види діяльності: робота зі школами, конференції, а також присудження грантів.

Клаттон-Брок Артур (1868-1924) — англійський публіцист, критик і журналіст.

Коледж Наставників — екзаменаційним орган і наукове товариство вчителів, викладачів і пов'язаних з ними фахівців, які працюють в сфері освіти в Сполученому Королівстві і в інших місцях. Коледж був заснований як «Товариство вчителів» в 1846 і включений до системи освіти королівською грамотою як Коледж Наставників в 1849. Змінив свою назву на Коледж Вчителів в 1998. В даний час діє під назвою Королівський Коледж Навчання. Коледж створив систему формальної експертизи та кваліфікації вчителів середньої школи. Він також був одним з перших органів, що проводили іспити і надавали сертифікати для учнів середніх шкіл обох статей, з усієї Англії та Уельсу, з найрізноманітніших предметів.

«Коло Наук» — наукова енциклопедія 1850-х, видана в Лондоні Вільямом Сомервіллем Орром.

Комуна Онайда — релігійна комуна в місті Онайда штату Нью-Йорк, заснована Джоном Хамфрі Нойесом в 1848, проіснувала до кінця 1870-х. Всі члени комуни були зобов'язані працювати, кожен у міру своїх здібностей і можливостей. Учасники комуни строго дотримувалися цінностей вільного кохання і знаходилися в груповому шлюбі між собою. Кожен з них міг вступати в інтимні стосунки з будь-яким іншим членом комуни за обопільною згодою; прояви власницьких інстинктів і виняткових взаємин не схвалювалися. В Америці XIX століття комуна Онайда виявилася однією з найбільш радикальних і організованих спроб змінити роль жінки в сім'ї та суспільстві, підвищити її соціальний статус. У цій комуні жінки отримали деякі свободи і привілеї, яких за її межами у них тоді не було. Комунарка не була жорстко пов'язана обов'язком рости своїх дітей до їх дорослішання, оскільки в Онайді існувала система соціального утримання і виховання дітей. Діти комунарів утримувалися і виховувалися зусиллями всієї комуни, і не були сильно прив'язані до своїх біологічних батьків. У комуні були свої вихователі, нянечки та вчителі, які займалися з дітьми; інші члени комуни допомагали їм. Дитина росла в оточенні

не сім'ї, а громади. У комуні існували певні правила, що регулювали відносини дитини з біологічними батьками. Основною ідеєю була «неприв'язаність» і відданість насамперед комуні: дитина не розлучалася зовсім зі своїми кровними батьками, знала їх і могла спілкуватися з ними, але надмірно приватні побачення і занадто сильна емоційна прив'язаність сприймалися негативно, так як вважалося, що це заважає прищепити дитині систему цінностей комуні.

Кулідж Джон Калвін (1872–1933) — тридцятий президент США з 1923 по 1929, від Республіканської партії.

Культуркампф (нім. Kulturkampf — «боротьба за культуру») — період жорсткої боротьби уряду Німецької імперії на чолі з канцлером Отто фон Бісмарком за встановлення державного контролю над Римсько-католицькою церквою в 1872-1886.

Ламонт Корліс (1902-1995) — американський філософ і громадський діяч, захисник громадянських свобод, один з творців теорії так званого натуралістичного гуманізму, що згодом стала основою для виникнення одного із напрямів гуманістичної думки — світського гуманізму. Автор 16 книг, сотень памфлетів і тисяч листів в редакції періодичних видань по значним соціальним питанням, які мали відношення до його діяльності на захист миру і громадянських свобод. Більшу частину свого життя Ламонт дотримувався лівих поглядів і відкрито заявляв про свої симпатії до марксизму і Радянського Союзу. Лауреат Премії миру імені Ганді.

Леді «Зелені рукава» (англ. Greensleeves) англійська фольклорна пісня, відома з XVI ст. Двічі згадується в творах Вільяма Шекспіра, зокрема в комедії «Віндзорські насмішниці». Про походження пісні відомо небагато. Мелодія, написана анонімним композитором XVI ст. на гармонійну модель романески, стала основою для численних варіацій. Написання тексту балади часто приписують англійському королю Генріху VIII, який нібито адресував ці вірші своїй коханій, імовірно Ганні Болейн, яка стала другою дружиною Генріха. Назва пісні відображає псевдонім невірної коханої, до якої звертається автор. Вважалося, що зелені рукава могли бути атрибутом одягу куртизанок в

середньовічній Англії. У «Кентерберийских оповіданнях» Джеффри Чосера зелений колір згадувався як «колір легкості в любові», оскільки після «вільного кохання» на одязі дівчини залишалися плями від трави.

Ловелл Еббот Лоуренс (1856-1943) — американський політолог і історик державознавства. З 1900 — професор, з 1909 по 1933 — президент Гарвардського університету. Автор ряду робіт про політичний лад західноєвропейських держав.

Маккіндер Гелфорд Джон (1861-1947) — англійський географ і геополітик, член Таємної ради, засновник теорії «Хартленда».

«Мандарини біля воріт: відродження старого навчання» (англ. The mandarins at the gate: the revival of the old learning) — стаття з тому «Рік пророцтв», що складався з 55 газетних колонок, написаних Г.Дж. Веллсом в 1923 і 1924 роках. Оригінальний текст для перекладу: Project Gutenberg (<https://www.gutenberg.org/ebooks/69752>).

Маррі Гілберт, також можливі варіанти прізвища: Маррей, Муррей, іноді Мюррей (1866- 1957) — англійський філолог-класик, письменник, перекладач, публіцист, авторитетний публічний інтелектуал. Протягом усього життя підтримував ліберальну партію. Брав участь у роботі Ліги Націй, зблизився на цьому підґрунті з Гербертом Веллсом.

Мейклдзон Джон Міллер Доу (1836-1902) — шотландський письменник, журналіст і вчений, відомий як автор шкільних підручників.

«Мейфлавер» (англ. Mayflower — травнева квітка) — відоме англійське приватне пасажирське судно, яке перевозило в 1620 переселенців-пілігримів з міста Плімут (Англія) до Плімуту в Массачусетсі, що згодом став столицею Плімутської колонії. 102 пасажирів «Мейфлавер» вважаються першими європейськими мешканцями Нової Англії.

Моней Лео Джордж Чіозза (1870-1944) — економіст-теоретик італійського походження, який переїхав до Англії в 1890-х, де зробив собі ім'я як політик, журналіст і автор. У перші роки ХХ ст. його погляди привернули увагу двох майбутніх прем'єрів, Девіда Ллойд-Джорджа і Вінстона Черчилля. Після періоду

роботи в якості особистого секретаря Ллойд-Джорджа, був міністром уряду на останніх етапах Першої світової війни.

Морріс Вільям (1834 -1896) — англійський художник, письменник, теоретик мистецтва, засновник руху «Мистецтво і ремесло», соціаліст, поділяв погляди прерафаелітів, засновник й ідеолог Фабіанського товариства.

«Новий Макіавеллі» (англ. The New Machiavelli) — роман Веллса, який публікувався по частинам в «Інгліш Рівю» в 1910 (для перекладу взято главу про дитячі ігри героя). Оригінальний текст для перекладу: Project Gutenberg (<https://www.gutenberg.org/files/1047/1047-h/1047-h.htm>)

Ньюнес Джордж (1851-1910) — англійський видавець і редактор, батько-засновник популярної журналістики. Почав свою кар'єру в 1881, коли заснував «Тіт-Бітс» («Ласі Шматочки»). Журнал спочатку виходив в Манчестері, як міні-енциклопедія, що містила фрагменти з книг та інших публікацій, але головним чином різноманітний спектр «ласих шматочків» інформації, представленої в зручному для читання форматі. З часом аудиторія читачів збільшилася і в 1884 Ньюнес перевів публікацію в Лондон. До кінця XIX ст. журнал досяг накладу 700 000. Можливо найвідоміше видання Ньюнеса — «Стренд Мегезін», в якому Артур Конан Дойл опублікував свої оповідання про Шерлока Холмса.

Оберон Герберт (1838-1906) — письменник, філософ і індивідуаліст XIX століття. Член парламенту Сполученого Королівства. Пропагував класичну ліберальну філософію, і розвиваючи ідеї Герберта Спенсера, закликав до добровільного фінансування уряду, що використовує силу тільки для захисту особистої свободи і приватної власності. Відомий як основоположник волюнтаризму.

Образи прекрасних жінок (повна назва: Образи прекрасних жінок: данина красі від поетів і художників) — книга, що складалася з віршів, проілюстрованих повносторінковими репродукціями картин, була видана у Лондоні в 1890.

«Передбачення» (повна назва — «Передбачення про вплив прогресу механіки і науки на людське життя і думку», англ.«Anticipations of the Reaction of

Mechanical and Scientific Progress upon Human Life and Thought») — футурологічний трактат Г.Дж. Веллса, який він написав в 34 роки. Глави «Передбачень» з'явилися в Великобританії в «Фортнайтлі Ревю» (квітень-грудень 1901) і в Сполучених Штатах в «Норт Американ Ревю» (червень-листопад 1901), а також були опубліковані у вигляді книги в листопаді 1901. Книга в 342 сторінки стала першим нехудожнім бестселером Веллса. (Для перекладу обрано фрагменти, що безпосередньо присвячені проблемам освіти і виховання). Оригінальний текст для перекладу: Project Gutenberg (<https://www.gutenberg.org/ebooks/19229>).

Перрі Джон (1850-1920) — інженер-електрик і математик. Одержав кілька патентів і працював в якості консультанта для Фор Аккумулятор Ко, влаштував освітлення гранд-готелю на Чарінг-Кросс, був співзасновником компанії по виготовленню підвісних доріг для перевезення вантажів по дротах.

Перша спроба (англ. «the Little Go») — перший з трьох іспитів, колись необхідних для академічного ступення в Оксфордському університеті. Зазвичай здавався студентами до або незабаром після зарахування. У такий спосіб при відсутності стандартизованої системи перевірки результатів шкільних іспитів університет перевіряв для себе якість підготовки першокурсників. Іспит складався з порівняно простих питань з латини, давньогрецької та математики. Був скасований в 1960.

Полоній — герой п'єси Шекспіра «Гамлет». Полоній — канцлер колишнього і теперішнього короля. Інтриги, лицемірство, хитрість стали нормою його поведінки. Все у нього підпорядковане розрахунку. Того ж він вчить і інших, наприклад, сина Лаерта. Недовіра до людей поширюється у нього навіть на власних дітей. Полоній — істинний васал, він виконує волю свого сюзерена, тим не менш ревно оберігає і власні інтереси. Царедворець зі стажем, він легко нехтує моральними правилами, формально згадуючи про них тільки в ритуальній батьківській розмові. Полоній вельми цінує «інформацію», йому треба знати все, що діється в домі і при дворі. Головний засіб добувати «інформацію» у Полонія стеження. Він і гине, підслуховуючи розмову Гамлета з матір'ю.

«Порятунок цивілізації» (англ. The Salvaging of Civilization) — цикл лекцій для поїздки в США, що не відбулася через епідемію грипу, опублікований у 1921. Оригінальний текст для перекладу: Project Gutenberg (<https://gutenberg.org/ebooks/33889>).

Публічна школа — давно заснована, селективна і дорога платна незалежна середня школа для дітей у віці від 11-13 до 18 років. Термін «громадська» не означає, що ці школи знаходяться в державному секторі: вони насправді є приватний сектор. Традиційно, публічні школи були школами-інтернатами для хлопчиків, хоча більшість тепер приймають денних учнів, і багато з них стали частково або повністю спільного навчання. Публічні школи походять від благодійних шкіл, створених для навчання бідних вчених, термін «громадська» використовувався для позначення того, що доступ до них не був обмежений на основі релігії, професії, або розташування, і що вони були предметом публічного управління або контролю, на відміну від приватних шкіл, які були створені для особистого прибутку власників. Закон про публічні школи 1868 року надав наступним семи школам незалежність від прямої юрисдикції або відповідальності Корони, церкви або уряду: Чартерхаус, Ітон, Харроу, Регбі, Шрусбері, Вестмінстерська Школа і Коледж Вінчестер.

П'ять Містечок – регіон гончарного виробництва в Англії XIX ст., що включав містечка: Берслем, Танстолл, Хенлі, Сток-он-Трент і Логтон.

Раскін Джон (1819-1900) — англійський письменник, теоретик мистецтва, літературний критик і поет, який значно вплинув на розвиток мистецтвознавства та естетики другої половини XIX - початку XX ст. Серед його робіт найбільш відомі «Лекції про мистецтво», «Художній вимисел: прекрасне і потворне», «Англійське мистецтво», «Сучасні художники», а також «Природа готики». Всього Раскін написав п'ятдесят книг, сімсот статей і лекцій. У книзі «Останньому, що й першому» він виступив з критикою капіталізму з позицій християнського соціалізму, вимагаючи реформ в освіті, загальної зайнятості і соціальної допомоги інвалідам та людям похилого віку. У 1869 він був обраний першим почесним професором мистецтв Оксфордського університету, для

студентів якого зібрав колекцію творів мистецтва в оригіналах і репродукціях. Раскин також набув великої популярності в середовищі ремісників і робітничого класу - особливо після заснування щомісячного видання «Fors Clavigera» («Листи до робітників і трудівників Великобританії»). Спільно з Вільямом Морісом і прерафаелітами він прагнув відкрити робітникам індустріальних районів красу ремісничого виробництва і перемогти дегуманізуючі наслідки механізованої праці за допомогою художньо-промислових майстерень, де застосовувалася б тільки творча ручна праця.

Рассел Бертран (1879-1970) — англійський філософ, логік, математик, громадський діяч. Член Лондонського королівського товариства (з 1908). Лауреат Нобелівської премії з літератури (1950). Викладав у багатьох університетах Великобританії і США. Один з ініціаторів Пагуошського руху вчених. Погляди на виховання і конкретні завдання педагогіки викладені в книгах «Про виховання, особливо в ранньому віці» (1926), «Виховання і суспільний лад» (1932). З метою реалізації своїх виховних ідей заснував (1927) спільно з дружиною школу в Бикон-Хіллі. В основі його педагогічної концепції було неприйняття авторитарної системи виховання з її примушуючим впливом на особистість. Був прихильником вільного виховання. Приділяв значну увагу загальному характеру і змісту шкільної освіти. Виключав ранню спеціалізацію і вузький утилітаризм викладання з навчальних завдань школи. Вважав можливою диференціацію навчання на середньому щаблі шкільного навчання. Противник шовінізму, збройних конфліктів між народами, бачив джерело міжнаціональної ворожнечі в «доктринерському» громадянському вихованні. Закликав до політико-ідеологічного нейтралітету школи і відмови від політичної соціалізації учнів.

Рух вивчення природи — популярна освітня ініціатива в Америці в кінці XIX і початку XX ст. Спроба примирити наукове дослідження з духовним, особистим досвідом, накопиченим в результаті взаємодії з природним світом. Рух змінив спосіб викладання природничих дисциплін в школах, акцентуючи увагу на

вивченні матеріальних об'єктів. Його девізом було: «вивчай природу, а не книги».

Сакердоталізм — переконання, що спокутні жертви за гріх вимагають втручання священика. Тобто, це віра в те, що особлива, відокремлена група чоловіків, що називається священство, є єдиними, хто може спілкуватися безпосередньо з Богом або богами. Термін походить від латинського sacerdos, священик, в буквальному сенсі той, хто здійснює священні жертви (від sacer, «священний», і, «давати»); той, хто пропонує жертву.

Сквірс — власник приватної школи «Академія Дотбойс-Хол» в романі виховання Чарлза Діккенса «Життя і пригоди Ніколаса Нікльбі». Школа більше нагадує в'язницю: діти голодують, піддаються жорстоким покаранням. Правда, багато критиків засуджували Діккенса за однозначно негативний показ йоркширських шкіл-пансіонів: образ Сквірса став загальним, і через асоціації з ним постраждали багато директорів шкіл, які не були винні в показаних в романі зловживаннях.

Спендер Едвард Гарольд (1864-1926) — британський політик, автор, журналіст і лектор.

Спенсер Герберт (1820-1903) — англійський філософ-позитивіст, займався також проблемами психології й соціології, ряд його робіт присвячений різним аспектам виховання. Найбільш цілісно педагогічні погляди відбиті в його книзі «Виховання розумове, моральне й фізичне». Спенсер різко критикував європейську школу XIX ст. за її відставання від рівня науки і потреб практичного життя. Торкаючись дидактичних проблем, вимагав, щоб зміст і методика навчання відповідали етапам розумового розвитку дитини. Його педагогічні ідеї, пов'язані з пропагандою утилітарної, природничонаукової освіти, були співзвучні суспільним настроям і мали великий вплив на розвиток педагогіки, особливо в Англії і США.

«Створення людства» (англ. Mankind in the Making) опублікована в 1903, є продовженням «Передбачень» (1901) і аналізує «процес виробництва людини», тобто «великий комплекс обставин, які сформують невизначені

можливості середньостатистичної дитини в реальність громадянина сучасної держави». Критикуючи багато аспектів сучасних інститутів, Веллс запропонував доктрину «Нового республіканства», яка «перевіряє всі речі з точки зору їх впливу на еволюцію людини». (З трактату в 429 сторінок для перекладу обрані розділи, присвячені проблемам середньої і вищої освіти). Оригінальний текст для перекладу: Project Gutenberg (<https://www.gutenberg.org/ebooks/7058>).

«Таймс Едьюкейшенл Саплемент» — щотижневий видання, спрямоване перш за все на шкільних вчителів у Великій Британії. Вперше вийшло в 1910, як доповнення в газеті «Таймс». Такою була його популярність, що в 1914, доповнення стало окремим виданням, що продавалось за 1 пенні.

«Творчий освітній план для Великобританії: орієнтовний прогноз» (англ. A Creative Educational Scheme For Britain: A Tentative Forecast) — стаття з тому «Рік пророцтв», що складався з 55 газетних колонок, написаних Г.Дж. Веллсом в 1923 і 1924. Оригінальний текст для перекладу: Project Gutenberg (<https://www.gutenberg.org/ebooks/69752>).

Трайпос — традиційний випускний іспит в Кембріджському університеті. Вважається, що назва походить від триногого стільця (tripod), на якому сиділи студенти, що сдавали іспит.

Тревельян Чарльз Філіп (1870 -1958) — британський політик і землевласник. Був президентом Ради по Освіті (в 1924, 1929 - 1931) в перших двох урядах Рамсея Макдональда.

Тривіум (лат. Trivium — перехрестя трьох доріг) — загальна назва системи гуманітарних наук в Середньовіччі. Тривіум включав 3 дисципліни (звідси назва) про мову і її використання: граматику, діалектику (логіку) і риторику. Він становив першу сходинку середньовічної освіти, передував квадривіуму.

39 Статей — віронавчальний документ Церкви Англії, про згоду з яким зобов'язаний письмово заявити кожен кандидат в диякони, священики та єпископи перед хіротонією. На 39 статтях базується сумарний виклад віри Церкви Англії. Вони були сформульовані на соборі в 1563 на базі 42 Статей

документа Англiканської Церкви, створеного в 1553. Клірики підписалися під 39 Статтями, затвердженими в якості Парламентського Акту в 1571.

Фішер Герберт Альберт Лоуренс (1865-1940) — англійський історик, педагог і ліберальний політик. Був президентом Ради по Освіті (з 1916 до 1922) коаліційного уряду Девіда Ллойд Джорджа.

Фостер Вільям (1881-1961) — діяч американського робочого і комуністичного руху. У 1929-1934 і 1945-1957 очолював Комуністичну партію США.

Фребель Фрідріх Вільгельм Август (1782-1852) — німецький педагог, теоретик дошкільного виховання. Свій перший виховний заклад «Універсальний німецький виховний інститут» відкрив у 1816 в Тюрінгії. Виховний процес у ньому будувався на основі педагогічних принципів І.Г. Песталоцці. У 1829 інститут був закритий через звинувачення Фребеля в поширенні шкідливих ідей. У 1833 очолив сирітський притулок у Бургдорфі, заснований Песталоцці, в якому навчалися діти різного віку, зокрема і дошкільнята. У 1837 заснував у Тюрінгії установу, якій в 1840 дав назву «дитячий сад». Педагогічні погляди Фребеля були побудовані на переконанні в тому, що можливості людини розвиваються в процесі її діяльності і відповідно до цього педагогічний процес повинен бути заснований на «дії, роботі і мисленні». Виховання розглядав як двосторонній, який стосується вчителя і учня, процес, що підводить і учня, і вчителя до свідомих зусиль, спрямованих на те, щоб змінити самого себе. Фребель вважав, що для виховання особливе значення мають види діяльності (гра, навчання, праця) і показав можливість їх взаємодії в різних формах. Гру вважав «вищим ступенем дитячого розвитку». Він розробив теорію гри, зібрав і методично прокоментував рухливі ігри; створив знамениті «Дари» — систему дидактичних ігор для розвитку навичок конструювання в єдності з пізнанням форми, величини, розмірів, просторових відносин.

Хаксли Тóмас Гéнри (1825 -1895) — англійський зоолог, популяризатор науки і захисник еволюційної теорії Чарльза Дарвіна. Член (в 1883-1885 — президент) Лондонського королівського товариства. На початку кар'єри Хакслі в

британських університетах практично не було ступенів в галузі біологічних наук. Більшість біологів були або самоучки, або брали медичні ступені. Завдяки його енергійній і цілеспрямованій діяльності кафедри біологічних дисциплін з'явилися в більшості університетів, а також був досягнутий широкий консенсус щодо навчальних програм, яких необхідно дотримуватися. Хакслі мав також великий вплив на розвиток британських шкіл. В 1870 він був обраний до Лондонської Шкільної Ради. У початковій школі, він виступав за широкий спектр дисциплін: читання, письмо, арифметика, мистецтво, наука, музика і т.д. В середній освіті він рекомендував після двох років базової гуманітарної освіти, наступні два роки присвятити роботі на більш високому рівні, орієнтуючись на більш конкретні галузі знання. Основні праці педагогічного змісту: «Ліберальна освіта; І де її знайти» (1868), «Наукова освіта: нотатки пообідньої промови» (1869), «Про науку та мистецтво по відношенню до освіти» (1882), «Університети: справжні і ідеальні» (1874), «Про медичну освіту» (1870), «Шкільні Ради: що вони можуть зробити, і що вони мають зробити» (1870), «Технічна освіта» (1877).

Хатчинсон Генрі Невілл (1856-1927) — англіканський священнослужитель, і протягом 1890-х, провідний автор популярних книг по геології, палеонтології, еволюції та антропології. Основні праці: «Автобіографія Землі» (1890), «Історія пагорбів» (1891), «Зниклі Монстри» (1892), «Істоти інших днів» (1894), «Доісторична Людина і Звір» (1896).

Чаутауква — рух освіти дорослих в Сполучених Штатах, дуже популярний в кінці XIX і початку XX ст. Назва походить від озера Чаутауква (місто Нью-Йорк), на березі якого проводилися перші просвітницькі заходи. Рух швидко поширився по всій сільській Америці, приносячі розваги і культуру для всієї спільноти, з гастролуючими лекторами, вчителями, музикантами, артистами, проповідниками і фахівцями. Колишній президент США Теодор Рузвельт назвав Чаутаукву «самою американською річчю в Америці».

Чемберлен Невілл (1869 -1940) — британський державний діяч, лідер Консервативної партії «Торі». 60-й Прем'єр-міністр Великобританії 1937—1940 років.

Чорна Країна — місцевість Вест-Мідлендс в Англії, на захід від Бірмінгема. У промисловій революції, вона стала одним з найбільш промислово розвинених районів Великобританії з вугільними шахтами і сталеливарними заводами. Назва, як вважають, походить від сажі, що покривала все навкруги.

Шинн Фейн (ірл. Sinn Féin, Ми самі по собі) — політична організація в Ірландії, заснована у 1905 зусиллями Артура Гріффіта. На початку 1970-их унаслідок розколу було утворено партію Шинн Фейн, що діє в Ірландії та Північній Ірландії донині.

«Шкільний Учитель І Імперія» (англ. The Schoolmaster And The Empire) — стаття Г.Дж. Веллса у «Вестмістер Газет», 21 жовтня, 1905 року. Оригінальний текст для перекладу: «An Englishman looks At the World» by H.G. Wells, 1914 (The Project Gutenberg Ebook (<https://www.gutenberg.org/ebooks/11502>)).

«Школи Нового Століття: Прогноз» (англ. The Schools Of A New Age: A Forecast) — есе з тому «Рік пророцтв» (1924), що складався з 55 газетних колонок, написаних Г.Дж. Веллсом в 1923 і 1924. Оригінальний текст для перекладу: Project Gutenberg (<https://www.gutenberg.org/ebooks/69752>).

«Шори для вільної юності: молода Америка просить почути і побачити» (англ. Blinkers for free youth: young America asks to hear and see) — стаття з тому «Рік пророцтв». Оригінальний текст для перекладу: Project Gutenberg (<https://www.gutenberg.org/ebooks/69752>).

Штурм Йоганнес (1507-1589) — педагог-гуманіст. Викладав в Колеж де Франс (1530-36), керував протестантської гімназією, яка була перетворена в академію (до 1581). Діяльність Штурма — перший досвід масового навчання в середній школі. Викладання велося по класно-урочній системі навчання і довело її ефективність (система пізніше була всебічно обґрунтована Я.А. Коменським). Штурм розробив методику викладання давніх мов; склав підручники, хрестоматії. Дав опис навчального процесу в гімназіях, основні елементи якого зберігалися майже до кінця XIX ст.

«Щасливий лицемір» — повість англійського письменника Макса Бірбома (1872–1956), яку Г. Веллс вважав одною з кращих, серед написаних

англійською. Герой повісті, декадент Джордж Хелл, закохується в юну невинну дівчину Дженні, однак та відкидає його, заявляючи, що її обранцем стане людина з обличчям праведника. Хелл з легкістю вирішує цю проблему: він звертається до художника і просить того виготовити маску, що зображує обличчя праведника. Одягнувши цю маску, Хелл завойовує прихильність Дженні, і дівчина стає його дружиною. З часом його поведінка під впливом маски починає змінюватися, він демонструє здатність творити добро, а коли колишня коханка намагається викрити його і зриває маску, виявляється, що обличчя Хелла змінилося і перетворилося на обличчя праведника.

«Що наближається?» (англ. What is coming?) — книга прогнозів Г.Дж. Веллса, що має підзаголовок: Що буде після війни, опублікована у Лондоні в 1916 (для перекладу взято главу 7 під назвою «Нова Освіта»). Оригінальний текст для перекладу: Project Gutenberg (<https://www.gutenberg.org/ebooks/11289>).

Юнацька християнська асоціація — молодіжна волонтерська організація. Стала відома завдяки організації дитячих таборів. Заснована в Лондоні в 1844 Джорджем Вільямсом (1821-1905), нараховує близько 45 млн. учасників в більш ніж 130 країнах світу

Янг Бригам (1801-1877) — американський релігійний діяч, другий президент Церкви Ісуса Христа Святих Останніх Днів (1844-1877), організатор переселення мормонів в район Великого Солоного озера і будівництва Солт-Лейк-Сіті. Бригам Янг був дев'ятим з одинадцяти дітей Джона і Ебігейл Хау Янгів. Дитинство Бригама Янга пройшло в центральній частині штату Нью-Йорк серед густих лісів. Батьки були бідні. У 1815, коли Бригаму Янгу було 14 років, його мати померла. До 16 років Бригам Янг освоїв ремесло теслі, столяра, маляра і скляра. Янг прочитав Книгу Мормона, захопився ідеями мормонів і в 1832 приєднався до них, зайнявшись місіонерською діяльністю. У 1840 він відправився в місіонерську подорож до Англії. Багато новонавернених згодом переїхали в США і приєдналися до існуючих мормонських громад. У 1846-1847 Янг, який став новим президентом церкви, вивів своїх послідовників в штат Юта (в той час територія Мексики), де під його керівництвом було засновано місто

Солт-Лейк-Сіті. Групи переселенців були також направлені в Айдахо, Неваду, Каліфорнію і Арізону, де мормони створили близько 350 громад і селищ. Зумів залучити в Юту близько 50 тисяч переселенців із Середнього Заходу і емігрантів з Європи. У 1851-1858 Янг займав посаду губернатора території Юта, керуючи як церковними, так і світськими справами. Бригам Янг був одружений на 55 жінках і мав 57 дітей від них. Для того, щоб розмістити таку велику сім'ю, Янг побудував садибу «Лайон-Хаус», де у кожної жінки були окремі апартаменти. Янг до кінця життя залишався главою Церкви Ісуса Христа Святих Останніх Днів і духовним лідером мормонів.

ОСНОВНІ ДАТИ ЖИТТЯ ТА ТВОРЧОСТІ ГЕРБЕРТА ВЕЛЛСА

1866, 21 вересня — в Бромлі, передмісті Лондона, у Джозефа Веллса і його дружини Сари народився син Герберт Джордж. У Герберта було два брата, Френк Чарльз (1857) і Фредерік Джозеф (1862). Сестра, Фанні (1855) померла від апендициту в 1864 році.

1871-1874 — Герберт відвідував школу для маленьких дітей, де вчився читати і застосовувати таблиці ваг і мір.

1874-1880 — Герберт вчився в «Комерційній академії містера Томаса Морлі». Влітку 1874 у віці 7 років, він зламав ногу і провів кілька тижнів вдома, читаючи із захопленням.

1879 — тринадцятирічний Герберт написав ілюстровану жартівливу повість «Пустельна Маргаритка» (опублікована у вигляді факсиміле в 1957).

1880 — учень продавця в магазині тканин у Віндзорі. У чотирнадцять років почалася вчительська кар'єра Герберта Веллса - як «учня-викладача» в маленькій школі дядька Вільямса в Сомерсеті.

1881 — помічник аптекаря в Мідхерсті.

1881-1883 — учень продавця в магазині тканин в Саутси.

1883-1884 — асистент вчителя в початковій школі в Мідхерсті.

1884-1887 — студент Нормальної школи при Лондонському університеті в Сауз-Кенсінгтоні (відрахований після трьох курсів). Перші спроби літературної діяльності. Знайомство з Фабіанським товариством.

1887-1888 — викладач Академії Холта в Північному Уельсі.

1888-1891 — викладач в школі Хенлі-хаус в Кілберні (Лондон). Перша наукова публікація.

1890 — отримання ступеня бакалавра природничих наук (по зоології і геології) і вчительського диплома в Лондонському університеті.

1890-1893 — викладач в заочному коледжі в Кембриджі.

1891 — шлюб з Ізабеллою Мері Веллс, двоюрідною сестрою. В журналі «Фортнайтлі Ревю» опублікував статтю «Нове відкриття одиничного».

1892-1893 — написав і видав підручник біології. Стаття «Comenius» в «Юніверсіті Кореспондент». Початок професійної журналістської діяльності.

1893 — статті «Що таке зубріння?», «Освіта елизаветинського джентельмена» в «Юніверсіті Кореспондент». Пішов від дружини до Емі Кетрін Роббінс.

1894 — почалася публікація по частинах «Машини часу» в «Нешнл Обсервер». Статті «Будова схоластичного розуму», «Песталоцці» в «Едюкейшнл Таймс». Лекція на тему: «Викладання природничонаукових дисциплін — ідеал і деякі реальності».

1895 — захоплення велосипедної їздою. Розлучення з першою дружиною і шлюб з Емі Кетрін Роббінс. Публікація фантастичних оповідань і першого фантастичного роману: «Машина часу». Стаття «Загроза для університету» в «Сатердей Рівю».

1896 — романи «Острів доктора Моро» і «Колеса Фортуни». Стаття «Проблема Лондонського університету» в «Сатердей Рівю».

1897 — роман «Людина-невидимка». Стаття «Деякі роздуми про британського шкільного вчителя» в «Дейлі Мейл».

1898 — роман «Війна світів». Перша поїздка за кордон — в Італію.

1899 — продовжував публікувати фантастику, науково-популярні статті, публіцистику. Будував Спейд-хаус (Піковий будинок), архітектор Ч.-Ф.-А.Войсі.

1900 — перший реалістичний роман «Любов і містер Льюїшем». У травні відправився в велосипедний тур по Північній Франції, відвідав Паризьку виставку.

1901 — з кінця січня до початку березня з дружиною у відпустці в Італії і Швейцарії. Народився син Джордж Філіп. Перший футурологічний трактат «Передбачення», який зробив Веллса популярним в світських колах і серед політиків.

1902 — знайомство з Сідні і Беатрис Вебб. Лекція в Королівському інституті на тему: «Відкриття майбутнього».

1903 — вступив в Фабианське товариство. Соціально-педагогічний трактат «Створення людства». Народився син Френк Річард.

1904 — роман «Їжа богів».

1905 — реалістичний роман «Кіппс: історія простої душі». Футурологічний трактат «Сучасна утопія». Смерть матері.

1906 — перша поїздка в США, зустріч в Білому домі з президентом Теодором Рузвельтом. Роман «У дні комети». Серія нарисів «Майбутнє Америки». Повідомлення в клубі «Сподвижники» на тему: «Вища стадія освіти — деякі теоретичні роздуми».

1907 — стаття «Щоб не тиснули черевики». Почалася публікація по частинах «Нових світів замість Старих».

1908 — вийшов з Фабіанського товариства. Філософський трактат «Перше і Останнє». Фантастичний роман «Війна в повітрі». Спроба видання журналу «Інгліш ревію». Любовні взаємини з Ембер Рівз.

1909 — романи «Анна-Вероніка: історія сучасної любові» і «Тоно-Бенге». Народження дочки Анни Джейн (від Ембер Рівз).

1910 — роман «Історія містера Поллі». Смерть батька.

1911 — роман «Новий Макіавеллі». Перша книга для дітей «Ігри на підлозі». Стаття «Сучасний роман».

1912 — переїзд в новий будинок Істон Гліб, Ессекс. Роман «Шлюб». Знайомство з Ребеккою Вест.

1913 — роман «Пристрасні друзі». Книга для дітей «Маленькі війни».

1914 — перша поїздка в Росію, зустріч з М. Горьким. Народження сина Ентоні (від Ребекки Вест). Романи «Звільнений світ», «Дружина сера Айзека Хармана». Стаття «Війна, що покладе край війнам». Купив свій перший автомобіль. Синів відправив вчитися в школу в Оундлі, де директором був Ф.У. Сандерсон.

1915 — опублікував лист в «Таймс» в якому говорив про необхідність бачити різницю між правителями Німеччини та німецьким народом. Філософський роман «Бун».

1916 — публікація «Що наближається? Про те, що буде після війни». Публікація по частинах в «Таймс» «Елементів реконструкції». Поїздка на fronti Франції, Італії та Німеччини, пізніше враження від побаченого знайшли відображення в публікації «Війна і Майбутнє». Роман «Містер Брітлінг п'є чашу до дна». Стаття «Як викладати російську мову» в «Дейлі Кронікл».

1917 — Стаття «Справа проти класичних мов» в «Фортнайтли Ревю». Лекція, присвячена трьохсотріччю з дня смерті Шекспіра. Опублікував лист в «Нейчур», в якому пропонував викладати російську мову замість давньогрецької. Написав листа Максиму Горькому, в якому вітав Лютневу революцію в Росії. Міністерство військового спорядження опублікувало офіційний звіт про проект Г.Дж. Веллса «Портативна і складна канатна дорога для доставки боєприпасів». Пропаганда Ліги Націй.

1918 — почав публікувати «Нову Республіку». Роман про освіту «Джоанна і Пітер». Початок роботи над «Нарисами Історії».

1919 - трактат «Невгасимий вогонь». Стаття «Історія — одна на всіх». Напружено працював над «Нарисами Історії», вів велике листування з експертами. У листопаді закінчив роботу над книгою, вийшла перша з 24 частин, які друкувалися раз в два тижні (до листопада 1920).

1920 — провів частину червня в Празі з сином Джоржем Філіпом. «Нариси Історії» вийшли окремою книгою. Друга поїздка в Росію, зустріч з Леніним. Відвідування двох шкіл і приймальника-розподільника для безпритульних. Знайомство з М. І. Бенкендорф (Будберг). Книга «Росія в імлі».

1921 — опублікував «Порятунок цивілізації». Стаття «Викладання історії по-новому» в «Фортнайтли Ревю». Опублікував лист в «Нью-Йорк Таймс», «Дейлі Геральд» і «Известіях» із закликом про допомогу страждаючим від голоду в регіонах Росії. Поїздка в США, участь у Вашингтонській конференції по роззброєнню. Любовні взаємини з Маргарет Сенджер. Обраний в Національний Союз Журналістів.

1922 — написав в кілька літературних журналів, закликаючи опублікувати повне видання творів Лева Толстого. Опублікована «Коротка історія світу».

Лекція «Світ, його борги і багаті люди» в школі Міллбенк, Лондон. Безуспішно балотувався в парламент від Лондонського університету як офіційний кандидат Лейбористської партії.

1923 — опублікований роман «Люди як боги». Брав участь у виборах на посаду ректора університету Глазго, але зазнав поразки. Стаття «Десять найважливіших книг в світі». Лекція для вчителів «Про викладання історії». Друга спроба участі в парламентських виборах — невдача.

1924 — роман «Сон». У Женеві, беручи участь в Асамблеї Ліги Націй, зустрівся з Одетт Кюн в перший раз. Переселяється на Французьку Рів'єру — будинки Лу-Бастіон біля Граса, потім Лу-Пиду. Восени виходить Атлантичне Видання творів Г. Веллса в 28 томах. Написав і опублікував біографію Ф.У. Сандерсона — «Історія Великого Вчителя».

1925 — стаття «Прогноз світових справ» в Британській Енциклопедії. Працював над виправленим виданням «Нарисів історії». Початок публікації роману «Світ Вільяма Кліссольда». Роман «Батько Христини Альберти».

1926 — лист в «Дансинг Таймс» на захист балету Стравінського «Весілля». Лист в «Нейчур» про необхідність фінансової підтримки проекту зі збереження археологічних залишків печери Мас-д'Азіл у Франції. Лист в «Дейлі Геральд» на захист Бернарда Шоу. Роман «Світ Вільяма Кліссольда».

1927 — лекція «Демократія в процесі перегляду» в Сорбонні, Париж. Написав листа прем'єр-міністру, закликаючи відновити дипломатичні відносини з Росією. Смерть дружини. Робота над продовженням освітньої трилогії — «Наука життя».

1928 — публікація «Книги Кетрін Веллс». Протягом літа написав три короткі комедії для кіно: «Поліцейські», «Тонік» і «Мрії». Трактат «Відкрита змова: плани світової революції». Роман «Містер Блетсуорсі на острові Ремпол».

1929 — лекція-звернення до Рейстагу «Здоровий глузд і мир у всьому світі», Берлін. Стаття «Імперіалізм і Відкрита Змова» в «Ріеліст». Дозволив Джеффри Весту приступити до написання його біографії. Кіносценарій «Король по праву». Книга для дітей «Пригоди Томмі».

1930 — знищив рукопис «Компаньйонка леді Франкленд» (написано в 1887-8). Роман «Самовладдя містера Парема». Вийшла «Наука життя» (у співавторстві з Джуліаном Хакслі і Дж.-Ф. Веллсом).

1931 — у Г. Веллса діагностовано цукровий діабет. Публікація третьої частини освітньої трилогії «Праця, багатство і щастя людства». Поїздка в США.

1932 — відвідав Іспанію, лекція для студентів в Мадриді «Гроші і Людство». Збірник «Після демократії», що складався з 16 есе на теми політики, економіки та моралі. Лекція «Лібералізм і революційний дух» в Літній Школі Лібералів. Роман «Белпінгтон Блепскій».

1933 — початок роботи над автобіографією. Обраний президентом Міжнародного ПЕН-клубу. Науково-фантастичний роман «Обрис прийдешнього». Розрив з Одеттою Кюн. Любовні взаємини з М.І. Будберг.

1934 — формування «Товариства Г.Дж. Веллса» на основі ідей, що містилися в «Що нам робити з нашими життями?» Поїздка на два тижні в США, зустріч з Ф. Д. Рузвельтом. Третя поїздка в Росію, зустрічі зі Сталіним, М. Горьким і І.П. Павловим. Вийшов «Експеримент в автобіографії. Відкриття та висновки одного цілком пересічного розуму».

1935 — останній переїзд — в будинок на Ганновер-терас, Лондон. Поїздка в США, друга зустріч з Ф. Д. Рузвельтом. Написав кіносценарій на основі «Обрису майбутнього». Знову поїхав в США. Відвідавши кілька міст, на п'ять тижнів залишився в Голлівуді у Чарльза Чапліна і Полетт Годдар.

1936 — переробив в кіноценарії для Олександра Корди «Їжу богів» і «Нового Фауста». Удостоєний почесного ступеня доктора літератури Лондонського Університету. «Мій Авто-Некролог» в «Ліснер». Сімдесятирічний ювілей. Склав із себе повноваження президента Міжнародного ПЕН-клубу. Лекція «Ідея Всесвітньої Енциклопедії» в Королівському Інституті. Науково-фантастичний роман «Гравець в крокет». Філософська робота «Анатомія розчарування».

1937 — обраний першим президентом Секції по освіті Британської асоціації розвитку науки. Лекція про всесвітню енциклопедію на конгресі

Міжнародного інституту документації в Парижі. Лекція «Інформативний зміст освіти» в Ноттингемському університеті. Провів жовтень і першу половину листопада в Сполучених Штатах, читання лекції «Розумова організації сучасного світу» в Філадельфії, Бостоні, Детройті, Чикаго, Вашингтоні та Нью-Йорку. Знову зустрічався з президентом Ф.Д. Рузвельтом. Романи: «Народжені зіркою», «Брунгільда». Повість «Візит в Кемфорд».

1938 — лекція «Майбутнє лібералізму» в Клубі лібералів Оксфордського Університету. Вийшов з Національної спілки журналістів. Виступив з промовою про свободу думки на конференції Світового Союзу вільнодумців в Лондоні. Роман «До речі про Долорес». Радіопостановка «Війни світів» Орсона Веллса викликала паніку в Нью-Джерсі. Збірник статей «Світовий Розум». Повість «Брати».

1939 — поїздка в Австралію, виступ по радіо з Мельбурна «Світ, яким я його бачу», лекції в Канберрі «Майбутнє людства», «Отрута, що називається історією». Початок Другої світової війни. Трактат «Доля Homo sapiens». Роман «Божа кара». Поїздка до Стокгольма на щорічний конгрес ПЕН-клубу (скасований через початок війни). Надсилав копію «Декларації Прав Людини» президенту Рузвельту. Збірник статей «Подорожі республіканця-радикала в пошуках гарячої води».

1940 — публікація «Нового світового порядку». Гітлер віддав наказ про підготовку до вторгнення в Англію, складений список з 2700 видатних людей, які будуть заарештовані в разі вторгнення, серед яких Герберт Веллс і Ребекка Вест. Остання поїздка в США, в жовтні і листопаді тринадцять разів виступив з лекцією «Дві півкулі або один світ» в семи містах, подолав на літаку 24 000 миль. Дружня зустріч з Орсоном Веллсом, участь у прем'єрі фільму Чапліна «Великий Диктатор». Роман «Малюки в темніючому лісі». Фантастична повість «Всі пливемо на Арарат».

1941 — стаття «Людина науки, як аристократ» в «Нейчур». Лекція в Королівському інституті «Наука і Світовий Розум». Зустріч з міністром освіти

Р.О. Батлером для обговорення проблем реформування освіти. Роман «Необхідна обережність: модель життя». Збірник статей «Путівник по Новому Світу».

1942 — закінчив заключну главу «Постскриптуму до «Експерименту в автобіографії» (буде опублікований тільки в 1984 під назвою «Закоханий Веллс»). Виступ по радіо «Перспективи для Homo Sapiens». Працював над сценарієм фільму за романом «Історія містера Поллі». Філософські трактати: «Наука і світовий розум», «Переможений час», «Фенікс».

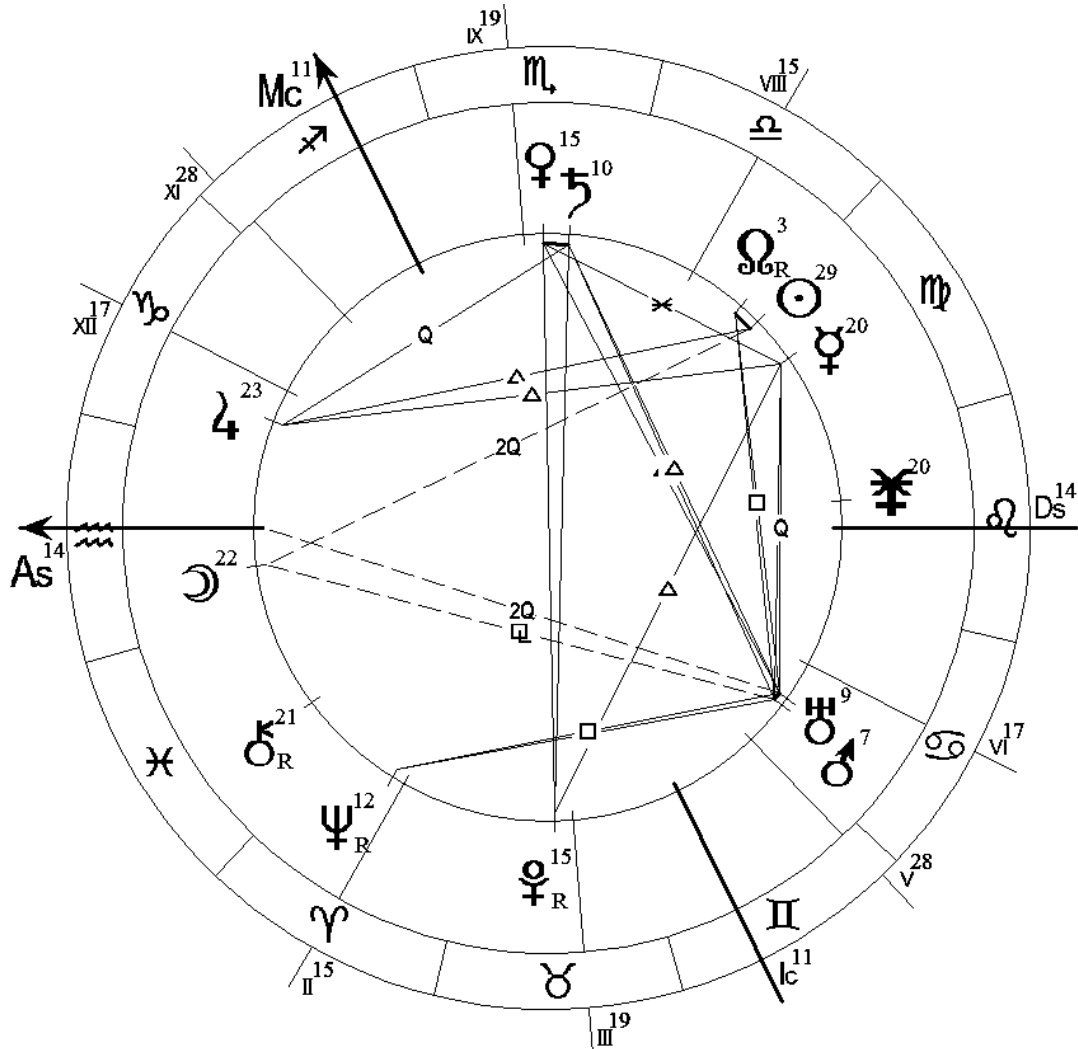
1943 — захист докторської дисертації з біології в Лондонському університеті на тему: «Ілюзорність деяких уявлень про тривалість життя багатоклітинних організмів, зокрема, Homo Sapiens». Головував на зборах в Уїгмор Холі (Лондон) на підтримку демократичного руху в Італії. Трактат «Сгих Ansata: Засудження Римської Католицької Церкви».

1944 — публікація «Від 42-го до 44-го: сучасні мемуари» (наклад 2000 примірників). Виступ по радіо для французької аудиторії.

1945 — брав участь у загальних виборах. Останні книги: «Щасливий поворот» і «Розум на межі своєї вузди».

1946 — 13 серпня Г.Дж. Веллс помер у своєму лондонському будинку на Гановер-терас. У вересні «Пенгвін Букс» перевидало десять творів Г. Веллса накладом в 100 000 екземплярів для кожної назви.

ГОРОСКОП ГЕРБЕРТА ВЕЛЛСА

Гороскоп Герберта Веллса, род. 21.09.1866, 16:33 GMT, г. Лондон, Дома Плацидуса (Людмила Смирнова. Гений, обогнавший свое время, газета «Астролог», 2005, №3; <http://www.astro-logia/ru/RUS/genyi.html>).

ГЕРБЕРТ ДЖОРДЖ ВЕЛЛС: PRO ET CONTRA

Що б не написав Веллс, воно не лише живе, а й брикається.

Генрі Джеймс

Веллс — Просперо всіх чудових нових світів його розуму і Шекспір наукової фантастики.

Брайан Олдисс

Містер Веллс справляє враження людини, яка під час прогулянки по саду може заявити: «Мені не подобається це фруктове дерево. Плодоносить не кращим чином, не блищить досконалістю форм. Давайте-но його зрубаємо і спробуємо виростити на цьому місці інше дерево, краще». Хіба цього чекає британський народ від свого генія? Куди природніше було б почути від нього: «Мені не подобається це дерево. Давайте спробуємо поліпшити його життєздатність, не завдавши ушкоджень стовбуру. Може бути, вдасться змусити його рости і плодоносити так, як нам того б хотілося. Але не будемо знищувати його, адже тоді всі минулі зусилля пропадуть дарма, і невідомо ще, що ми отримаємо в майбутньому».

Артур Конан Дойл

Він був на диво винахідливий, і кожен міг читати його по-своєму. У його кращих романах, таких, як «Перші люди на Місяці» і «Війна світів», стільки літературних знахідок, що багатьом вистачило б на все життя. Його фантазія була особливо плідною, коли мова йшла про дитячі ігри або про війну. Між 1900 і 1914 роками він висловив ряд пророчих ідей, що мали практичне значення, включаючи ідеї створення танка і військового літака.

Чарльз Сноу

Веллсовська фантастика — це фантастика, може бути, тільки для сьогодні, а завтра вона вже стане побутом. Ми можемо сказати це тим впевненіше, що багато з фантазій Веллса вже втілилися, тому що у Веллса є дивний дар прозорливості, дивний дар бачити майбутнє крізь непрозору завісу нинішнього дня. Втім, це не так: дивного тут не більше, ніж в диференціальному рівнянні, що дозволяє нам заздалегідь сказати, куди впаде випущений з такою-то швидкістю снаряд; дивного тут не більше, ніж в прозорливості астронома, який пророкує, що затемнення сонця буде такого-то числа в таку-то годину. Тут не містика, а логіка, але тільки логіка більш зухвала, більш далекобійна, ніж зазвичай.

Євген Замятін

Втім, чи не стає батьковбивцею людина мого віку (а мені тридцять вісім), яка зазіхнула на авторитет Веллса? Інтелігенти, які народилися приблизно на початку століття, — в якомусь сенсі веллсовске творіння. Можна сперечатися про ступінь впливу будь-якого письменника, особливо «популярного», чиї книги знаходять швидкий відгук, але, на мій погляд, з тих, хто писав, в усякому разі по-англійськи, між 1900 і 1920 роками ніхто не вплинув на молодь так сильно, як Веллс. Всі ми думали б зовсім інакше, якби його не існувало, а значить, іншим був би і світ навколо нас. Але справа в тому, що як раз цілеспрямована зосередженість і одностороння уява, які надавали йому вигляд натхненного пророка в едвардіанське століття, перетворюють його тепер в дрібного мислителя, що відстав від часу.

Джордж Оруелл

Веллс здобув своє значення з кількості, а не якості, хоча слід визнати, що він досяг успіху в певних якостях. Він дуже добре уявляв поведінку мас в незвичних обставинах, наприклад, в «Війні світів». Деякі з його романів зображують героїв, які переконливо відрізняються від нього самого. З політичної точки зору він був одним з тих, хто зробив соціалізм респектабельним в Англії. Він справив величезний вплив на покоління, яке слідувало за ним, не тільки щодо

політики, але і по відношенню до питань особистої етики. Його знання, у всьому поверхневі, були дуже широкі. Проте у нього були певні слабкості, що якоюсь мірою шкодили його позиції як мудреця. Він боявся втратити популярність, і був готовий йти на поступки поширеній думці, що порушувало послідовність його вчення. Він співчував масам, що іноді провокувало його розділяти їхні істерії.

Бертран Рассел

Він піднявся до шкільного вчителя; закінчив навчання природничим наукам, отримавши ступінь бакалавра; і незабаром, як Діккенс і Кіплінг, залишив все це позаду і став великим популярним автором, звільнившись назавжди від нужди, отримавши доступ до всіх соціальних кіл в королівстві. Таким чином, він перестав належати до якого-небудь класу; бо хоча Берті Веллс став Г.Дж. Веллсом, есквайром, він ніколи не поводився як джентльмен, як продавець, як учитель, як будь-хто інший на планеті, завжди залишаючись самим собою. А яким же він був чарівним!

Джордж Бернард Шоу

У Веллсі насамперед вражає те, що він єдиний серед блискучої плеяди своїх сучасників не перестав рости. У нічній тиші можна навіть почути, як він росте. Найочевиднішим проявом цього росту є поступова зміна думок, але це не проста зміна думок. Це не постійне перескакування з однієї позиції на іншу, як у випадку з Джорджем Муром. Це цілком послідовний рух по цілком надійному шляху і в цілком певному напрямку. Однак головним доказом того, що він не має нічого спільного з мінливістю і марнославством, може служити той факт, що в цілому це — рух від більш екстравагантних ідей до більш звичайних ідей. Цей факт свідчить про чесність містера Веллса і зайвий раз підтверджує, що він не позер.

Гілберт Кіт Честертон

Незважаючи на широку популярність і величезний вплив, який Г. Дж. справив на сучасників, він був абсолютно позбавлений марнославства. За ним не водилося звички надувати щоки. Він володів приємними манерами і з письменником-початківцем або з помічником бібліотекаря в провінційній бібліотеці поводився так само чемно, як якщо б це була знаменитість на кшталт нього самого. Лише пізніше по усмішці або саркастичним зауваженням можна було здогадатися, яким ослом Г. Дж. його вважає.

Вільям Сомерсет Моєм

З багатьох точок зору, типовий сучасний англієць. Причому один з найоригінальніших людей нашого століття. Він є винятковим явищем серед сучасних письменників і мислителів через свою незвичайну універсальність; як письменник він поєднує схильність до утопічних фікцій та фантастики з документальним реалізмом та величезною книжковою ерудицією; як мислитель і тлумач світу, він з разючою глибиною та самобутністю охоплює всесвітню історію, природничі науки, економіку та політику. Ні наука, ні філософія не наважуються зараз на створення такого аристотелевського синтезу всього сучасного пізнання і всіх перспектив людства, яке виявилось під силу письменнику Веллсу; у дусі Коменського ми могли б сказати, що він є найбільшим пансофістом наших днів.

Карел Чапек

Я зачитуюсь Веллсом. Мабуть більше, ніж тридцять років тому я вперше виявив його «Вибрані розмови з дядьком» ... Я відразу звернув увагу на його майстерність літератора і вміння стимулювати мислення читача; і коли я натрапив на «Машину часу», цей чудовий філософський роман, який гідно продовжив лінію «Мандрів Гуллівера», я кричав від радості. Потім я прочитав всі його книги. І повністю перечитав. Я міг би скласти іспит з них.

Вінстон Черчілл

Подібно Кеведо, Вольтеру, Гете і ще небагатьом, Веллс не так літератор, скільки ціла література. Він складав книги багатослівні, в яких певною мірою воскресає грандіозний, щасливий талант Чарльза Діккенса, він придумав багато соціологічних притч, споруджував енциклопедії, розширював можливості роману, переробив для нашого часу Книгу Іова, це велике давньоєврейське наслідування діалогу Платона, він видав чудову автобіографію, вільну від гордині і від смирення, він боровся з комунізмом, нацизмом і християнством, полемізував (ввічливо і вбивчо) з Беллоком, писав історію минулого, писав історію майбутнього, закарбовував життя людей реальних і вигаданих.

Хорхе Луїс Борхес

У некрологах, що з'явилися після смерті Герберта Веллса, про нього докладно писали як про провісника всесвітнього уряду, критика всіх людських слабкостей і пороків, серйозного біолога та історика і, нарешті, дивовижного письменника. Ми ж, кому тепер за шістдесят, до сих пір пам'ятаємо, чим він був для нас в період між 1910 і 1930 роками — в Грінвіч-Вілледж або Пекіні, Соук-Сентрі або Твіттертоні-на-Твіті. Це була людина, яка, як ніхто інший в нашому столітті, більше навіть, ніж Шоу або Хакслі і безліч йому подібних, вселяв молоді привабливу надію (ймовірно, здатну перетворитися в реальну дійсність), що за допомогою здорового глузду і справжньої освіти людство може знайти такі дивні, але, безумовно, привабливі якості, як бадьорість, доброта, чесність, звичайнісінька порядність, бажання покінчити з убогістю і приниженнями, які людство століттями терпіло в ім'я інститутів, ще діючих, але, по суті, вже мертвих. Але ця справжня освіта, невпинно переконував Веллс, має ґрунтуватися на уяві, з'єднаній з повагою до вже відомих фактів і спрагою пізнання ще не пізнаних, і аж ніяк не на святості академічних ступенів, цих милих, скромних порогів ділової кар'єри; не на заздрості шкільних вчителів, що суперничають, не на рекордах легкоатлетів і не на винаході нових моделей шкільних парт.

Сінклер Льюїс

Він пише нову книгу, коли люди ще не дочитали його попередню; вивчає історію світу швидше, ніж школяр завчає дати; винаходить нову релігію, коли його Бог навіть не встиг навчити його молитви. У нього стіл стоїть біля ліжка, і він може наказати собі піднятися опівночі, випити чашку кави, написати главу-другу і знову заснути. А в перервах між серйозними справами він мимохідь візьме участь в парламентських виборах або організує конференцію з питань освіти. Як йому вдається виробляти стільки енергії і не отримати короткого замикання в мозку — це велика загадка науки.

Джером К. Джером

Герберт Веллс, великий художник, був моїм улюбленим письменником, коли я був хлопчиком. «Пристрасні друзі», «Енн-Вероніка», «Машина часу», «Країна сліпих» — усі ці історії набагато кращі за будь-що, що створив би Беннетт, чи Конрад, чи, власне, будь-хто з сучасників Веллса. Його соціологічні роздуми, звичайно, можна сміливо ігнорувати, але його романи та фантазії чудові.

Володимир Набоков

У частині Європи та Сполучених Штатів Веллс протягом кількох років мав інтелектуальне панування, порівнянне з тим, яке здобув і утримував Вольтер у вісімнадцятому столітті.

Андре Моруа

БІБЛІОГРАФІЯ ГЕРБЕРТА ВЕЛЛІСА

Науково-фантастичні романи

- 1895 - Машина часу (англ. The Time Machine)
- 1895 - Чудове відвідування (англ. The Wonderful Visit)
- 1896 - Острів доктора Моро (англ. The Island of Dr. Moreau)
- 1897 - Людина-невидимка (англ. The Invisible Man)
- 1898 - Війна світів (англ. The War of the Worlds)
- 1899 - Коли сплячий прокинеться (англ. When the Sleeper Wakes)
- 1901 - Перші люди на Місяці (англ. The First Men in the Moon)
- 1902 - Морська діва (англ. The Sea Lady)
- 1904 - Їжа богів (англ. The Food of the Gods)
- 1905 - Імперія мурах (англ. Empire of the Ants)
- 1906 - У дні комети (англ. In the Days of the Comet)
- 1908 - Війна в повітрі (англ. The War in the Air)
- 1914 - Звільнений Світ (англ. The World Set Free)
- 1923 - Люди як боги (англ. Men like Gods)
- 1928 - Містер Блеттсворсі на острові Ремпол (англ. Mr. Blettsworthy on Rampole Island)
- 1930 - Самовладдя містера Парема (англ. The Autocracy of Mr. Parham)
- 1933 - Обрис прийдешнього (англ. The Shape of Things to Come)
- 1936 - Гравець в крокет (англ. The Croquet Player: A Story)
- 1937 - Народжені зіркою (англ. Star begotten)

Реалістичні, побутові романи

- 1896 - Колеса фортуни (англ. The Wheels of Chance)
- 1900 - Любов і містер Льюїшем (англ. Love and Mr. Lewisham)
- 1905 - Кіппс (англ. Kipps)
- 1909 - Енн-Вероніка (англ. Ann Veronica)
- 1909 - Топо-Бенге (англ. Tono-Bungay)
- 1910 - Історія містера Поллі (англ. The History of Mr. Polly)
- 1911 - Новий Макіавеллі (англ. The New Machiavelli)
- 1912 - Шлюб (англ. Marriage)
- 1913 - Пристрасна дружба (англ. The Passionate Friends)
- 1914 - Дружина сера Айзека Хармана (англ. The wife of sir Isaak Harman)
- 1915 – Велике дослідження (англ. The Research Magnificent)
- 1915 - Білбі (англ. Bealby)
- 1916 - Містер Брітлінг п'є чашу до дна (англ. Mr. Britling Sees It Through)
- 1917 - Бог – невидимий король (англ. God – the invisible King)
- 1917 - Душа єпископа (англ. The Soul of a Bishop)
- 1918 - Джоанна і Пітер (англ. Joanna and Peter)
- 1919 - Невмирущий вогонь (англ. The Undying Fire)
- 1922 - Схованки серця (англ. The Secret Places of the Heart)
- 1924 - Сон (англ. The Dream)
- 1925 - Батько Христини-Альберти (англ. Christina Alberta's Father / Sargon King of Kings)
- 1926 - Світ Вільяма Кліссолда (англ. The World of William Clissold)
- 1927 - В очікуванні (англ. Meanwhile)
- 1932 - Белпінгтон Блепскій (англ. The Vulpington of Blup)
- 1937 – Брунгільда (англ. Brynhild)
- 1939 - До речі, про Долорес (англ. Apropos of Dolores)
- 1939 - Божа кара (англ. The Holy Terror)
- 1941 - Необхідна обережність (англ. You Can not Be Too Careful)

Філософсько-публіцистичні твори

- 1896 - Історія покійного містера Елвешема (англ. The Story of the Late Mr Elvesham)
- 1897 - Мораль і цивілізація (англ. Morals and Civilisation)
- 1901 - Передбачення (англ. Anticipations)
- 1905 - Сучасна Утопія (англ. A Modern Utopia)
- 1908 - Нові світи замість Старих (англ. New Worlds for Old)
- 1908 - Перше і Останнє (англ. First and Last Things)
- 1914 - Англієць дивиться на світ (англ. An Englishman Looks at the World)
- 1922 - Вашингтон і надія на мир (англ. Washington and the Hope of Peace)
- 1928 - Легальна змова (англ. The Open Conspiracy)
- 1931 - Що ми робимо зі своїми життями? (англ. What Are We to Do With Our Lives?)
- 1932 - Праця, багатство і щастя людства (англ. The Work, Wealth, and Happiness of Mankind)
- 1932 - Після демократії (англ. After Democracy)
- 1936 - Анатомія розчарування (англ. The Anatomy of Frustration)
- 1939 - Доля Homo Sapiens (англ. The Fate of Homo Sapiens)
- 1939 - Новий світовий порядок (англ. The New World Order)
- 1942 - Підкорення часу (англ. The Conquest of Time)
- 1942 - Перспективи для Homo Sapiens (англ. The Outlook for Homo Sapiens)
- 1942 - Нові права людини (англ. The New Rights of Man)
- 1945 - Розум на краю своєї натягнутої вузди (англ. Mind at the End of Its Tether)

Твори для дітей і науково-популярні

- 1911 - Ігри на підлозі (англ. Floor Games)
- 1913 - Маленькі війни (англ. Little Wars)
- 1920 - Нариси історії (англ. The Outline of History)
- 1922 - Коротка історія світу (англ. A Short History of the World)

1925 - Коротка історія людства (англ. A Short History of Mankind)

1930 - Наука життя (англ. The Science of Life)

Автобіографічні твори

1934 - Експеримент в автобіографії (англ. An Experiment in Autobiography).

1944 - Сучасні мемуари (англ. '42 To '44: A Contemporary Memoir)

1945 - Постскрипtum до Експерименту в автобіографії (англ. Postscript to Experiment in Autobiography (опублікований під назвою «Закоханий Веллс» в 1984)

Кіносценарії

1928 - Поліцейські (англ. Blubottles), Тонік (англ. The Tonic), Мрії (англ. Daydreams)

1929 - Король по праву (англ. The King Who Was A King)

1935 - Обрис майбутнього (англ. The Shape of Things to Come)

1936 - Чудотворець / Людина, яка могла творити чудеса (англ. The Man Who Could Work Miracles)

1936 - Новий Фауст (англ. The New Faust)

Література про Герберта Веллса

Бондаренко, Г. Ф. (2014) «Великий сміливець сучасності». «Війна світів» Герберта Джорджа Веллса як роман-пересторога. In: Г.Ф. Бондаренко. Літературознавчі перспекції: компаративістська генологія. «Бібліотека кафедри теорії та історії світової літератури НН ІФЖ ЖДУ ім. І. Франка» . Вид-во "Полісся", с.76-84.

Денисова Т.Н. Фантаст із реального світу // Г. Веллс. Машина часу. Х.: Фоліо, 2003.- 480 с. (Бібліотека світової літератури)- с.3-32.

Cooke Bill. H.G. Wells and the Twenty-First Century.- Liverpool: Liverpool University Press, 2023.

Dickson, Lovat. H.G. Wells: His Turbulent Life & Times. New York: Atheneum, 1969.

Foot, Michael. H. G.: History of Mr. Wells. London: Black Swan, 1996.

Gomme, A. W. Mr. Wells as Historian. Glasgow: MacLehose, Jackson, and Co., 1921.

Gosling, John. Waging the War of the Worlds. Jefferson, North Carolina, McFarland, 2009.

Mackenzie, N. and J. Life of H.G. Wells:The Time-Traveller.- London: Littlehampton Book Services Ltd,1973.

McLean, Steven. The Early Fiction of H.G. Wells: Fantasies of Science. Basingstoke and New York:Palgrave Macmillan, 2009.

Partington, John S. Building Cosmopolis: The Political Thought of H.G. Wells. Ashgate, 2003.

Sherborne. Michael. H.G. Wells: Another Kind of Life. London: Peter Owen, 2010.

Smith, David. H.G. Wells: Desperately Mortal.- New Haven and London : Yale University Press, 1986.

Wagar, W. Wells: Traversing Time.-Middletown, Connecticut: Wesleyan University Press, 2004.

West, Anthony. H.G. Wells: Aspects of a Life. London: Hutchinson, 1984.

West, Geoffrey. H.G. Wells: A Sketch for a Portrait.- London: Howe,1930.

З М І С Т

	стор
Передмова.....	3
Освіта в житті та творчості Герберта Веллса.....	5
Герберт Веллс про освіту та виховання:.....	136
Передбачення.....	136
Створення людства.....	142
Шкільний вчитель і Імперія.....	216
Новий Макіавеллі.....	225
Що наближається ?	230
Елементи Реконструкції.....	237
Бог – Невидимий Король.....	245
Порятунок Цивілізації.....	248
Мандарини біля воріт: відродження старого навчання.....	304
Творчий освітній план для Великобританії: орієнтовний прогноз.....	308
Шори для вільної юності: молода Америка просить побачити і почути.....	314
Школи нового століття: прогноз.....	318
Список використаних джерел.....	321
Примітки.....	324
Основні дати життя і творчості Герберта Веллса.....	348
Гороскоп Герберта Веллса.....	356
Герберт Джордж Веллс: pro et contra.....	357
Бібліографія Герберта Веллса.....	363
Література про Герберта Веллса.....	367

ВОЛОДИМИР ВАСИЛЕНКО

**ГЕРБЕРТ ВЕЛЛС ПРО РОЛЬ ОСВІТИ У НАУКОВО-
ТЕХНІЧНОМУ ТА СОЦІЛЬНОМУ ПРОГРЕСІ ЛЮДСТВА**

МОНОГРАФІЯ

Комп'ютерна верстка Володимира Василенка

Дизайн обкладенки Валерії Василенко

Підписано до друку 19.01.2026. Формат 60x84 1/16.

Папір офсетний. Друк РІЗО. Умов. друк. арк. 18.